

Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz

Szerkesztette:
Forray R. Katalin
PTE BTK NTI Romológiai
és Nevelésszociológia Tanszék

BÖLCSESZ
KONZORCIUM

Magyarország célba ér

ISMERETEK A ROMOLÓGIA ALAPKÉPZÉSI SZAKHOZ

tankönyv

szerkesztette: FORRAY R. KATALIN

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károly Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Veszprémi Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

A kötet szerzői:

Arató Ferenc
Beck Zoltán
Bíró Boglárka
Cserti Csapó Tibor
Forray R. Katalin
Lakatos Szilvia
Nagy Pál
Pálmainé Orsós Anna
Varga Aranka

Szerkesztette:

Forray R. Katalin

Technikai szerkesztő:

Cserti Csapó Tibor

Szakmai lektor:

Czachesz Erzsébet

Nyomdai előkészítés:

Beck Zoltán, Keszthelyi Péter, Kugler Tamás

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg;

A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 21 0

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.

tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
-----------------	---

1. A politika kérdései

Cserti Csapó Tibor: Kisebbségpolitika – kisebbségvédelmi alapismeretek	17
Magyarország nemzetiségei, nemzeti kisebbségei	17
Kisebbségpolitika Magyarországon a XIX. századtól napjainkig	18
A Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Jogairól szóló 1993-as törvény	23
Preambulum	25
I. fejezet – Alapvető rendelkezések	26
II. fejezet - Egyéni kisebbségi jogok	27
III. fejezet - A kisebbségek közösségi jogai	28
IV. fejezet - A kisebbségek önkormányzatai	28
V. fejezet - A kisebbségek helyi szószólója	30
VI. fejezet - A kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatása	30
VII. fejezet - A nyelvhasználat	31
VIII. fejezet - A kisebbségek támogatása, a kisebbségi önkormányzatok gazdálkodása, vagyona	32
IX. fejezet - Záró rendelkezések	32
Az új kisebbségi törvény	33
Irodalom	34

2. Kultúra

Nagy Pál: A magyarországi cigányság története a 16-19. században	37
A cigány történelem különös ritmusa	37
Az akkulturáció folyamata	39
A szocializáció szinterei	41
A mendikációs közösség	41
Elszakítva a családtól	47
Sorstörédek	50
Irodalom	55
Bíró Boglárka: Bevezetés a cigányság néprajzába	58
Kezdetek- (A magyarországi cigányság néprajzában kutatástörténeti áttekintése)	58
Az I. ciganológus triász	58
A II. ciganológus triász	60
A magyarországi cigányság csoportosításának rövid áttekintése	60
Romungrok	61
Oláh cigányok	62
Beások	62
Az oláh cigány mesehagyomány	63
Rövid kutatástörténeti áttekintés	63
Oláh cigány mesélési hagyomány	64
Cigány népzene, formális- informális nyelvhasználat	65
Viselet	66
Vándorlás és tisztaság	67
Peripatetikus közösségek	67
Rituális tisztaság	68
Munka	69
Irodalom	72
Beck Zoltán: Cigány/roma irodalom Magyarországon	75
Kanonizációs eljárások	75
A cigány irodalom fogalmának vizsgálata	77
A cigány irodalom fogalma	78
A cigány irodalom fogalomtörténete	78

A cigány irodalom monográfiái	81
Összegzés	87
Irodalom	87

3. Cigány nyelvek

Pálmainé Orsós Anna: A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai, nyelvpolitikai megközelítése	93
Bevezető	93
Nemzetközi kitekintés	94
Cigány nyelvészeti és nyelvhasználati kutatások	96
A nyelvcsere fogalma és néhány megvalósulási formája	97
A magyarországi cigány közösségek nyelvhasználati szokásai	98
Cigány nyelvek az iskolai oktatásban	99
A szociolingvisztikai terepmunka	102
Összegzés	107
Irodalom	109
Lakatos Szilvia: A romani/lovári nyelv	112
A roma nyelv	112
Nyelvpolitika: kisebbségi nyelvi jogok	114
Zárt cigány anyanyelvű közösségek	116
A romani/lovári nyelvvizsga	117
Irodalom	119
Pálmainé Orsós Anna: Nyelvvizsga beás nyelvből	131
A vizsgáról általában	131
A vizsgarendszer jellemzői	132
Általános jellemzők	132
Vizsgaszintek	133
A vizsga jellemzői	133
A vizsga értékelése	137
A sikeres vizsga	137
Bizonyítvány	137
Mintateszt - alapfok	138

4. Oktatási, oktatáspolitikai megközelítések

Varga Aranka: Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer	145
Bevezető	145
Multikulturalizmus	146
A multikulturalizmus általános meghatározása	146
A multikulturalizmus értelmezési típusai	147
A multikulturalizmus eredete és szintjei	147
A multikulturalizmus történetisége és együttélési stratégiák	148
A multikulturális nevelés történeti szakaszai és dimenziói	149
Inkluzív oktatási rendszer	151
Inkluzív nevelés fogalmának kialakulása	151
Inkluzív nevelés a magyar oktatáspolitikában	153
Integráció, mint esélyegyenlőséget biztosító oktatásszervezési keret	154
Együttműködő tanulás, mint egyenlő esélyeket biztosító inkluzív rendszer	155
Összefoglalás	158

5. Szociológiai megközelítések

Cserti Csapó Tibor: Szociológiai, szociális tényezők a cigány népesség vizsgálatában	161
A társadalmi-gazdasági tér fogalma	161

A niche-modell	162
A romológiai kutatások problematikája	164
A magyar és a cigány társadalom a demográfiai adatok tükrében	166
Magyarország népességének alakulása a demográfiai átmenet modelljének alapján	167
A cigány népesség lélekszámának alakulása	169
Magyarország születési arányszámainak alakulása	169
A cigány népesség születési mutatói	170
A halandóság alakulása a hazai össznépességben és a cigányság körében	171
Magyarország korszerkezete	171
A korösszetétel alakulása a magyarországi cigányságban	174
A nemek arányának alakulása Magyarországon és a cigányságon belül	174
A cigány népesség földrajzi elhelyezkedése és migrációja Magyarországon	175
A cigányság településtípusok közötti megoszlása	177
Szegregációs jelenségek	177
A cigány népesség iskolázottsági, szakképzettségi helyzete	179
A cigányság a munkaerőpiacon	180
Összegzés	182
Irodalom	182

6. A civil szféra

Arató Ferenc: Civil szervezetek - a társadalmi integráció lehetséges eszközei	187
A nonprofit szektor és a civil szféra fogalmáról	187
A non-profit szektor fogalma	187
A civil szféra fogalma	189
A civil szerveződések általános jellemzői	193
A civil szerveződések általános jellemzői más megközelítésekben	196
Az információs társadalom szempontja	196
A civil szerveződések kooperatív szempontja	197
A civil szervezetek jogi megközelítése	198
A civil szervezetek funkciói – a civil szervezetek, mint eszközök	201
A civil szervezetek forrásai	202
Törvényi lehetőségek	202
Közzolgáltatási lehetőségek	202
Adományok	203
Pályázati erőforrások	203
Irodalom	205

7. Módszertani útmutatás

Forray R. Katalin: Módszertani útmutató a romológiai kutatásokhoz	209
Célkitűzés	209
Morális szempontok	211
Magatartási tanácsok	214
Empíria vagy elmélet?	219
A statisztikák értelme	219
A kartográfiai ábrázolás	221
Esettanulmány	221
Összefoglalás	222
Irodalom	222

Bevezetés

A tankönyv olyan ismeretek közvetítésére vállalkozik, amelyeket a romológia asszisztensek gyakorlati munkájuk megalapozásához alkalmazhatnak, illetve továbbvezetnek a mester szintű képzéshez is. A digitalizált változat az elsajátított ismeretek alapján kompetenciák fejlesztésére nyílik lehetőség részint a gyakorlat, részint a további elméletigényes képzés, nem utolsósorban pedig előkészületet jelenthet a romológia szakos tanárképzés számára.

A tankönyv tanulmányai nem szerzőik „életművét” szándékozzák bemutatni, hanem a vonatkozó szakirodalom alapján tárgyalják a képzés nagyobb területeit, azokhoz a kurzusokhoz kapcsolódnak, amelyeket az alapképzésben szervezünk.

Mivel mindmáig csupán a Pécsi Tudományegyetemen alapítottunk és indítottunk romológia szakos képzést, a fejezetek írására azokat a kollegákat kértük fel, akik a vonatkozó terület oktatói és kutatói tanszékünkön. Bár óraadóként több nagynevű és tekintélyes kutató is rendszeresen bekapcsolódik oktatói munkánkba, úgy gondoltuk, hogy a fejezeteket azok a kollegák írják meg, akik nemcsak tudományterületüket, hanem hallgatóinkat is jól ismerik: tudják, honnan jönnek, milyen problémákkal küszködnek, milyen az érdeklődésük, és nem utolsósorban hol tudják majd ismereteiket kamatoztatni. Úgy véljük, hogy abban a – nagyon remélt – esetben, ha másutt is indul majd romológia szakos képzés, az oktatóknak alapvetően hasonló feladatokat kell majd megoldaniuk.

Bízunk azonban abban, hogy tankönyvünket más műhelyek is alkalmazni tudják majd. Reméljük, hogy például az óvodapedagógiai és tanítói képzésekben – amelyekben romológia képzés is indul – is használni tudják majd tankönyvünket, illetve segédkönyvként alkalmazzák a romológia speciálkollégiumot indító felsőoktatási intézményekben is.

A tankönyv az alábbi ismeretköröket foglalja magában:

Politikai-politológiai ismeretek a kisebbségek, különösen a cigány, roma közösség szempontjából (beleértve az intézményrendszert)

Kulturális ismeretek (történet, antropológia, művészet)

Cigány nyelvek

Oktatás, oktatáspolitikai, módszerek

Szociológiai, szociális tényezők és az intézményi háttér

A civil szféra, média

A megismerés és problémakezelés módszerei, lehetőségei

Nem törekedünk teljességre az egyes területek bemutatása során, inkább a megalapozó szakirodalom értő megvitatására szeretnénk lehetőséget adni.

A kapcsolódó CD ad lehetőséget arra, hogy a papírformátum mellett tesztkérdésekkel, gyakorlatokkal a kompetenciákat fejlesszen a politikai, kulturális, nyelvi, oktatási, szociális

és a civil érdekérvényesítés területein. Tehát a digitalizált változat nem egyszerűen a papíralapú tankönyvet mutatja be, hanem – élve a technikai lehetőségekkel – interaktív módon mutat be feladatokat, és segít tanárok, diákok egyaránt a gyakorlatokkal, feladatokkal az ismeretek, készségek elsajátításának ellenőrzésében is. A hangzó anyagok fontos szerepet töltenek be a két cigány nyelvvel való megismerkedésben, bemutatják a nyelvvizsga-feladatok jellegét, mintázatait, illúziót rombolnak (hogy e nyelvek pár hét alatt elsajátíthatók) és a nyelvek értékeire és tiszteletére is felhívják a figyelmet. Jellegzetes és sajátos feladatot töltenek be a népszokásokhoz, a népi kulturális örökséghez készült és azt illusztráló filmrészletek, dallamok.

Tankönyvünk kiegészítéseként az olvasó figyelmébe ajánljuk „testvér tankönyvünket”, a **Tananyagok a pedagógia szakos alapképzéshez** című tanulmánygyűjteményt (szerkesztette: Bárdossy Ildikó, Forray R. Katalin, Kéri Katalin; PTE BTK Neveléstudományi Intézet, 2006; megjelent a HEFOP 3.3.1-P-2004-09-0134/1.0 jelű projekt keretében). Ebből is elsősorban Forray R. Katalin: Romológia és nevelésszociológia című tanulmányát javasoljuk felhasználásra!

E tankönyvünk bevezető fejezetében részletesen bemutatjuk a képzés célját, és azokat a területeket, ahol a képzésben részt vevő hallgató a gyakorlatban is kamatoztatni tudja a három év során megszerzett alapismereteket, és azokat a további képzési formákat, amelyeket az érdeklődők a mester fokozaton szerezhetnek majd.

A tartalmi részben tárgyaljuk a célcsoport meghatározásait, felismerésének lehetőségeit, kitérve az etnikai közösség és a hátrányos helyzet összefüggéseire. Vázoljuk azt a kérdéskört, amelyet „cigány-problémaként” szoktak meghatározni, és rámutatunk arra, hogy közös társadalmi problémák léteznek, amelyekre közösen kell megoldásokat keresnünk. Kitekinünk az európai folyamatokra, az EU ajánlásaira is.

Vázlatosan bemutatjuk a társadalmi életnek azokat a területeit, ahol a cigány, roma közösség tagjaival nagy valószínűséggel találkozhatnak majd a végzett hallgatók.

Arra számítunk, hogy az alapképzésből a munka világába kilépő hallgatóink a társadalmi élet sok területén és sokféle társadalmi szervezetben találhatnak olyan feladatot, amely a romológia alapképzési szakon szerzett ismereteket, készségeket, kompetenciákat mozgósítja. Az államigazgatás különböző szinterei, a fegyveres testületek, a kultúra és oktatás igazgatása, a szociális, az egészségügyi és a kulturális szféra szervezetei reményünk szerint igényelni fogják a különféle cigány, roma csoportokkal, közösségekkel szót értő, érdemben kommunikálni képes, a konfliktusok megoldásában közvetíteni tudó szakértőket. Azok pedig, akik mester szinten folytatják tanulmányaikat, szilárd megalapozást kapnak a tanári, a kutatói, bölcsészeti kompetenciák megszerzéséhez. És az elméleti tudás iránt leginkább elkötelezettek ma már egyetemünkön a doktori képzésbe is továbbléphetnek.

Egyetemünkön a romológia alapszak némely tantárgyát szándékoltnak bevonjuk a pedagógia alap- és mesterszak valamint a tanári mesterszak megalapozásának körébe. Ezért a jelen tanulmánykötet tanulmányait ajánlani fogjuk felhasználásra az említett további szakokon.

Amint a romológiai alapképzésben fel kívánjuk használni a pedagógia alapképzés számára írott és szerkesztett kötetünket is.

A politika kérdései

A *Kisebbségpolitika – kisebbségvédelmi alapismeretek* c. tananyag bemutatja mindazon kisebbségvédelemmel kapcsolatos kérdéseket, amelyekre a majdani végzett hallgatóknak munkájuk elvégzéséhez szüksége lesz.

A tananyag 3 fő tartalmi egységre tagolódik. Az első fejezet a kisebbségvédelem általános kérdéseivel és a nemzetközi jog e téren keletkezett dokumentumaival, eredményeivel foglalkozik. A második egység a kisebbségpolitika magyarországi történetét dolgozza fel.

A harmadik fejezet az aktuális hazai kérdéseket boncolgatja, bemutatja a kisebbségvédelem magyarországi törvényi hátterét és szól a kisebbségi törvény tervezett változtatásairól is.

A kisebbségvédelem alapfogalmainak ismertetésével, e fogalmak használatának problémáival, nehézségeivel kezdve a megismert fogalmi rendszer birtokában végigtekintjük a nemzeti és etnikai kisebbségek védelmének nemzetközi történetét, a kisebbségvédelem alakulását, buktatóit. A fejezetben történelmi háttér ismeretében végigkövethetjük a magyarországi kisebbségi politika alakulását a XIX. századtól napjainkig.

A harmadik fejezetben az aktuális problémák áttekintése révén a kisebbségvédelem elméletével és annak a gyakorlatban történő megvalósulásával kapcsolatos kérdésekig jutunk el, különös tekintettel a cigányságra.

A kultúra

A kultúra kérdéskörén belül a *cigányság történetéről* szóló anyagrész bemutatja a cigány népesség történetét a feltételezett őshazától a nyugati irányba történő vándorlás állomásain keresztül az európai országokban való megjelenésig és azután az egyes országokban tapasztalható, a cigánysággal szemben megnyilvánuló bánásmódokig. A történelmi áttekintés napjainkig tart. Megismerhetjük, milyen volt a helyzete a cigányságnak a több évszázados vándorlás egyes állomáshelyein, hogyan viszonyult hozzájuk a helyi társadalom, s hogyan reagáltak a cigányok a társadalmi makrokörnyezet kihívásaira. A tanulmány alapvető szemlélete a cigány népesség helyzetét mindig is meghatározó tényezők együttes, komplex kezelése és vizsgálata. Ezen tényezők komplexitásában és változásában mutatja be a népesség változó helyzetét az egyes történelmi korszakokban Magyarország és Európa területén.

A *magyarországi cigányság kulturális sajátosságait* tárgyaló tananyag tartalmaz egy általános ismertetőt a magyarországi cigányság etnikai hovatartozásáról, a nyelvi csoportokon belüli (romungró, oláh cigány és beás) etnikai alcsoportokról és azok általános néprajzi jellemzőiről (földrajzi elhelyezkedés, jellemző foglalkozások, megélhetési stratégiák, saját identitás megfogalmazása, eltérő szokásanyag, marhime koncepció).

A *rituális tisztaság (marhime)* alapvető fontosságú közösségképző elem. „A közösségek struktúráját, a nemek közötti státuszkülönbségeket és az ezek fenntartását szolgáló kulturális ideológiákat vizsgáló kulturális antropológiai szakirodalomban általában nagy figyelmet szentelnek a roma közösségekben (is) hangsúlyos, tisztasággal és szennyezettséggel kapcsolatos vélekedési rendszernek. A tisztasággal/tisztátalansággal kapcsolatos eltérő gondolkodás cigány/roma és gádzsó (nem cigány) között (a két kultúra között) legalább akkora szakadékot jelent, mit a munkához való viszonyulás kérdése. A szimbolikus határokat a marhime (szennyezettség, szennyező állapot) is erősíti. Míg a nem cigányok a mai napig meg vannak győződve róla, hogy a cigányok piszkosak, szennyezettek, addig egyes roma közösségek életét naponta meghatározzák a rituális tisztasággal kapcsolatos rítusok, mellyel megpróbálják elkerülni a beszennyezettség állapotát. Ezek a rítusok eltérnek a gádzsó szokásoktól, és mivel a gádzsók ezeket nem ismerik és nem követik, éppen ezért a romák szemében a gádzsók a tisztátalanok, akikkel bizonyos érintkezés veszélyes lehet a roma tisztaságra. (Például az arc- és testtörölköző megkülönböztetése, az asszonyoknak kötelező kendő és kötény, a férfiak rövidnadrágban nem mutatkozhatnak, a nő haját nem fésülheti mások előtt, a férfiak a nőket a WC felé még menni sem láthatják, tabu övezi a termékenység minden biológiai megnyilvánulását stb.)

A roma kultúrában a kutatások szerint az emberi test két részre osztható: deréktól lefelé, a tisztátalan és deréktól felfelé a tisztának tartott részre. A tiszta és tisztátalan a tiszta belső és tisztátalan külső, valamint a tiszta férfi és tisztátalan nő viszonyában is fellelhető. A szennyező külső részeket, alkalmakat, szituációkat kerülni kell, mert csak így tartható fenn a szerencse, egészség, termékenység. „... a férfiak egész életük során tiszták, tisztaságukat és termékenységüket csak a tisztátalan dolgokkal való érintkezés veszélyezteti. A tisztasága viszont a biológiai produktivitás képességének módosulásával párhuzamosan változik, a tisztátalanság egyik fő forrásának a női szexualitást tekintik. Ezek a „marhime”-hoz kötődő koncepciók és viselkedési előírások a hétköznapi élet majd minden területén kiterjedő kontroll formájában is megnyilvánulnak. Befolyásolják a nemek közötti nyelvi interakció normáit éppúgy, mint a társadalmi terek használatának lehetőségeit.”

Kitérünk a munka fogalmára és a munkának az egyes kultúrákban (paraszti, cigány, törzsi társadalmak) betöltött szerepére, és annak általános jellemzőire. A parasztok életében a föld és a földön való munka teljesítette meg az életet, addig a romáknál a központi helyet a kitartás, az üzletelés, az ügyesség alkotta. A romák életében, a kereskedelemnek nem csak gazdasági haszna volt, hanem hozzátartozott a roma identitás megtartásához és egy sajátos életstílus épült köréje. A munka és az identitás szorosan összefügg nem csak a romáknál, de más népeknél is. A különböző nemzetiségek, etnikumok, népek között más és más ez a viszony.

A művészeti területeket tárgyaló anyag többretegű. Megkísérel egyfelől erős teoretikus alapot adni, amely alapvetően képes meghatározni a gondolkodásunk rendszerét és a hangsúlyos terminusokat. Ebben az egységben kap helyet a kanonizációra vonatkozó kérdéskör is, hangsúlyosan pedig a cigány irodalom monográfiáinak történeti-kritikai áttekintése is.

Másfelől arra törekszik, hogy megmutassa az interpretációs irányokat, bemutasson műalkotás-elemzési stratégiákat, sok esetben olyan modelleket, melyek alkalmasak arra, hogy az iskolai/oktatási praxisban hallgatóink közvetlenül használni tudják. Ezekhez különböző művészeti ágakból, műnemekből, műfajokból, alműfajokból válogat alkotásokat. A tanulmány széles primér szövegalapon nyugszik, viszonylag nagy bő bibliográfiát sorol elő, és használja is azokat. A kínálati lista (képzőművészeti albumok, állandó kiállítások, szépirodalom, könnyű –és komolyzene, folklór és műzene, etc.) úgy orientál, hogy azokat a hallgató, majdani tanári munkája során kézikönyv-szerűen is képes legyen használni.

A tananyag foglalkozik a műfordítás problematikájával. A szövegek esetében ez nem csupán a folklóriródlalom kapcsán válik hangsúlyossá, de a műirodlalom kapcsán is hangsúllyal bír/bírhathat. Azaz a magyar nyelvű szövegeken kívül lovári (romani) és beás nyelvű szövegek elemzésére is sor kerül.

A cigány nyelvek

Előbb *szociolingvisztikai megközelítésben* tárgyaljuk a magyarországi cigány nyelvek sajátosságait és nemzetközi kapcsolatait, illetve bemutatjuk a beás és a romani nyelv általános sajátosságait.

A tanulmány első része a két nyelvet érintő nyelvészeti és nyelvhasználatot vizsgáló kutatásokat tárgyalja. A beás és romani (lovári) nyelvterületeken csak az utóbbi években kezdődtek szociolingvisztikai jellegű vizsgálatok, ezért e kutatási terület bemutatása önmagában is hiánypótló. A tanulmány második része a nyelvcsere-ről szóló elméleti bevezetés után a cigány nyelvek nyelvcsere folyamatát, a nyelvi közösségekben ennek különböző mértékét mutatjuk be. A fokozatos nyelvcsere folyamata szinte minden közösségben, ám annak mértéke és szinterei közösségenként változó és változatos képet mutat.

A romológia alapképzésben fontosnak tartjuk a kutatás elméleti és gyakorlati tudnivalóinak elsajátítását, ezért elengedhetetlenül fontosnak tarjuk, hogy hallgatóink terepmunka során kutatásokat is folytassanak e témakörben. A terepmunka megtervezése valamint az adatgyűjtés módszertani sokféleségéből a kutatási témának megfelelő módszerek kiválasztása, ennek indoklása igen izgalmas feladat hallgatóink számára. Tanulmányunkban a hallgatók romani és beás közösségekben, oktatási intézményekben folytatott nyelvhasználati kutatásaikról szóló dolgozataikat publikálnák, melyekből feltehetően pontos képet kapnánk az anyanyelv elsajátításának és a környezeti nyelv elsajátításának idejéről, mértékéről illetve egyéb nyelvhasználati szokásaikról. Mivel a nyelv használata közösségenként más és más mértékű, a nyelvhasználati stratégiák is érdekesek lehetnek, ezért kitérünk azoknak a kérdéseknek a vizsgálatára, hogy miért tartják fontosnak, illetve miért nem tartják fontosnak a cigány családok a nyelv átadását.

A fejezetben végezetül a hallgatók terepmunka-tapasztalatairól lesz szó, mely során az is kiderül, a hallgatók cigány nyelvtudása mennyire bizonyult hasznosnak, mely területeken és milyen mélységben alkalmazhatták hallgatóink nyelvi ismereteiket

A romani/lovári nyelv helyzete – és nyelvvizsga romani/lovári nyelvből című anyagunkat az indokolja, hogy a romani/lovári nyelv elsajátításához szükséges tankönyvek igen kis számban vannak jelen a mai magyar oktatásban, a gyakorlati feladatok gyűjteményének elkészítését is kevesen vállalták. Míg az általános iskolai oktatásban több kezdeményezés is született e tárgykörben, addig a felsőoktatásban, illetve a nyelvvizsgák abszolválását segítő anyagok kidolgozása eddig váratott magára. Jelen kezdeményezés kapcsán célunk egy olyan tanulmány elkészítése, mely átfogó képet nyújt a lovári nyelv jelen helyzetéről nyelvészeti, nyelvújítási, nyelvpolitikai szempontból. Ez szükséges a lovári nyelv presztízsének erősítéséhez, szemben azzal a tévhitel, hogy ez a nyelv néhány hónap alatt elsajátítható. A tanulmányban összefoglalt ismeretek kiindulópontot jelentenek a nyelvvizsga megszerzéséhez.

A könyv mellékleteként készülő interaktív CD pedig lehetőséget nyújt a gyakorlati feladatok gyűjteményének elkészítésére, amely az alapkú, írásbeli nyelvvizsga letételéhez nyújt segítséget. A CD-n a nyelvvizsgafeladatokhoz hasonló típusú feladatok (olvasási készséget és íráskészséget-fejlesztő és mérő feladatok) jelennek meg, az önálló feldolgozást pedig a CD interaktív megoldó-kulcsa támogatja.

A nyelvvizsga beás nyelvből című anyagunkat egyfelől azért helyezzük el a kötetben, hogy a hallgató képet kapjon a beás nyelvvizsga feladataiból, másfelől pedig azért is, mert a Romológia Tanszék évek óta a PTE PROFEX nyelvvizsga-központjának beás nyelvvizsgahelye. Az írott változat néhány feladatot tartalmaz csak, azonban a mellékelt CD-n hangzó anyagokat is elhelyezünk.

Oktatási megközelítések

Az interkulturális nevelés – inkluzív oktatási rendszer – együttműködő tanulás témakörében született írás áttekinti a címben megjelölt fogalmakkal kapcsolatos szakirodalmat. Hangsúlyos témája az inkluzív nevelés, mely kezdetben – és bizonyos aspektusban máig is – a különböző fogyatékkal élők együttnevelésének módját, lehetőségeit jelentette. A hazai és a nemzetközi szakirodalom és gyakorlatban egyre inkább előtérbe kerül az inkluzív nevelés értelmezési keretének tágítása. Az inkluzív nevelést az alapvető szemlélet jellemzi, mely az egyéni különbségeket (akár társadalmi, akár kulturális, akár biológiai) figyelembe véve, azokra építve alakít ki befogadó környezetet. A befogadó környezet egyben azt jelenti, hogy a nevelési térben résztvevő valamennyi személy (tanárok, diákok, szülők) az együttműködés szellemében megismerik, értékiként fogadják el és építenek az egyéni különbségekre. Az együttműködő tanulás (kooperatív learning), mint oktatásszervezési mód képes eszközt nyújtani ahhoz, hogy az inkluzív oktatás (mely szemléleti háttérét jelenti a multikulturális nevelésnek) valóban érvényesülni tudjon. Az inkluzívra váló oktatási környezet gyakorlati megvalósulásának lépései során a nevelési folyamat egyre több szegmensében és minden résztvevője között érvényesülnie kell az együttműködő tanulás alapelveinek. Ez gyakorlati eszközökkel biztosítja az iskolai nevelés inkluzivitását abból a célból, hogy a multikulturális nevelés hármassága (egyéni sikerek, az egyes közösségek fennmaradása és a társadalom fejlődése) megvalósuljon.

A már bevált módszerek számbavétele, ismertetése megmutat olyan lehetőségeket, amelyek a nevelési folyamaton belüli és kívüli területeken is alkalmazhatók az integrált-inkluzív társadalom céljának megvalósítására a mindennapokban, illetve a romológia asszisztensi munka területein.

Szociológiai megközelítések

A szociológiai, szociális tényezők és az intézményi háttér összefüggéseit vizsgáló fejezetünk. Szól a cigány népességre irányuló kutatások során rendre felmerülő problémákról, nehézségekről, a definíció, a cigányság csoportosításának kérdéseiről. A cigányság legfontosabb szociológiai mérőszámai, mutatói közül először a demográfiai folyamatokkal kapcsolatos legfontosabb alapismereteket követhetjük nyomon. A demográfiai jellemzők tárgyalása során a cigány népesség lélekszámának alakulásáról, a születési mutatókról, a halálozási mutatók alakulásáról, a korösszetételről, a nemek szerinti összetételről kaphatunk képet.

Ezután megismerhetjük az egészségügyi helyzetet, a cigány népesség földrajzi elhelyezkedését Magyarországon, a körükben lezajlott és ma is zajló migrációs folyamatokat és szegregációs jelenségeket. A cigányság településtípusok közötti megoszlása, a munkanélküliség, az iskola a társadalmi státust meghatározó szerepének, és a cigányság munkaerőpiaci helyzetének elemzése teszi teljessé a fejezetet. A szociológiai folyamatok közül nem hagyhatók ki a településszociológiai vizsgálatok sem. A szegregáció, a gettósodás vizsgálata, a cigány népesség térben zajló migrációs folyamatai és társadalmi mobilitása, átrétegződése szintén fontos területei a vizsgálódásnak.

A civil szervezetek

A civil szervezetek megismerése nézetünk szerint alapvető fontosságú a romológiával ismerkedők, a cigány, roma közösség kultúrájával, életével, gondjaival, bajaival foglalkozók számára. Ugyanis az etnikai kisebbségek – kiváltképpen pedig a szociális téren is nehézségekkel küzdő cigány, roma közösség – saját érdekeiket felfedezni, megfogalmazni (artikulálni) és érvényesíteni elsősorban a civil szférában tudják. A poszt-kommunista országoknak, például Magyarországnak, a polgárai számára még mindig nem elég ismert a civil szerveződés fogalma, lehetőségei, funkciói és így tovább. Ezért ez a tanulmány olyan elméleti hiányosságokat is pótolni igyekszik, amelyek egyáltalán nem csupán a cigány, roma közösségek tagjainál jellemzők. Más szóval anyagunkat a romológia alapképzésben nélkülözhetetlennek, de tágabb területen is alkalmazhatónak tartjuk.

A tananyag előbb a „nonprofit szektor” és a „civil szféra” fogalmának különböző megközelítéseit vázolja föl, elsősorban a hazai civil és jogi diszkurzusban fellelhető megközelítésekre, elfogadott nyelvhasználati mintákra építve. Ezeket a megközelítéseket – mint a vizsgált fogalmak különböző értelmű struktúráit – egymást pontosító, komplex formájukban, egyfajta összetett értelmezési keretben kell használni. Erre azért van szükség, mert „amikor egy nonprofit társadalmi jelenséget kívánunk pontosan meghatározni, akkor valójában ezeknek a különböző megközelítésű struktúráknak a különböző szempontból látszó metszéspontjait

tudjuk elsősorban megjelölni”. Ezután a jogszabályi nyelvhasználat alapján körvonalazza a különbséget a két fogalom használata között: nonprofit szektor a társadalom nem állami és nem is üzleti tevékenységeinek területe, civil szervezeteken pedig a magánszemélyek által alakítható alapítványokat és egyesületeket értjük. A civil szervezetek - hazai és nemzetközi szakirodalomban egyaránt elfogadott - általános jellemzőit is megismerjük a tananyagban. Majd egy újabb javaslattal - a jogi-politikai diszkurzus alapján – a fenti meghatározások mellett egy további megközelítést vázol: ebben az egyedi civil társadalmi jelenségek leírásából indul ki. Azt javasolja, hogy a civil szervezeteket, mint társadalmi jelenségeket, a kooperatív gyakorlati alapelvek alapján vizsgáljuk. Az írás végén egy rövid és vázlatos példában azt mutatja ki, hogy milyen lehetséges civil szerepek bontakozhatnak ki a képzésben résztvevők és az e képzést elvégzők számára is a nonprofit szektor komplex társadalmi terében.

Módszertani útmutatás

A könyv záró fejezete módszertani útmutatót igyekszik adni a cigány, roma közösségben végzett adatgyűjtéshez. Különös figyelmet fordítunk az etikai kérdésekre: hogyan lépünk kapcsolatba, hogyan öltözködünk, miként adjuk meg a tiszteletet beszélgető társunknak. Fokozottan hangsúlyozzuk a morális szempontokat, egyfelől azt a felelősséget, amely a kutatást végzőt terheli, akivel bizalmas információt oszt meg a kérdezett személy. Másfelől azt a helyzetet értelmezzük, és a megfelelő magatartási szabályokat mutatjuk be, amelyben a többségi etnikumhoz tartozó személy a kisebbségi (cigány, roma) emberhez intéz személyes kérdéseket

A fejezet végezetül bemutat néhány konkrét empirikus módszert is, amelyeket nem föltétlenül tudományos kutatásban, hanem az alaposabb terepismeretek gyűjtésében lehet alkalmazni. A konkrét módszerekhez rövid elméleti bevezetést kapnak a hallgatók – szakirodalom alapján – amelyek bevezetik őket a dokumentumelemzés, a kérdőíves kérdezés, a statisztikai és kartográfiai elemzés szabályaiba.

Különös figyelmet szentel a fejezet az interjú módszer és a résztvevő megfigyelés szabályainak. A narratívák értelmezése és elemzése módszertani fejezet fontos része. Ez nézetünk szerint az a módszer, amellyel végzett hallgatóink leggyakrabban élni tudnak a kliensekkel való kapcsolataikban. Ugyanakkor mesterszinten vagy esetleges későbbi tudományos pályájukon az adatgyűjtésnek ezen módszerét használhatják gyakran.

A modern technika kínálta lehetőségekkel is meg kívánjuk ismertetni hallgatóinkat. Bátorítani fogja őket ez a fejezet, hogy alkalmazzák a digitális technikát, fotót, videót és a számítógépet, a többváltozós statisztikai módszereket és a narratívák tartalomelemzéséhez használt számítógépes programokat.

Pécs, 2006. május 3.

Forray R. Katalin

1. A politika kérdései

Cserti Csapó Tibor: Kisebbségpolitika – kisebbségvédelmi alapismeretek

Magyarország nemzetiségei, nemzeti kisebbségei

A legtöbb statisztikai adatfelvétel tanúsága szerint Magyarország nemzetiségi vonatkozásban homogén nemzetállamként értelmezhető. (Az 1990-es népszámlálás során a lakosság 0,8%-a vallotta magát valamely nemzetiséghez tartozónak, a 2001-es censzusnál 10 198 315 fősszállakosság és 314 060 fősszállakosság mellett 3 % volt ez az adat.) A hivatalos nemzetiségi adatok azonban nem tükrözik a valós helyzetet. A XIX.-XX. század hivatalos nemzetiségi politikájának szélsőséges ingadozásai és az ezek következtében a hazai nemzeti kisebbségek lelkében maradt történelmi traumák, a spontán asszimilációs folyamatok, valamint egyes nemzetiségek esetében (itt főként a cigányságra kell gondolni) az általános társadalmi előítéletek nem ösztönzik a nemzetiségi hovatartozás felvállalását. A becslések ezzel szemben kb. félmillióra teszik az ún. klasszikus nemzetiségeink lélekszámát és ehhez járul még - a többivel mára azonos státust elnyert - kb. 500 000 fősszállakosság.

Az ország mindig is sok népcsoport által vegyesen lakott terület volt, a többségi-kisebbségi lakosság aránya azonban a történelmi és gazdasági folyamatok hatására többször módosult. A 150-400 ezer főre becsült honfoglaló magyarság már eleve egy vegyesen lakott Kárpát-medencébe érkezett és elvegyült az itt élő kb. 200 ezres szláv-avar népességgel. Ettől kezdve folyamatos volt a különböző népek betelepülése a medence belső területei felé. A XV.-XVI. század fordulójára a kb. 4 milliós népesség 20 %-a tartozott valamely nemzetiséghez. A török háborúk időszakában az arányok felborulnak. A magyarok lélekszáma a hódoltság végére 3,2 millióról 1,5 millióra csökken, eközben a nemzetiségek száma 1 millióról 1,7 millióra nő, tehát arányuk már meghaladja az 50%-ot.

Köszönhető ez annak, hogy a háborús események a magyarok által nagyobb számban lakott medence-középi területeket érintették. A folyamatot a Kárpáti koszorú felől a szláv, román népesség természetes befelé irányuló migrációja erősítette, valamint az, hogy a török hódoltság után az elnéptelenedett nagy kiterjedésű főleg alföldi területekre a központi politika is tudatosan telepített idegen ajkú lakosságot (főként németeket, szlovákokat). 1720-ban 4,3 millió volt az ország népessége, ez 1790-re 9,9 millióra nőtt. Ebből a magyar lakosság száma 1,7 millióról 3,1 millióra változott, a nem magyar népessége erőteljesebben növekedett, 2,6 millióról 6,8 millióra. A nemzetiségek aránya tehát 60,4%-ról 68,6%-ra nőtt az időszakban. A XIX. század során az arányok ismét a kiegyenlítődés felé mozdulnak el. A magyarság szaporodási üteme kb. háromszorosa a nemzetiségek mutatójának. (A magyar

ajkú népesség főként a medence kedvezőbb adottságú, jobb mezőgazdasági eltartóképességű belső területein élt, de szerepe van a folyamatban a nemzetiségek beolvadásának, valamint a rosszabb eltartóképességű hegyvidéki területekről meginduló kivándorlásnak is, ami természetesen a kisebbségek létszámát apasztotta.) 1867-re 6,2 millió a magyarság lélekszáma (59%-os nemzetiségi aránnyal), 1910-ben már 10 millió (45,5% a nemzetiség). E században fontos folyamat még, hogy Erdély és a Román fejedelemségek felől nagy számban érkeznek cigány csoportok az ország belsőbb területeire.

A természetes folyamatokat az első világháború utáni Trianoni határrendezés borította fel drasztikusan. A korábbi nemzetiségi lakosság tekintélyes része a határokon túl maradt. Az elszakított területekről a magyarok tömegesen vándoroltak be az új határok közé (Erdélyből kb. 197 ezer fő, Felvidékről 107 ezer, a Délvidékről kb. 45 ezer), míg az itt rekedt nemzetiségi lakosságból sokan repatriáltak, áttelepültek. De az itt maradtakra a két világháború közti időszakban nehezedő politikai nyomás és az asszimiláció is csökkentette az új országterület nemzetiségi arányát. A trianoni határokon belül a magyarok lélekszáma a két világháború között 6,7 millióról 8 millióra nőtt, a nemzeti kisebbségekhez tartozók aránya 11,6%-ról 7,9%-ra csökkent. A tendenciát aztán a második világháború történései, a deportálások, a háború után a németek kitelepítése, a vagyonelkobzások, a szlovák-magyar lakosságcsere, később a pártállam nemzetiségekkel szembeni közömbös, vagy inkább asszimilatívnak nevezhető politikája teljesítette ki. Ezeken kívül abban, hogy nemzetiségi lakosságunk jó része mára nem vállalja identitását, szerepet játszik a többes kötődés, vagyis hogy az államnemzeti (magyar) identitáson túl másodsorban sem a mai modern államnemzeteikhez kötődnek (hiszen e modern nemzetállamok kialakulása, a kulturális nemzettudat, a hivatalos irodalmi nyelvek kialakulása előtt szakadtak el a nemzettesttől), hanem évszázadok óta itt élő helyi közösségeikhez. Így másodsorban pl. nem németek, hanem svábok, nem szlovákok, hanem tótok, nem szerbek, hanem rácok...). A sorban a harmadlagos kötődés csak az anyanemzeti.

Kisebbségpolitika Magyarországon a XIX. századtól napjainkig

A mai értelemben vett kisebbségi problémák első megjelenési formája, a kisebbségi jogok igénye a vallási kisebbségek vallásgyakorlási jogainak elismerésével kapcsolható össze. A kisebbségi kérdés nemzeti, nemzetiségi vonatkozásban való jelentkezése azonban csak a polgári nemzetek kialakulásával párhuzamosan következett be. E nemzetek kialakulása azonban mind időben, mind jellegét tekintve egészen eltérően zajlott le Nyugat-Európában, illetve Közép-Kelet-Európában. Ezért e területek és államok nemzetfelfogása is különbözik. Nyugaton inkább az ún. francia nemzetfogalom, míg térségünkben a német nemzetfelfogás a meghatározó.

Nyugat-Európában a XIX. századra a különböző népcsoportokból a tőkés fejlődés során kialakultak az egységes nemzetállamok. Kelet-Európa kis népei ekkor még 3 soknemzetiségű birodalmi állam keretein belül (Cári Oroszország, Habsburg Birodalom, Török Birodalom) éltek. A térség lassabb polgári fejlődése miatt az itt élő népek forradalmi felszabadító

mozgalmaikkal csak megkésve jutottak el a nemzetállamok kialakulásáig. A Habsburg Birodalmon belül csak az 1848-as forradalmi mozgalmak hatására indulhatott meg a nemzetiségi törekvések felszínre bukkanása, a nemzetiségi igények megfogalmazása.

A kisebbségek aktivizálódására a birodalom kormányzatának reagálnia kellett, s 1848. április 25.-én megszületett az ún. 1. alkotmánytörvény (mely szerint minden néptörzs számára biztosítja nemzetiségének és anyanyelvének sérthetetlenségét). Ezidőtájt már a magyarországi politikának is szembe kellett nézni a területén élő nemzetiségek mozgalmával. 1849 júliusában megalkották a nemzetiségi törvényt (hivatalosan: a kisebb nemzetiségekről szóló törvényt). E törvény szelleme szerint inkább a francia nemzetfelfogást teszi magáévá: a nemzet a történelmi Magyarország minden nemzetiségét magában foglalja. A feudálkapitalista Magyarország nemzetiségi politikáját a XIX. század első felétől, vagyis a nemzetiségi kérdés éles formában való jelentkezésétől kezdve azután 1945-ig e történelmietlen fikcióhoz való ragaszkodás határozta meg. A politikai vezetés nem ismerte fel az aktualitásokat. A koncepció: a történelmileg kialakult soknemzetiségű Magyarország keretei közt - a középkor és újkor fordulóján Nyugat-Európában létrejött nemzetállamok mintájára - olyan nemzeti államot kialakítani magyar államnemzettel, illetve politikai nemzettel, mint Franciaországban, vagy Nagy-Britanniában. Azonban a XIX. század Magyarországnak nem magyar lakossága már nem egyszerűen nemzetiség volt, hanem - azzal párhuzamosan, hogy a térségben kezdtek kialakulni a polgári nemzetek - fokozatosan öntudatos nemzeti kisebbséggé vált, amelyek anyanemzete élt a történelmi határokon túl, s jövőjét egyre inkább ezen anyanemzetekkel egyesülve, önálló államok formájában kívánta kiteljesíteni. Nemzetiségeink tehát inkább a német típusú nyelvi, kulturális nemzetfelfogás mentén az elszakadás mellett voksolnak. Ez az ellentmondás vezet azután katasztrófák során keresztül a Trianoni határrendezésig. Míg Magyarország uralkodó osztályai saját nemzeti jogaikért küzdöttek Ausztriával szemben, közben elutasították az országban élő más népek nemzeti követeléseit.

1849 júliusában már veszített helyzetben hozták meg a nemzetiségi törvényt, mely elismerte a nemzetiségek jogait és biztosítani kívánta szabad fejlődésüket – a szabadságharc bukása miatt azonban sok hatása nem lehetett. A Világosi fegyverletétel után az abszolutizmus erői kerekedtek felül, a nemzetiségi törekvések így jó ideig el lettek fojtva.

A Kiegyezés hozott újabb esélyt a nemzetiségi mozgalmak élénkülésére. 1867-ben született meg az újabb alaptörvény: *„Az állam minden néptörzse egyenjogú, sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megtartására és ápolására”*. Valójában arról volt azonban szó, hogy a soknemzetiségű Monarchia két többségi nemzete szövetkezett a többi nép elnyomására.

Magyarországon ennek analógiájára elfogadásra került az 1868. évi XLIV tc. - törvény a nemzetiségi egyenjogúság biztosítására. Kimondja, hogy *„Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”*. A szándék tehát továbbra is a francia példa nyomán az egységes államnemzet (magyar politikai nemzet) kialakítása, meghatározott nemzetiségi jogokat is elismerve.

A koncepció megkülönbözteti a magyar politikai nemzetet (államnemzet), s a nemzetet alkotó, lényegileg etnikai értelemben vett nemzetiségeket - a magyarokat is nemzetiségnek tekinti (magyar, mint nyelvnemzet megkülönböztetése a magyar államnemzet fogalmától). A nemzetiségektől, mint az egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet részeitől fontos nemzetiségi követeléseik teljesítését tagadta meg, gyakorlatilag csak a nemzetiségi nyelvhasználatot szabályozta (azt viszont elég liberálisan). Elemzők szerint valójában visszalépést jelentett az 1849. évi törvényhez képest. Az adott viszonyok közt továbbra sem reális a nagypolitika célja. A nemzetiségi képviselők ellenkezését váltja ki a törvény - követelik az állam területi épségének, politikai egységének keretei között nemzeti közösségeik egyenjogúságának, szabad szervezkedésének elismerését. A nemzetiségek politikai képviselői már nem elégednek meg azzal, hogy a polgári jogegyenlőség biztosításával az állam egész lakosságát magában foglaló egységes politikai nemzet tagjai legyenek, hanem mint nyelvnemzet, külön akarnak a hatalomból részesedni, külön államnemzetté akarnak válni. A német nemzetfogalom alapjára helyezkedve különálló nemzetként való elismerést követelnek.

A kormány azonban még ezt a törvényt sem hajtja végre, egyre nyíltabban hirdetett magyarosítási akciókba kezd. 1879-től korlátozzák a nyelvhasználat jogát - az oktatásban, közigazgatásban államilag támogatott, nyíltan magyarosítási céllal létrehozott társadalmi egyesülések keretében szorgalmazzák a magyar nyelv használatát. Kibékíthetetlen ellentétet teremt a helyzet a magyar nemzet és a nemzetiségek közt.

Ekkorra már az ország belsejében kibontakozik lassan a tőkés fejlődés, míg a periférikus országrészek stagnálóak. A peremterületeken túlnépesedés tapasztalható, a nemzetiségek az ország belseje felé migrálnak a munkalehetőségek vonzásának hatására, vagy sokan kivándorolnak. A kormány nemzetiségi politikája kezdetben hasznosnak is ítéli e folyamatot. Később viszont rájönnek, hogy a külföldről hazaküldött pénzüsszegek itthon nemzetiségi célokra fordítódnak, a nemzetiségi mozgalmak pénzelése és a külföldről hazakerülő nemzetiségi sajtó egyre inkább aggasztja a nemzetiségeket kordában tartani kívánó politikai erőket. Az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül felerősödő cseh, délszláv nemzeti mozgalmak, a megerősödő pánszláv eszme, a levegőben egyre inkább benne lévő Csehszlovák és Délszláv állam megeremtésének törekvése mind-mind a nemzetiségek megfékezésére és óvatosságra inti a kormányzatot. Miközben Bécs is számonkéri a pánszláv eszmékkel szembeni fellépést, Németország, Ausztria felől érkeznek a pángermán törekvések is. E légkörben a magyar politika célja megakadályozni a nemzetiségek vezető értelmiségi rétegének kialakulását, s szorgalmazni az elemi iskolákban a nemzetiségi anyanyelv háttérbe szorítását, a magyar tanintézetekben való továbbtanulást, az iskolákban a magyar öntudatra nevelést.

Ekkor már a századfordulós hivatalos magyar politika is elégedetlen a nemzetiségi törvénnyel, de azért, mert a magyar nemzetállam megvalósításának akadályát látja benne. A nemzetiségek politikai érdekképviselőt követelnek, ez aggályokat kelt, esetleges túlsúlyukat vetíti elő a parlamentben - cél az erőszak lehető kerülése, de egyes lapokat beszüntetnek, agitátorokat kitoloncolnak, elítélnék. Cél a nemzetiségeket megfigyelés alatt tartani. E körülmények között a nemzetiségek legalább az 1868-as törvény végrehajtását követelik már.

E feszült nemzetiségi viszonyok uralják az első világháború időszakának nemzetiségi politikáját is. A légkört olyan történelmi folyamatok mérgeztik el, mint a csehszlovák és délszláv egységtörekvések hírei (1915-ben Londonban megalakul a Jugoszláv bizottság, Párizsban Beneš, Masaryk népszerűsíti az önálló államok terveit, 1916-ban létrejön a Csehszlovák Nemzeti Tanács), a román egységtörekvés (Románia 1916-ban az Antanthoz csatlakozik, területi ígéretet tartalmazó titkos szerződést köt), majd a román csapatok inváziója a magyar területekre a Tiszáig, a Trianoni békediktátum, s ennek nyomán meginduló migráció mindkét irányba gyakran a terrorig fokozódó akciókkal és megtorlásokkal. A kormányok gyakran váltják egymást, s az aktuálpolitikai áramlatoknak megfelelően hol engedmények történnek a nemzetiségi igények valamiféle kielégítésére, hol szigorodnak a körülmények, összességében azonban a magyar nemzetiségi bánásmód ellentmondásos, kritikus és elítélendő időszaka ez és a két világháború közötti időszak revizionizmus áthatotta politikája.

A második világháború lezárása sem hozott új korszakot a kisebbségpolitikába. Az ország háborús bűneit a németekkel szembeni kollektív nemzeti felelősség kinyilvánításával kívánták enyhíteni. Már 1944-től hurcoltak el magyarországi németeket a Szovjetunióba és a Hortobágyra kényszermunkára, s nem csak Volksbund tagokat vagy tényleges háborús bűnösöket. 1945 augusztusában azután – a három győztes nagyhatalom által kötött Potsdami megállapodás – alapján Lengyelország, Csehszlovákia, és Magyarország német lakosságnak, vagy egy részének Németországba történő áttelepítését irányozták elő. Magyarország számára 500 000 főben jelölték meg a kvótát, ennyi német azonban az 1941-es népszámlálás adatai szerint sem élt már a trianoni országhatáron. Magyarországról a potsdami határozat nyomán kb. 180 000 németet telepítettek ki.

A csehszlovák-magyar lakosságcsere következtében megcsappant az ország szlováksága is. A párizsi béketárgyalásokon Magyarország a részt vevő nagyhatalmak utasítására részleges lakosságcsereben egyezett meg 1946. február 27-én. (Ennek értelmében Magyarország annyi szlovákiai magyart vesz át, amennyi magyarországi szlovák önként kéri áttelepülését, végül 73 273 szlovák hagyta el önként az országot, miközben 88 - 100 000 magyart toloncoltak át, részben a megüresedett, németek által hátrahagyott falvakba, házakba.)

A németiség kollektív büntetéséhez tartozik, hogy meg is fosztották őket választójoguktól. Az 1945. novemberi választásokon nem vehetett részt, aki 1941-ben német nemzetiségűnek vallotta magát.

A szocialista társadalmi rendszer kiépülésével aztán lassú változás következik be a nemzetiségi politikában. 1946-tól elkezdik fejleszteni a nemzetiségi iskolarendszert, a német iskolákban azonban továbbra is magyarul folyik a tanítás. Elindulhat a nemzetiségi szövetségek megszervezése, 1945-ben megalakult a szlovákság és a délszláv lakosság közös szervezete a Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontja, 1947 októberében ez azután szétvált - Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége és Magyarországi Szlovákok Szövetsége néven. 1948-ban megalakult a Magyarországi Románok Kultúrszövetsége. Elindulhatott a nemzetiségi sajtó, a délszlávok lapja a Naše Novice 1947-től, a szlovákoké

a Naša Sloboda 1949-től, a románoké Libertatea Noastra címmel 1950-től. A németek e folyamatból kívül rekednek.

A kommunista párt és szociáldemokrata párt egyesülése után – az MDP 1948-as kongresszusán „Az országban élő nemzetiségek (délslávok, románok, szlovákok, stb.) számára a párt, a teljes polgári egyenjogúság biztosítása mellett haladó nemzeti kultúrájuk szabad fejlesztéséért és politikai szervezkedésük teljes szabadságáért, a szomszéd országokban élő anyanemzeteikkel való kultúracsere és érintkezés szabadságáért száll sikkra”. A dokumentum jellemzően csak a délslávokat, románokat, szlovákokat sorolja fel, a németeket nem említi.

1949. augusztus 20-án megszületett az Alkotmány: ennek 49.§ 1. bekezdése mondja ki a polgárok törvény előtti egyenlőségét. A 2. bekezdés az állampolgárok minden hátrányos megkülönböztetés elleni védelmét, a 3. bekezdés sajátos nemzeti jogok biztosítását szögezi le: „A Magyar Népköztársaság területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatás és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét”. Minden nemzetiséget említ, tehát lassan a németiség is visszakérül a köztudatba! Olyan jogokat rögzít, melyekre a kormányt a második világháborút lezáró békeszerződés nem kötelezte (az ENSZ Emberi jogok deklarációja csak az egyéni jogokat foglalja magában, nem követeli meg a nemzetiségek, kisebbségek csoportjogának elismerését).

A nemzeti jogok politikája ennek ellenére ellentmondásos – az elvek a gyakorlatban nem mindig valósulnak meg. A pártállami uralom közepette felmerül a kérdés, szükség van-e egyáltalán nemzeti jogok szövegeire? A társadalmat osztályalapon kell szervezni, nem nemzeti jogok alapon. Mivel azonban megszüntetni nem lehet a nemzeti jogokat (a szomszéd országok ellenállása miatt), a cél elorszással, központi irányítás alá vonni azokat. Az 1960-as évek végéig jellemző a nemzeti jogok politikájában az ún. automatizmus elve.

Ugyanakkor eredmények is felmutathatók a nemzeti jogok politikájában: Ilyenek a kiépülő nemzeti jogok oktatási hálózata, a nemzeti jogok iskolák (bár igazából csak plusz nyelvórákat jelentett), tagozatok, tanfolyamok a nemzeti jogok pedagógusok képzésére (Pécs 1956-tól), pedagógusképző főiskolák tanszékek létrehozása (pl. Pécsen Szerb-horvát Tanszék 1949-től), nemzeti jogok művelődési csoportok alakultak, létrejött a Tankönyvkiadó Vállalat Nemzeti jogok Szerkesztősége...

A németek csak az 1950-es években kapnak jogokat (MT 1950 III. 25. rendelet). A német szövetség megalakításával (1955, Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége) jogilag egyenlő helyzetbe kerül a szlovákokkal, délslávokkal, románokkal, de a kitelepítések, vagyonekbevitel, a hátrányos megkülönböztetés hatása még sokáig hátráltatja a beilleszkedésüket. Az 1953-ban elfogadott választójogi törvény a németeknek visszaadja a választójogot. 1954-től indul a Freies Leben című folyóirat, s az iskolai német nyelvoktatás is előtérbe kerül.

1957-től újraindulnak a nemzeti jogok lapok: a német nyelvű Neue Zeitung, a délsláv Národne Novine, a szlovák Lidove Noviny, a román Foaia Noastra.

A nemzetiségi politika ellentmondásossága következtében elmondható, hogy a kisebbségek tevékenysége inkább a folklór ápolására, annak reprezentatív megjelenítésére szorítkozott. Ezzel párhuzamosan az asszimiláció fokozódott.

Az 1960-as évek közepétől automatizmus szemlélete helyett a nemzetiségi kérdéssel való foglalkozás szükségességének felismerése figyelhető meg. Az MSZMP KB 1966-ban a Társadalomtudományi Intézet kutatási témái közé iktatja a probléma vizsgálatát. A Politikai Bizottság 1968 szeptemberében kimondta, hogy a nemzetiségi politika hatékonyságát növelni kell (az automatizmus elve nem helyes, a kisebbségek asszimilációja nem egyértelműen pozitív folyamat, nem igaz, hogy nincsenek nemzetiségi igények, szükségesek a nemzetiségi kutatások, nincs az oktatásban megfelelő módszertani segítség, hiányoznak a könyvek, könyvtárak, a folyóiratoknak rossz a terjesztési rendszere, a média figyelme nem kielégítő a probléma iránt, stb.). 1968-tól így a nemzetiségi politika aktívabb szakasza következett.

Az 1980-as évek hazai nemzetiségi politikájára egyre inkább a határon túli magyarok rossz helyzete, a szomszédos országokkal emiatt kialakult rossz viszony és a kormány emiatti - a saját nemzetiségeinkkel való megfelelő bánásmód terén való - bizonyítási törekvése nyomta rá a bélyegét. 1988 májusában a MSZMP országos értekezletén született meg elsőként a pártállásfoglalás egy átfogó nemzetiségi törvény szükségességéről. A törvény előkészítés folyamata ezután meg is indult, s hosszas vita után 1993-ban fogadták el a Nemzeti és Etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényt.

Közben a rendszerváltozás utáni szabadabb társadalmi-gazdasági légkör a nemzetiségi politikában is új korszakot hozott. Szabadabbá vált a kapcsolattartás az anyaországokkal (már az egykori szocialista tömbön kívüli területekkel is), szabadabbá vált a kisebbségek önszerveződése, érdekérvényesítése és ezen formák törvényi háttere is megszületik (1989. évi II. törvény az egyesülési jogról, 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról, 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról, 34/1990. Kormányrendelet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának megválasztása 1995. június 30.-án, stb.).

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Jogairól szóló 1993-as törvény

Az átfogó nemzetiségi törvény iránti igény 1988-as felmerülésétől hosszas egyeztető folyamat és vitasorozat vezetett annak megszületéséig. A nemzetiségi szövetségek országos kongresszusai is kifejezték ebbéli igényüket. Ezután elindult a törvényelőkészítés folyamata 1989 és 1990 között. A nemzetiségek nem mindenben tartották elfogadhatónak a tervezetet, a Nemzetiségi Kerekasztal 1991 májusában saját tervezetet nyújtott be a kodifikációs bizottság elé, amelyben főleg az önkormányzatiság erősítése szerepelt. Végül az egyeztetések után a parlament 1993. július 7-én fogadta el 96,5 %-os többséggel az új jogszabályt.

Ennek a hazai kisebbségvédelmi rendszerben nagyon fontos, átfogó jellegű jogszabálynak a megszületését elsősorban az európai intézményrendszerekhez való mielőbbi csatlakozás óhaja

ösztönözte. Motiváló erő volt továbbá a csatlakozási szándékból fakadó bizonyítási kényszer az Európai Unió tagállamai felé, amely nem utolsó sorban hivatkozási alapul szolgálhat a határainkon túl élő magyar kisebbséggel szembeni bánásmód, azok szervezeteinek jogérvényesítő törekvései terén.

A kisebbségi törvény a magyarországi viszonyokon, sajátosságokon alapul, ugyanakkor összhangban van a nemzetközi - Magyarország által is elfogadott és aláírt - kisebbségvédelmi és emberi jogi dokumentumokkal. Tulajdonképpen ezeknek az egyezményeknek, azok követelményeinek kódex-szerű hatályba léptetése.

A magyar kisebbségi törvény keret-jellegű szabályozást valósít meg. A téma szerteágazó volta valószínűleg nem is tette volna lehetővé egy részletekbe menő, a kisebbségvédelem összes területét tisztán szabályozó törvény megalkotását. Kritikusai szerint ez nem is törvény, sokkal inkább egy deklaráció. Csak a kiegészítő, a kisebbségi jogok érvényesülésének egyes részterületeit lefedő jogszabályokkal együtt értelmezhető. A szövegben 25 helyen fordul elő, hogy az adott problémakört külön törvény szabályozza. Ezen hivatkozott joganyag egy részével ráadásul azóta is adós a magyar törvényhozás (ld. 20. § (1) az országgyűlési képviselőről).

A törvény más nemzeti kisebbségekkel azonos státusúnak ismerte végre el a cigány népeiséget is. Rögtön ebből fakad egy újabb probléma. A Magyarországon élő különböző nemzetiségi csoportok eltérő élethelyzete, egzisztenciális és társadalmi státusa, eltérő kvalifikáltsági, integráltsági foka miatt képes-e ez a törvény megvalósítani az egyenjogúság elvét, egyaránt gyakorolható jogokat ad-e az egyes nemzeti kisebbségeknek. Azt mondhatjuk, a törvény által biztosított jogokat az integráltabb kisebbségi csoportok tudják pozitívan megélni.

A helyi kisebbségi önkormányzatokat alárendelték a települési önkormányzatoknak, ezektől és a központi kormányzattól függenek anyagilag.

A kisebbségi önkormányzatok jogosítványait főleg a kulturális autonómia megvalósításának területén kívánták megerősíteni.

Mindamellet a nemzeti és etnikai kisebbségek védelméről szóló törvény csak a törvényes kereteit adhatja meg a kisebbségvédelemnek. Más kérdés, hogyan tudnak a kisebbségek e jogosítványokkal élni, s érdekeiknek a törvény alapján érvényt szerezni.

A törvényben foglalt intézkedések végrehajtásának, s a jogok kibontakoztatásának feltétele, hogy az adott település rendelkezzen anyagi - és legalább annyira szellemi - javakkal. Ez ma sajnos sok helyütt nincs meg, s talán leginkább éppen a cigány népeiség által leginkább lakott településeken. A jogok érvényesítése a lefektetett jogszabályokon túl legalább annyira múlik a kisebbség helyi közösségein, s azok megbízott képviselőin is.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy éppen a leghátrányosabb helyzetben lévő kistépülésekre a civil szféra, a társadalmi szervezetek és a kisebbségi politikai érdekképviselő, érdekérvényesítés rendszerének erősen hiányos volta jellemző, különösen a cigányság

vonatkozásában. A lakosság meglehetősen passzívnak, megosztottnak, szervezetlennek tűnik sok településen.

Az egyik legfőbb problémát abban látjuk, hogy a cigányság szervezethez, érdekartikulációs és érdek-érvényesítési lehetősége és képessége igen alacsony szintű. Hiányoznak, vagy csak formális jogosítvánnyal rendelkeznek a helyi cigány szervezetek. Ennek okai többek között a cigány közösségekben is kereshetők, amelyek nem tudják magukat megszervezni.

A cigányság egyelőre távolról sem egyenrangú partner a politikai életben. Ha képviselőik alacsonyabban iskolázottak, gyengébben képzettek, mint a nem cigány átlag, szervezett segítséget kéne kapniuk például a pályázatok megfogalmazásában, megírásában, a gazdálkodási, vagy egyéb ismeretek elsajátításában, amit sok esetben a települési önkormányzatoktól nem remélhetnek. Gyakran felmerül az információs és a döntési folyamatokból való kizárásuk, ami gyanakvásokat szül, illetve erősít, ahelyett, hogy a "lakópolgári" öntudatot és az együttműködési készséget növelné a kisebbség és a többség, kisebbségi önkormányzat és a település vezetése között.

Erősíteni kellene a kapcsolatokat a települési önkormányzat és a cigányság között, fontos az információáramlás hatékonyságának növelése, a hivatal tevékenységébe való betekintés, a bizalmatlanság mérséklésére irányuló pontos tájékoztatás érdekében.

Megfigyelhető, hogy a tenni akaró kisebbségi önkormányzat egyik oldalról a többségi társadalom ellenállásába ütközik. Másik oldalról pedig gyakran a cigány közösség visszahúzó ereje érvényesül, innen is rendszeres támadások érik.

Preambulum

A törvény Preambuluma azokat az alapelveket, jogalkotói célokat fogalmazza meg, amelyek a Magyar Köztársaság Országgyűlését e törvény megalkotásakor vezették. A dokumentum kisebbségi politikai gondolkodásmódjának fő szempontja, hogy bár a szabad identitásválasztás alapelve szerint az önkéntes asszimiláció is az egyén korlátozhatatlan emberi joga, a kisebbségek fennmaradása érdekében aktív, a kisebbségi csoportok nyelvét, kultúráját támogató politikát kell folytatni, olyan feltételeket kell megteremteni, mely képes a kisebbségi létből fakadó hátrányokat ellensúlyozni. E cél elérése nem oldható meg csupán a jogi szabályozással, de tudatosítani kell a többségi nemzetben, hogy a kisebbségek államalkotó, az országot gazdagító, azt a szomszéd népekhez és Európához kapcsoló tényezői a magyar társadalomnak, másrészt tudatosítani kell a kisebbségekben is, hogy a magyar társadalom számít kultúrájukra, kötődéseikre. Ennek megfelelően a törvény a kisebbségeknek biztosított jogokat nem a többség adományaként és nem a kisebbség kiváltságaként fogja fel, hanem azokat eleve megillető jogként, a szabad identitásválasztás alapvető jogaként nevezi meg.

Nem egy önmagában álló jogi szabályozásról van azonban szó. A törvény szoros kapcsolatban és összhangban áll a nemzetközi emberi és kisebbségi jogi egyezményekkel, illetve a kisebbségi kérdést érintő más hazai jogszabályokkal. Preambuluma (bevezető szövege)

meg is nevezi azokat a nemzetközi jogi dokumentumokat, melyek elveit beépítette saját szabályozó rendszerébe - az Egyesült Nemzetek Szövetségének Alapokmánya, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (elfogadta az ENSZ Közgyűlése 1948. december 10-én), a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (ENSZ Közgyűlés 1966. december 16., 1976. március 23.), az Emberi Jogok Európai Egyezménye (1950. november 4.), az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkii Záródokumentuma és a szintén az EBEÉ keretein belül 1990 novemberében aláírt Párizsi Charta.

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek között tapasztalható jelentős különbségek (szociális, intézményellátottság, politikai szervezettség, társadalmi státusz...) ellenére e csoportokat a törvény teljesen egységesen kezeli, hiszen bármilyen különbségtétel a hátrányos megkülönböztetés alkotmányos tilalmába ütközne. A gyakorolható jogok két oldalról, egyéni és közösségi jogok szintjén fogalmazódnak meg.

I. fejezet – Alapvető rendelkezések

Az I. Fejezet 1-2.§-a a törvény hatályát az önmagát az adott kisebbséghez soroló egyénekre, illetve azok közösségeire terjeszti ki (szabad identitásválasztás). A nemzeti és etnikai kisebbség fogalmát úgy határozza meg, hogy annak számít minden, az ország területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely számbeli kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok, eltérő kulturális, nyelvi sajátosságokkal rendelkezik és van egy olyan összetartozás-tudata, mely e sajátosságok megőrzésére irányul. Ez a definíció nagyjából követi a korábban elfogadott kisebbségvédelmi vonatkozású nemzetközi dokumentumok definíciós kísérleteit. A sajátossága a 100 éves időkorlát megadása, amellyel a jogalkotó egyértelműen a klasszikus kisebbségek kategóriájában való gondolkodást fejezi ki.

A törvény előkészítése során figyelemmel kellett lenni arra, hogy a magyarországi kisebbségi szervezetek bármiféle regisztráció, a törvény alkalmazása szempontjából történő számbavétel ellen tiltakoztak, ezért a fenti megközelítés a törvény 61. §-ával együtt egy elég nyitott megfogalmazást ad a kisebbségi csoportokra.

A 3.§-ban szó szerint megjelenik a nemzeti és etnikai kisebbségek államalkotó tényezőként való elismerése. A szabályozásban egyrészt benne foglaltatik a kisebbséghez tartozó egyén, másrészt a kisebbségek közösségei oldaláról az állami életben a többséggel egyenrangú részvételük. E sajátos politikai jognak az alanya értelemszerűen a kisebbségi közösség. Kimondja a törvény azt is, hogy mind a kisebbséghez tartozó személynek, mind a közösségnek joga e kisebbséghez való tartozás szabad kinyilvánítása, s ez sem pozitív, sem negatív értelemben semmilyen jogkövetkezménnyel (tehát előnyökkel, vagy hátrányokkal) nem jár. Tiltja a kisebbségek bárminemű hátrányos megkülönböztetését. A 4.§ ki is tér részletesebben a hátrányos megkülönböztetés speciális eseteire - a többségi nemzetbe való beolvasztás kísérlete, telepítéspolitiká, adminisztratív, közigazgatási eszközökkel való manipuláció...

Az 5. § abból az elvből indul ki, hogy a kisebbségi lét megőrzése esetenként csak többletjogok biztosításával oldható meg. Ezért kimondja azt, hogy a kisebbségeknek alapvető közösségi joga az országos és helyi önkormányzatok megalakítása. Ezek feladata a közösséghez tartozó

személyek érdekeinek védelme és képviselete. Az önkormányzatok részletes feladat- és hatásköreinek leírására, létrehozásuk módjaira, működési feltételeire majd a IV. Fejezetben tér vissza.

A 6. § adja meg az alapját a pozitív diszkriminációnak, vagyis a jogegyenlőség megvalósulásához a kisebbségi létből fakadó esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekre is szükség van.

II. fejezet - Egyéni kisebbségi jogok

A II. Fejezet az önmagát a kisebbséghez tartozónak valló egyén jogaival foglalkozik. A 7.§ elvei az egyén számára azt jelentik, hogy nyilatkozatra senki nem kötelezhető nemzetiségi hovatartozásáról (ilyen alapon nem lehet nyilvántartásba venni senkit). Köthődhet egy állampolgár kettő, vagy több közösséghez is, nincs választásra kényszerítve a csoporthoz tartozás, vagy az attól való elhatárolódás között. A társadalmi közéleti kisebbségi részvétel körében csak egy olyan szituáció adódhat, amikor a kisebbségi személy ebbéli hovatartozásának megjelölésére sor kerül, a kisebbségi önkormányzati választások jelöltté válási eljárása (64.§ 2. bekezdése).

A 9.§ a politikai és a kulturális esélyegyenlőségről rendelkezik. Ismét kimondja azt, hogy az államnak kötelessége ezt az esélyegyenlőséget hatékony intézkedésekkel elősegíteni. Ilyen intézkedések elmaradása számon is kérhető tehát az államon.

A kisebbségi állampolgárok közéletben való részvételi joga azt jelenti, hogy mint a 10.§ mondja, egyesületeket, pártokat, egyéb társadalmi szervezeteket hozhatnak létre (mint bármely más csoport). Fontos e törvényben ezt leszögezni, mert az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról és az 1989. évi XXXIII. törvény a pártalakítási jogról is általános érvényű, kisebbségi és nem kisebbségi állampolgárok szervezetei közt nem tesz különbséget. S e paragrafus részletes kifejtésénél az említett törvények részletes rendelkezései az irányadók. (Például e szervezetek tevékenysége nem irányulhat a hatalom erőszakos megszerzésére, kizárólagos birtoklására, nem irányulhat bűncselekmény elkövetésére, mások jogainak megsértésére, gazdasági tevékenység céljára.) E kiegészítő törvények rendelkeznek a társadalmi szervezetek megalakításának, működésének szabályairól is.

A következő §-okban ún. kulturális jogok felsorolása következik, úgy mint a hagyományok, családi kapcsolatok, ünnepek ápolása, az egyházi szertartások anyanyelven történő lebonyolításának igénye (11.§); a névhasználat kérdései (12.§), anyanyelvi oktatásban és művelődésben való részvétel, illetve a kisebbségi voltával kapcsolatos személyi adatok védelme külön törvényben meghatározott módon (az 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról ún. különleges adatként határozza meg a nemzeti és etnikai hovatartozásra vonatkozó személyes adatokat, így csak akkor kezelhetők, ha az érintett írásban hozzájárult, annak kezelése nemzetközi egyezményen alapul, a nemzetbiztonság, a bűnmegelőzés, vagy a bűnüldözés érdekében azt a törvény elrendeli, nyilvánosságra hozatalához is írásbeli engedély kell) (13.§); más országok kisebbségeivel, az anyanemzettel történő kapcsolattartás (14.§).

III. fejezet - A kisebbségek közösségi jogai

A III. Fejezetben A kisebbségek közösségi jogai fogalmazódnak meg. Nagy eredménye ez a törvénynek, hiszen a nemzetközi jogi szabályozás számos esetben nem tér ki a kollektív jogokra. Elterjedt az a nézet, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozók közösségi problémáira is megoldást nyújt, ha az államok tiszteletben tartják az egyének általános emberi, polgári és kisebbségi jogait. E törvény álláspontja szerint viszont nem elégséges feltétele ez a hatékony kisebbségvédelemnek, ezért tér ki a kollektív jogok részletes ismertetésére is.

Az egyéniként felsorolt jogok közül mindazok, amelyek természetüknél fogva nem kizárólag személyhez fűződnek, értelemszerűen megilletik e személyek közösségeit is. (16.§ - hagyományok, nyelv ápolása, tárgyi és szellemi kultúra megőrzése és gyarapítása; 17.§ - társadalmi szervezetek és önkormányzatok létrehozása)

A 18.§ szól a közszolgálati rádió és televízió-csatornák nemzetiségi műsor-készítő és sugározó kötelességéről (ismét külön törvényre bízva a részletes szabályozást), s elismeri a kisebbségi közösségek jogait anyanyelvű (csak a kisebbség nyelvén), vagy anyanyelvi (kisebbségi és magyar nyelven) történő óvodai nevelés, alsó-, közép- és felsőfokú oktatás, kulturális és tudományos tevékenység feltételeinek, intézményhálózatának megteremtésére; nemzetközi kapcsolattrendszer kiépítésére (19.§).

A 20.§ elismeri a kisebbségek országgyűlési képviselőihez való jogát (ismét csak külön törvényben meghatározott módon, mely törvény mindmáig várta magára).E formula kizárja olyan tanácsadó, véleményező testülettel való megoldását e kérdésnek, amelyre több országban található példa. Felállítja a Nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési biztosának, illetve az Országgyűlési Biztos Hivatalának intézményét. (A részletes szabályozást az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény tartalmazza.) Az „ombudsman” feladata, hogy az alkotmányos és kisebbségi jogokkal kapcsolatban tudomására jutott viisszasságokat kivizsgálja, vagy kivizsgáltassa és orvoslásuk érdekében általános, vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzen.

IV. fejezet - A kisebbségek önkormányzatai

A IV. Fejezet A kisebbségek önkormányzataival kapcsolatos szabályokat sorolja fel. A törvény előkészítése során felmerült, hogy a kisebbségek társadalmi szerveződéseit lássák-e el az érdekképviselői feladatokat, vagy önkormányzati keretek közt valósuljon-e meg az. Végül is az Alkotmány 68.§ 4. bekezdéséből levonható jogot ismerte el a törvény a kisebbségi önkormányzatok létesítésére. Ott azonban nincs részletezve az önkormányzati működés formája, megalakulása, az államszervezet más részeivel való kapcsolata, s ezt a feladatot a kisebbségi törvény oldja meg. Legitim választáson alapuló, az általános választójogi elvek szerint (közvetlen és titkos, általános és egyenlő választójog) létrejövő, a kisebbséghez tartozó állampolgár döntését és érdekeit megjelenítő helyi kisebbségi önkormányzatok létrehozása volt a cél. Az önkormányzatok jogosítványai földrajzilag is behatárolhatók (az

egyesületek területisége megkérdőjelezhető, s ugyanazon területen működők párhuzamosan is igényelhetnék e jogosítványokat).

A 21.§ meghatározza a létrehozandó kisebbségi önkormányzatok szintjeit (helyi - községekben, városokban, illetve a főváros kerületeiben - és országos) és típusait (kisebbségi települési önkormányzat, közvetett módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat, vagy közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat). Ez utóbbi típusokat a 22. és 23.§-ok tárgyalják.

A kisebbségi települési önkormányzatok tevékenységi köre értelemszerűen a települési önkormányzatéval azonos (25.§). A közjogi szabályozást illetően különbséget kell tenni, a helyi kisebbségi önkormányzatok és az országos kisebbségi önkormányzatok között. Ez utóbbiakra elsődleges szabályozást a kisebbségi törvény, míg az előzőekre a helyi önkormányzatokról szóló törvény rendelkezései mérvadóak (24.§). Ám az abban meghatározott önkormányzati jogokhoz, feladatokhoz és hatáskörökhöz képest speciális jogokat állapít meg a kisebbségi törvény a kisebbségi települési önkormányzatok számára. A helyi kisebbségi önkormányzat megalakulása ezért nem jelentheti kettős, vagy többes közigazgatás kialakulását a településen, hiszen a települési, illetve a kisebbségi önkormányzatok feladat- és hatáskörei nem azonosak - leszámítva a kisebbségi települési önkormányzatokat - az a kisebbségek érdekképviselőit, érdekvédelmére terjed ki, de nincs például államigazgatási hatósági jogkörük.

A 25.§ kimondja, hogy a kisebbségi önkormányzat jogi személy. Az önkormányzati törvény 8.§ 4. bekezdésére (a települési önkormányzat köteles biztosítani a nemzeti és etnikai kisebbségek jogainak érvényesülését) épül itt a 2. bekezdés elve, amikor kimondja, hogy a kisebbségi települési önkormányzat is köteles biztosítani az ott élő számszerű kisebbségben levő magyar lakosság, vagy más népcsoportok jogait. Ám ilyen esetben a kisebbségben lévő magyar lakoságnak nem ad jogot kisebbségi önkormányzat létrehozására.

A 26.§ a kisebbségi érdekvédelem rendelkezésre álló eszközeit sorolja fel: a kisebbségi önkormányzat a kisebbség helyzetét érintő kérdésekben tájékoztatást kérhet a települési önkormányzattól, javaslatot tehet, intézkedést kezdeményezhet, kifogást tehet a sértő joggyakorlat, döntések ellen. A szabály garanciális értékét az adja, hogy a hatáskörrel rendelkező szerv vezetője 30 napon belül köteles érdemi választ adni. Ily módon e § - annak szakszerű és jogszerű gyakorlása esetén - az egyes közigazgatási döntések befolyásolásában játszhat fontos szerepet.

A 27.§ a kisebbségi önkormányzat saját hatáskörébe tartozó tevékenységét részletezi - szervezeti és működési rend, név, jelképek, a kisebbség helyi ünnepeinek (és az egyéb jogszabályok kereti közt műemlékeinek, emlékhelyeinek, azok védelmének) meghatározása, költségvetés, forrásfelhasználás, intézményalapítás a helyi közoktatás, média, hagyományápolás és közművelődés területén, gazdasági célú szervezet alapítása, pályázat kiírás, ösztöndíj alapítás - ám csak a rendelkezésére álló források keretei között (továbbá más szervezetekkel történő kapcsolattartás a 30.§-ban). Természetesen mindenütt az egyéb törvényi rendelkezések keretei az irányadóak (pl. a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. tv., a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. tv., a közművelődésről szóló 1976. évi V. tv.,

a könyvtárakról szóló 1976. évi 15. sz. tv. erejű rendelet, a muzeális emlékek védelméről szóló 1963. évi 9. sz. tv. erejű rendelet, a gazdasági társaságokról szóló, többször módosított 1988. évi VI. tv.). A törvény a feladatkörök meghatározásánál csak keretjellegű szabályozást alkalmaz, azok megvalósítási módját a helyi adottságokat figyelembe véve az érintett kisebbségi önkormányzatokra bízta. Feladatai ellátására a települési önkormányzat köteles a kisebbségi önkormányzat használatába adandó vagyont meghatározni.

A 29.§ a kisebbségi lakosságot (e minőségében) érintő települési önkormányzati rendeletekkel kapcsolatban a helyi közoktatás, helyi média, hagyományápolás, kultúra és a nyelvhasználat kérdéskörében viszont egyetértési jogot ad a kisebbségi önkormányzatnak. Ez a jog gyakorlatilag azt jelenti, hogy az egyetértés, közös megegyezés hiányában meg sem lehet hozni ilyen döntéseket. A véleményezésre itt is 30 napos határidőt ad a törvény - ezúttal a kisebbségi önkormányzatnak - különben elveszti e jogát.

A következő egység a törvényben (a 31-39. §-ok között) az országos kisebbségi önkormányzatokról szól. Meghatározza a kisebbségi elektor fogalmát, az elektorok megválasztásának menetét, az országos önkormányzat megalakításának menetét, feladat és hatásköreit, amelyek tulajdonképpen az előzőekben említett jogosítványok országos - illetve mivel a kisebbségi önkormányzati rendszerből hiányzik a megyei és a regionális szint, e szintekre - történő kivetítése. Ezért ezeket itt nem részletezzük.

V. fejezet - A kisebbségek helyi szószólója

Az V. Fejezet A kisebbségek helyi szószólója intézményéről szól. E jogintézményt az Önkormányzati törvény 12.§ 5. bekezdése határozza meg. Eszerint a helyi képviselők és polgármesterek általános választásakor a nemzeti és etnikai kisebbség legtöbb szavazatot kapott jelöltje a kisebbség helyi szószólójává válik (ha a településen nem alakult meg kisebbségi önkormányzat). Amennyiben a szószóló nem teljes jogú tagja a képviselő-testületnek, részt vehet annak ülésein a kisebbséget érintő napirendi pontok tárgyalásakor, de csak tanácskozási joggal rendelkezik. Vagyis informálódik a kisebbséget érintő ügyekről, de a döntéshozatalban nem vesz részt. Javaslatot tehet, felvilágosítást kérhet a kisebbséggel összefüggő ügyekben, arra 15 napon belül érdemi választ kell kapnia. A kisebbség jogait, kötelezettségeit, helyzetét befolyásoló intézkedés meghozatala előtt kötelezően ki kell kérni a szószóló véleményét.

VI. fejezet - A kisebbségek művelődési és oktatási önigazgatása

A VI. Fejezet 42. §-a meghatározza a Magyarországon elismert kisebbségi nyelvek körét. E feladatcsoport kapcsolódik leginkább a kisebbségi önkormányzatoknak szánt tevékenységi körhöz. A helyi kisebbségpolitika egyik legfontosabb feladata, területe az óvodai nevelés és az iskolai oktatás. Ennek igazodnia kell egyrészt a törvények (kisebbségi tv., a közoktatásról szóló tv.) által előírt kötelező normákhoz, másrészt a helyben jelentkező speciális igényekhez is. Ezért a törvény itt is csak keret jellegű szabályozást ad.

A törvény a gyermek szüleine, vagy gondviselőjére bízva annak eldöntését, magyar nyelvű, kétnyelvű, vagy anyanyelvű oktatást kívánnak-e igénybe venni (43.§). Ám míg a 3. bekezdés megengedő jellegű, a helyi lehetőségek figyelembe vételét hangsúlyozza, a 4. bekezdésben kötelező érvényű rendelkezés jelenik meg, amennyiben nyolc tanuló szülője, vagy törvényes képviselője kéri a kisebbségi osztály, vagy tanulócsoporthoz elindítását.

A 44. § kimondja, hogy az említett kisebbségi oktatás finanszírozása az államot, illetve a helyi önkormányzatot terheli. Ezen tanulócsoporthoz a 45.§ előírja a kisebbségi népismeret, történelem, kultúra oktatását a kisebbségek identitástudatának erősítése érdekében. Fontos gondolat, hogy a cigány kisebbség iskolázottságbeli hátrányainak csökkentése érdekében sajátos oktatási feltételek teremthetők.

A 46.§ előírja, hogy a kisebbségi oktatásra irányuló igények összeírása, továbbá az oktatás megszervezése a települési, illetve a kisebbségi önkormányzatok feladata. Állami feladatként határozza meg viszont a kisebbségi oktatáshoz pedagógusok képzését, s az 50. § szerint a tankönyvek, oktatási segédanyagok biztosítását is, továbbá támogatja a tárgyi emlékek gyűjtését, a könyvkiadást, a törvények, közérdekű közlemények kisebbségi nyelven való közlését, az egyházak kisebbségi nyelven történő tevékenységét.

Mint láttuk a korábbiakban, a kisebbségi önkormányzat alapíthat oktatási intézményt, de a 47. § szerint át is vehet más szervtől ilyen. Ebben az esetben az állam garantálja, hogy az állami támogatás mértéke nem fog csökkenni, ám a kisebbségi önkormányzatnak is biztosítani kell az ott folyó oktatás elért színvonalát. Ez valószínűleg az állami támogatáson túl jelentős többletköltségeket ró majd a kisebbségi testületre.

A 48.§ szerint a létrehozott kisebbségi oktatási intézményekben elsőként a kisebbséghez tartozók igényeit kell kielégíteni, a maradék helyekre vehetők fel más tanulók. Ezen intézményekben is kötelező a magyar nyelv oktatása, illetve a más népcsoportokhoz tartozók számára az anyanyelvi, vagy anyanyelvű oktatás biztosítása. A törvény 49. §-a pedig a közművelődési tevékenység folytatásáról ad útmutatást.

VII. fejezet - A nyelvhasználat

A VII. Fejezet a nyelvhasználat kérdéskörét taglalja. Az 51. § először is leszögezi, hogy anyanyelvét bárki, bármikor és bárhol szabadon használhatja. Ám senkit nem kötelez jogszabály arra, hogy azt meg is értse, vagy annak érdekében tegyen valamit - kivéve a 2. bekezdésben felsorolt eseteket, vagyis a polgári és büntetőeljárások, a közigazgatási eljárások során. Itt a törvény ismét a kapcsolódó más jogszabályokra épít. A Polgári perrendtartás (1952. évi III. törvény) kimondja, hogy a bírósági perek során mindenki anyanyelvét használhatja (8. § 2. bekezdés), melyhez a 184. § még hozzáteszi, ha valaki nem tud magyarul, tolmácsot kell alkalmazni az eljárás során. Hasonlóan fogalmaz a Büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény és az Államigazgatásról szóló 1957. évi IV. törvény vonatkozó alapelvei, a Bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvény is. A kisebbségi törvény szerint az anyanyelv használatának feltételeit az állam biztosítani köteles.

Az 52. § a kisebbségi nyelv használatának jogát az Országgyűlésben, illetve a helyi önkormányzat ülésein is rögzíti, ilyen esetekben a felszólalás magyar nyelvű szövegét a jegyzőkönyvekhez csatolni kell.

A kisebbség igénye szerint biztosítani kell az önkormányzati rendeletek, hirdetmények közzétételét, a különböző nyomtatványok hozzáférhetőségét, a helység és utcanevek, közintézmények névtábláinak kihelyezését a kisebbség nyelvén is (54. §).

VIII. fejezet - A kisebbségek támogatása, a kisebbségi önkormányzatok gazdálkodása, vagyona

A VIII. Fejezetben az állam kötelezettségvállalását rögzíti, hogy a mindenkori költségvetési törvényben meghatározott mértékben kiegészítő normatív támogatást nyújt a kisebbségi óvodai neveléshez, iskolai oktatáshoz. A kisebbségi szervezeteknek a támogatását az Országgyűlés döntési kompetenciájába adja az 55. §. Továbbá intézkedik a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Alap létrehozásáról, melynek forrása a központi költségvetés, feladata a kisebbségi érdekű tevékenységek támogatása. A további egységek ennek részletes szabályozását, illetve a kisebbségi szervezetek egyéb forrásait taglalják.

Majd a kisebbségi önkormányzatok vagyonáról szól a törvény. Az 58. § rögzíti azok gazdálkodási forrásait: állami költségvetési hozzájárulás, települési és megyei önkormányzat hozzájárulása, saját bevételek, támogatások, adományok, vagyontárgyaik hozadéka. Ezek csak a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó speciális szabályok, kiindulási alapnak itt is az Önkormányzati törvény számít. Az 59. § rendelkezik az országos önkormányzatok részére átadandó vagyonról, a helyi önkormányzatok tekintetében azonban elég általánosan fogalmaz, a feladat- és hatáskör ellátásához szükséges vagyont kell a települési önkormányzatnak számukra biztosítani.

IX. fejezet - Záró rendelkezések

A IX. Fejezet 61. §-a sorolja fel, mely népcsoportok minősülnek hivatalosan Magyarországon az 1. §-ból kiindulva nemzeti és etnikai kisebbségnek. Ez alapján 13 magyarországi népcsoport nyerte el e státuszt: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. A felsorolás nyitott, lehetőséget nyújt arra, hogy amennyiben a feltételeknek megfelelnek, más népcsoportok is kérvényezzék elismerésüket. Ennek módjáról is rendelkezik a 2. bekezdés.

Az új kisebbségi törvény

Az előző fejezetben felvázolt problémái és hiányosságai a kisebbségi törvénynek régóta gerjesztették már az igényt annak módosítására. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalban 1997-től elindult e törvénymódosítást előkészítő tevékenység. Ekkor még elsődlegesen a jogszabály továbbfejlesztése volt a cél, az 1998-as, különösképpen pedig a

2002-es önkormányzati választások során azonban bebizonyosodott, hogy nem működik jól az országos kisebbségi önkormányzati választások elektori rendszere. Így már a törvény komoly átdolgozása is szükségesé vált, főként annak választójogi elemeit illetően, hogy az alkotmányos tétel, miszerint a kisebbségeknek joga van országos önkormányzatok létrehozására, ténylegesen meg tudjon valósulni. A Kormány 2004. márciusában a tervezetet elfogadta és benyújtotta az Országgyűlésnek elfogadásra. 2005. június 13-án 95%-os többséggel az Országgyűlés elfogadta a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló törvényjavaslatot. Az Alkotmánybíróság azonban megállapította a törvény kedvezményes mandátumra vonatkozó szakaszának alkotmányellenességét, s megsemmisítette azt. E vitatott szakasz szerint a megválasztott kisebbségi önkormányzat egy tagja a települési önkormányzat tagjává válna (teljes jogú tag vagy szószóló) a kedvezményes mandátum által. 2005. október 17-én azután az Országgyűlés, immár a fenti pont nélkül 99 %-os többséggel elfogadta a módosuló kisebbségi joganyagot (ld. 2005. évi CXIV. törvény).

A módosított joganyag könnyíteni kívánja a kisebbségi intézmények átvételének lehetőségét, valamint alapítását. Szerepel benne az önkormányzati rendszer középső szintjének kiépítése. A választásokat követő év márciusában listás választás útján jönnek létre a területi és országos önkormányzatok. Azon kisebbségi szervezetek, amely a megyében (fővárosban) a megválasztott electorok legalább 10%-át jelölteként állították a települési kisebbségi önkormányzati választáson, kapnak listaállítási jogot. A kisebbségi önkormányzati rendszer erősebben kötődik ezáltal a civil szervezetekhez. Megyei választáson azon közösségek vehetnek részt, ahol megyei szinten legalább 10 helyi kisebbségi önkormányzat alakult meg az adott közösségből.

Ugyanilyen listás közvetlen választás vette volna át az eredeti tervezet szerint az országos önkormányzatok korábbi elektori rendszerét. Mindkét szinten azonban a végleges változatban electorok joga a választás. Elector minden kisebbségi önkormányzati képviselő, aki azon a településen szavaz, ahol képviselőnek választották. Az országos választáson való részvétel feltétele, hogy egy adott közösség legalább 4 helyi kisebbségi önkormányzatot hozzon létre

Fontos elem a kisebbségi önkormányzatok törvényes és szabályos gazdálkodásnak feltételrendszerét megteremtteni differenciált állami működési támogatással. Célja még a települési és a kisebbségi önkormányzati rendszer egymáshoz való közelítése és az anyanyelv szerepének erősítése is.

Sokat vitatott eleme e jogszabálynak a kisebbségi választói névjegyzékek felállítása. A jogszabály tervezési szakaszában formálódó elképzelés szerint a kisebbségi választásokon részt venni kívánók listájának összeállításával és ellenőrzésével lehetővé válna, hogy csak a közösséghez tartozók válasszák meg képviselőiket. A jogalkotó a névjegyzék összeállításának jogát a közösség kezébe adta volna, az országos önkormányzatok hozták volna létre a névjegyzékbiztoságokat, vagyis kijelölték volna azokat a településeket, ahol kisebbségi

választás tartható, ezáltal közösség nélkül nem alakulhatna önkormányzat. Ezek a háromfős helyi névjegyzékbizottságok gyűjtenék az állampolgárok írásos nyilatkozatait a választói névjegyzékbe kerülésről és döntenének arról, hogy a feliratkozó állampolgár a kisebbségi közösséghez tartozik-e, vagy sem. A testület nemleges döntései ellen a bíróságok jogorvoslata lenne kérhető. A végleges névjegyzéket a helyi választási iroda vezetője, a jegyző vetette volna össze a különböző okok miatt nem szavazók, illetve a szavazásra jogosultak listájával, s így alakult volna ki a végleges névjegyzék. Ez titkos, abba csak a névjegyzékbizottság tagjai, a helyi választási szervek, valamint egyéb törvényben meghatározott személyek nézhetnek bele. A végleges változat szerint végül is minden magyar állampolgár levelet kap a választás évének május 31-éig egy tájékoztatóval és egy felvételi kérelem nyomtatvánnyal, Június 1 – július 15. között kell a nyilatkozatot a jegyzőhöz eljuttatni; a bejelentkezés önkéntes, a jegyző nem mérlegel. Minimum harminc főt kell tartalmaznia egy-egy névjegyzéknek ahhoz, hogy az adott településen, az adott kisebbség vonatkozásában önkormányzat alakulhasson (ennek csak matematikai okai vannak, ugyanis egy jelöltnek minimum öt ajánlószerelvénnyel kell összegyűjtenie az induláshoz, s önmagára természetesen nem szavazhat senki).

Új eleme a törvénynek, hogy egységesen 5 főben állapítja meg a helyi kisebbségi önkormányzatok lélekszámát, függetlenül a települések nagyságától. Új jogkör még az utónévtár összeállításának lehetősége.

Irodalom

- A nemzeti kisebbségek és a menekültek jogai I-II. kötet Budapest, 1989.
- Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai. (szerk.: Mavi Viktor) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Bodáné Pálok Judit - Cseresznyés János - Vánkosné Tímár Éva: A kisebbségek jogai Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Bruhács János: A kisebbségek nemzetközi jogi védelme és a Helsinki folyamat In: Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről, JPTE ÁJK, 1988
- Bruhács János: A kisebbségek védelmének nemzetközi jogi szabályozása az ENSZ keretében. In: Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről, JPTE ÁJK, 1988
- Buza László: A kisebbségek jogi helyzete. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930.
- Cserti Csapó Tibor: A nemzetközi és hazai kisebbségvédelemről. Gypsy Studies/ Cigány Tanulmányok 2. (sorozatszerk.: Cserti Csapó Tibor, szerk.: Cserti Csapó Tibor) ISSN 1586-6262 PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs, 2000. 59 p.

- Cserti Csapó Tibor: A nemzetközi kisebbségvédelem alapkérdései. In: Romológia - Ciganológia. (szerk.: Forray R. Katalin) ISBN 963 9310 02 6, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 25-42.
- Cserti Csapó Tibor: Cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek vizsgálata. In: Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 4. - A pályakezdő cigány fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. (sorozatszerk.: Cserti Csapó Tibor, szerk.: Cserti Csapó Tibor) ISSN 1586-6262, ISBN 2243753, PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs pp. 100-108.
- Kaltenbach Jenő: A kisebbségi jogok országgyűlési biztosának jelentése, 2001. <http://www.romacentrum.hu/emberjog/kaltenb.html>
- Kisebbségi kódex - Jogszabálygyűjtemény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- Kocsis Károly: Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. Földrajzi Közlemények, 1989. 4. sz.
- Kovács Péter: A Regionális, vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (Aláírás után, ratifikáció előtt...). MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Budapest, 1993.
- Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Kővágó László: Kisebbség - nemzetiség. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- Mayer Éva: Országgyűlés előtt a Kisebbségi Törvény és a nemzetiségi választások módosítása. Barátság. 2004. 2. sz.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- 1964. évi 11. t. e. rend. - az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény kihirdetéséről
- 1972. évi IV. t. - a bíróságokról
- 1976. évi V. t. - a közművelődésről
- 1978. évi IV. t. a Büntető Törvénykönyvről
- 5/1978. (XII.12.) KM rendelet - a könyvtári rendszer szervezetéről és működéséről

- 1982. évi 17. t.e.rend. - az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről
- 71/1989. (VII.4.) MT rendelet - a magyarországi hivatalos földrajzi nevekről
- 9/1989. (IV.30.) MM rendelet - a művelődési intézmények nevérol, elnevezéséről és névhasználatáról
- 1990 évi LXIV. t. - a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról
- 1990 évi LXV. t. - a helyi önkormányzatokról
- 34/1990. (VIII. 30.) Kormányrendelet - a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról
- 1068/1990. (IV.12.) MT határozat - a kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről
- 1991. évi XX. t. - a helyi önkormányzatok és szerveik, a köztársasági megbízottak, valamint egyes centrális alárendeltségű szervek feladat- és hatásköreiről
- 1992. évi LXIII. t. - a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról
- 1992. évi XXII. t. - a Munka Törvénykönyvéről
- 1012/1992. (III.11.) Kormányhatározat - a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek oktatásának és művelődésének helyzetéről és fejlesztésének feladatairól
- 1993. évi XXXI. t. - az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről
- 1993 évi LXXIX. t. - a közoktatásról
- 1993 évi LXXVII. t. - a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól
- 1993 évi LXXX. t. - a felsőoktatásról
- 110/1993. (VII. 30.) Kormányrendelet - a nem kereskedelmi, helyi rádió- és televízióműsört készítő és közlő stúdiók alapításának engedélyezéséről
- 31/1994. (III. 12.) Kormányrendelet - a Nemzeti alaptanterv Tantervi alapelveinek kiadásáról
- 3/1994. (III. 29.) MKM rendelet - a tankerületi oktatásügyi központokról
- 1996. évi 15. t.e.rend. - a könyvtárakról

2. Kultúra

Nagy Pál: A magyarországi cigányság története a 16-19. században

A cigány történelem különös ritmusa

Valamennyi cigányokkal foglalkozó társadalomtudomány igyekszik megmagyarázni, hogy a cigány emberek élete miért és miben mondható különösnek a nem-cigányokéhoz képest. A kulturális antropológiában kidolgozott módszerek alkalmazásával leginkább az identitás kritériumainak összehasonlításával próbálják megtalálni a másság magyarázatát.

Történeti aspektusból a közösségi elvárásokon, a nyelvismereten, a rituális szabályokon, a független munkán, a fizikai megjelenésen és a vizuális jelek komplex rendszerén kívül fontosnak tűnik az a lehetőség, amit az idő problematikájának vizsgálata kínál. Bár meglehetősen nehéz a cigányságról, mint egészről írni, az idő vonatkozásában érdemes megkísérteni. A cigány csoportok történelmét a gázsók társadalmához viszonyítva egyaránt jellemzi a változások egyedi ritmusa és a speciális időbeosztás. Az egyes cigány csoportokban külön-külön is a változás csak rájuk jellemző ritmusa mutatható ki, mindegyiknek megvan a maga sajátos belső ideje.

A térbeli mozgás, a csoportszerveződés és a rokonsági rendszer mellett a közösség életének különös ritmusú változása, a cigány történelem öntörvényű ciklikussága lehet az egyik támpont, amely segíthet meghatározni, hogy mit tekintünk a cigány társadalom alapvető egységének, milyen szerveződés írható le egységes entitásként.

A gazdasági és politikai tendenciákban integráció, a kulturális mozgásokban pedig dezintegráció érvényesül, s ez a ciklusidőkben is kifejeződik. A fizikai tényezők alapján számított gazdasági ciklusok rövidebbek a kultúr- és eszmeáramlatok ciklusidejénél. A hosszútávú gazdasági ciklusok ideje általában 50-60 esztendő, míg a kulturális ciklusok ideje átlagosan 200 év. A különbség abból adódik, hogy fizikailag az ember újratermeléséhez szükséges idő 9 hónap, az emberi szellem és magatartás kialakulásának időtartama viszont 20-25 év. Attól függően, hogy a gazdasági ciklusok képleteiben a 9 hónapos gesztációs periódust az ember szellemi kifejlődésének mekkora időtartamával helyettesítjük, és mennyi időt számítunk az érett elmével eltölthető életidőre, a kulturális hullámmozgások ideje 208-210 év.

Civilizáció és kultúra nem tart lépést egymással, az emberi tudat megváltozása jóval lassúbb, mint a gazdaság változása. Ezen az általános, minden embercsoportra vonatkozó megállapításon túl a gázsók és cigányok között specifikus különbségek vannak. A cigány

társadalomban az élet anyagi feltételeinek és az emberi gondolkodásnak a megváltozása is időigényesebb folyamat, mint a nem-cigány társadalomban. A fáziseltolódást a cigány történelem két, több évszázados hosszú időtartamú jelensége magyarázza: a munkaszervezetben elfoglalt periférikus helyzet, valamint a saját írásbeliség és értelmiség hiánya. A cigány történelem gazdasági ciklusainak határait a foglalkozásváltási periódusok jelölik ki, amelyek nem egyszerre következnek be az egyes csoportoknál, s csak évszázadosnál hosszabb időszakok után járnak együtt a munkaszervezet hierarchiájában elfoglalt hely és a megélhetési technikák tényleges megváltozásával.

A cigányok történelmének gazdasági ciklusait nem lehet mérni, mert nem állnak rendelkezésre megfelelő gazdasági paraméterek alapján képzett, legalább 100-150 éves idősorok, s nincs lehetőség az ökológiai, demográfiai fluktuáció elemzésére sem. Lehetetlen pl. meghatározni, hogy a 16-18. században mennyi volt a cigány emberek várható élettartama, vagy hogyan alakultak a születési arányszámok, azaz az Easterlin-ciklusok. Még nehezebb kifejezni a kulturális ciklusok pontos időtartamát, amelyekről csupán hipotetikusan mondjuk, hogy a 200 éves időtartam sokszorosát is elérhetik a periférikus helyzet fokának és a lokális adottságoknak a függvényében. Az öntörvényű kultúráknak tekintendő cigány csoportok életében olyan lassú a viselkedési normák és a szokások belső változása, hogy már-már a ciklusok hiányáról beszélhetünk, ebben az értelemben talán nem elhibázott a cigányságot stacionárius társadalomnak tekinteni. A cigány közösség kulturálisan sem felhalmozó, hanem átörökítő és közvetítő. Az 500-600 éves, vagy még ennél is hosszabb stacionárius időszakok ciklikus komponensei nem állapíthatók meg. Másképpen fogalmazva, a cigány és gázsó közösségek közötti szembetűnő kulturális különbségek mellett szinte semmit sem tudunk a cigány közösségek önmagukhoz mért, belső változásairól.

A cigány és a gázsó történelem időmércéjének másságából ered az a felemás helyzet, hogy napjainkban olyan etnográfiai sajátosságok interpretálódnak autochton „roma” értéként, amelyek korábban a nem-cigány társadalomban is megvoltak, s onnan kerültek a cigány közösségek szokásrendszerébe. Karakterisztikusan megmutatkozott ez például a Cigány Hagyományokat Kutató Egyesület által 1998 őszén szervezett konferencián, ahol amatőr kutatók olyan szüléssel és gyermekággal kapcsolatos szokásokat tartottak „cigánynak”, amelyek a nem-cigány társadalomban ma már nem élnek. Hasonlóan téves elképzelés, hogy a kukoricalisztból készült ételek a „tipikusan cigány” táplálkozásra jellemzőek.

A gazdasági és a kulturális ciklusok közötti ritmikus diszharmonia a cigányok történelmére is jellemző. A cigányok életében a gázsókkal való gazdasági kapcsolatok változási üteme gyorsabb, mint a közösség belső szervezetének, szokásainak és értékrendjének megváltozása. E két tényező együttesen, de nem egyformán befolyásolja a cigány emberek szocializációját. A periférikus gazdasági lét megmerevedése felhíványozza az értékrend mozgásának lassúságát, s hozzájárul a kulturális ciklusok meghosszabbodásához, ami visszahat a munkaszervezetben elfoglalt helyre. A periférikus beágyazottságból való elmozdulás egyik legfőbb akadálya –egyszersmind az identitás megőrzésének eszköze is –, hogy a mentalitás nem, vagy csupán nagyon lassan és felületesen hasonul a gázsókéhoz. Ez még a romungrók őseire is igaz, akik közül sokan már a 18. század második felében elvesztették cigány-voltuk

több specifikumát: nem beszélték a cigány nyelvet, csak részlegesen tudták megtartani a független munka lehetőségét, öltözködésükben és némely szokásaikban is a lokális paraszti társadalmakhoz adaptálódtak. Ugyanakkor a gázsók számára fontos értékek elsajátítása és felhalmozása az egyes cigány csoportok körében eltérő ütemben és eltérő módon történt.

Cigányok és nem cigányok szociológiai sajátosságainak egyik legfeltűnőbb különbsége napjainkban a szocializációs ütem eltérése. A cigány emberek gázsókhoz viszonyított szocializációjának lassúsága a cigányok kulturális ciklusainak meghosszabbodásából vezethető le, s ebben kereshetjük az identifikációs és beilleszkedési zavarok gyökereit is.

A rendi társadalom korában is létezett gázsók és cigányok kulturális ciklusának különbsége és a szocializációs ütemeltolódás is, de nem volt olyan éles és feltűnő, mint a modern társadalomban. A nem-cigányok számára sem volt olyan idegesítő, még akkor sem, amikor a 18. század közepétől az államhatalom – nem egyedülállóan és nem etnospecifikusan – megpróbálta áttörni a helyváltoztató csoportok rokonsági szervezetének kereteit, hogy ellenőrizhető adózókká tegye őket.

Az iskolázatlanság és a gázsók értékrendje szerinti tanulatlanság a feudális társadalom hétköznapijaiban cigányok és parasztok közé nem húzott meredek válaszfalat. A műveltségi olló a 19. század második felében nyílt ki és két ágának távolodása a 20. században vált kritikussá. A 18. században a cigányság ugyan nagyrészt kívül esett a társadalomnak azon a 80-90 %-án, amely letelepült élelemtermeléssel tartotta el magát, de két alapvető tényezőben is hasonlított hozzá. A lokális paraszti társadalmak és a cigány közösségek is szóbeliségben éltek, s mindkettő számára másodlagos volt a gyermekek iskoláztatása.

A gyermekek nevelésének fő szempontja mindkét oldalon az volt, hogy minél előbb foglalják el nemüknek és életkoruknak megfelelő helyüket a megélhetés biztosítására szerveződő társadalmi alapegységben, a családban. A különbségek ezen túl kereshetők, a közösségszerveződés eltérő formáiban, a megélhetési stratégiák eltéréseiben és a gyermekeknek az ebből adódó más-más szocializációs közegében.

Az akkulturáció folyamata

A magyarországi cigányok története egy olyan hosszú akkulturációs folyamatként értelmezhető, amely a 15. század végén kezdődött és máig sem zárult le. A kultúrák érintkezésének intenzív szakaszát M. J. Herskovits ekképpen definiálta 1967-ben megjelent *Man and his Works* c. munkájában: „Az akkulturáció olyan jelenségeket foglal magában, amelyek különböző kultúrájú csoportok és egyének közvetlen és tartós kapcsolatából következnek, s hozzátartoznak még az érintett kultúra jellegzetes magatartás- és gondolkodásmintáinak ebből következő változásai.”

Az akkulturáció ma már visszafordíthatatlan, de végleges keverékkultúra nem alakult ki, mert a cigány elitnek a többségi társadalom elitjébe való integrálódása éppencsak elkezdődött. Az élet fenntarthatóságát szolgáló együttműködés első formái már a 16. században létrejöttek,

de az egymásrautaltság kötelességének tudata nem társul hozzá, sőt azt mondhatjuk, hogy ez még a cigány csoportok egymáshoz való viszonyából is hiányzik.

Gázsók és cigányok egy részének kapcsolata már a 16-17. században is több volt egyszerű kulturális érintkezésnél, nem korlátozódott kereskedelemre és vallási alkalmazkodásra. Az érintkezés különösen a városokban volt erős. Az a kölcsönös egyensúly azonban, ami uralkodói közreműködéssel létrejött, kezdettől fogva sérülékeny volt, a találkozásban az érintkező felek alkalmazkodóképessége, mentalitása és demográfiai adottságai nem egyformán estek latba. A gazdasági kapcsolatokban a gázsók érdekei voltak dominánsak, az elképzelések és magatartásformák cserélődésében pedig nem csak áteresztő csatornák, hanem gátak is működtek.

A kulturális érintkezés intenzívebbé válása a tartósan érintkező csoportok között két évszázadon át spontán módon zajlott, s magyarországi specifikuma az volt, hogy itt a cigány közösségek „láthatatlansági stratégiája” hamar feloldódott. Az akkulturációnak azonban nem volt részese egyidejűleg a Magyarországon élt valamennyi cigány csoport. A független vándorló csoportok elsősorban gazdasági kapcsolatokat ápoltak a gázsókkal, másrészt a lassú, elnyújtott beköltözés következtében az újabb és újabb cigány csoportoknál az akkulturáció más-más időben és más-más történeti szituációban kezdődött.

A 16-17. században az egyensúly fenntartásának technikái sokáig jól működtek, s a befogadókát nem zavarta az akkulturáció dezintegráltsága. Egy jelenleg pontosan még meg nem rajzolható határon túl nem avatkoztak a cigány csoportok belső életébe, nem befolyásolták annak intim szféráit. A mérleg azonban a 17. század második felében félrebillent, s néhány évtizedes átmenet után a 18. század közepétől az akkor már létező „cigánykérdés” megoldásának olyan új alternatívája került előtérbe, amely ellenkezett a korábbi spontán módszerrel. Az abszolutista állam hatalmi körének kiterjesztése és új intézményeinek megszervezése után elérkezettnek látta az időt a periférikus társadalmi csoportok helyzetének általános rendezésére.

A társadalom intellektualizálásának szélesebb programján belül a cigányok társadalmi integrálását a felvilágosult uralkodók az akkulturáció felgyorsításával remélték elérni. Adminisztratív eszközökkel kísérelték meg a cigány társadalom történelmi óráját a többségi társadalom órájához igazítani. A cigány társadalom dezintegráltságára azonban nem voltak kellő tekintettel és nem mérték fel annak hátrányait sem, amit a cigányok érzelmi életébe való beavatkozás jelentett. A 18. században a „cigányügy” nem volt sem faji, sem nemzetiségi probléma. A kívülálló és periférikus csoportok szocializálása volt a lényegi kérdés, az identitás sérülése vagy elvesztése nem számított negatív értéknek. Szentül hittek a pozitív minták hatásában, ezért a cigánypolitika kulcsa a nevelés lett. A felvilágosodás eszméit gyakorlatba átültetni kívánó abszolutista uralkodók ebben látták a cigányok „civilizálásának” elsődleges eszközt.

Célkitűzéseik arra alapozódtak, hogy a cigány gyermekek nem-cigány módon való neveltetéssel nem-cigány módon élő adózó alattvalókká váljanak. Ennek érdekében központi rendeletek útján megváltoztatták a gyermekek szocializációjának színterét.

A szocializáció színterei

A mendikációs közösség

A magyarországi cigányok történetéről szóló irodalomban a cigány csoportok leírásának két olyan, látszólag kidolgozott, valójában azonban megtévesztő megközelítése is elterjedt, amelyek eltakarják a cigányok hétköznapi életének lényegi vonásait. Az egyik az egyforrású módszerből származó, homogén megélhetési módokat feltételező irány. A másik az a kényszeredett törekvés, hogy a cigány csoportokat beleszorítsák a vándorló-letelepedett dichotómia valamelyik kategóriájába.

Ennek a két problémának a tisztázása nélkül nem lehet világosan látni azt a társadalmi szerveződési formát, amelybe a cigány gyermekek beleszülettek, s normális körülmények esetén felnőtté váltak. A „normális körülményeken” azt a szituációt értjük, amikor a cigány gyermeket nem szakítják ki családjából.

A cigány családok megélhetése több tevékenységi kör összetett rendszerére épült, amelyben a család tagjai meghatározott szerepet foglaltak el nemük és életkoruk szerint. A megélhetési stratégiában a felnőtt férfiak által végzett tevékenységek voltak dominánsak, a kiegészítő tevékenységek pedig az asszonyokra és a gyermekekre hárultak. A családfő domináns tevékenységi köre sohasem homogén, a lokális kereslettől függően az évszakok váltakozásához alkalmazkodva legalább kétféle. A 16-17. században főként valamilyen fémműves munka és zenélés, amelyek a 18. századtól újabb és újabb tevékenységekkel egészültek ki, a pásztorkodástól a pásztarművészig.

Az 1770-es évektől rendszeressé vált cigányösszeírásokban a családfők domináns tevékenységét tüntették fel, arra azonban csak ritkán voltak tekintettel, hogy a tevékenységek váltakoztak. Az összeírás megfelelő rovatába kerülő foglalkozásnév attól függött, hogy az összeírás melyik évszakban készült. Ennek figyelmen kívül hagyásával több szerző is statisztikai táblázatokban próbálta kimutatni a cigány „keresők” számát és az általuk űzött tipikus „foglalkozásokat”. Olyan társadalomban, amelyben a megélhetés alapja nem a rendszeres bér, s a munkavégzést nem egységes munkaidőhöz igazítják, anakronizmus „keresők”-ről beszélni. A cigány férfi nem kereső, hanem elsődleges szerző, aki napi tevékenysége során valamilyen – többnyire produktív – szolgáltatást kínál a gázsóknak élelemért vagy pénzért, mellette pedig megpróbál ellenszolgáltatás nélkül is hasznot húzni a gázsókból, pl. lólopás, lócsérelés, pénzhamisítás, orgazdaság révén.

A nők és gyermekek kiegészítő tevékenysége vagy a családfő domináns tevékenységének biztosítására szolgál, vagy attól különválva a napi élelemnyerés megszerzésének furmányos technikáiból tevődik össze. A családfő munkáját segítő tevékenység, ha a nő kezeli a fűjtatót, vagy amikor 1582-ben a kolozsvári cigány gyerekek a szétbontott épületeknél a zsindelekből szegeket húzgálnak ki, amelyekből a felnőtt cigány kovácsok újakat csinálnak. A nők által kínált jellegzetes szolgáltatás a varázslás és jóvendómondás. Az e körbe tartozó tevékenységek révén a cigány nők többnyire úgy szereznek élelmet vagy pénzt a gázsóktól, hogy semmilyen tényleges értéket nem nyújtanak cserébe, s nagyon gyakran

a lopás fedezésére szolgálnak. A gázsók kihasználásának ez a módszere többféleképpen működik: bizonyos esetekben a cigányasszonyok – ritkábban férfiak is – valamilyen valóságos gyógyító tevékenységet végeznek, vagy a gázsók pszichológiai igényét elégítik ki, butaságukat, tudatlanságukat, hiszékenységüket használják ki; máskor viszont a gázsók egyáltalán nem igénylik a „varázslást”, a cigányasszonyok erőszakos praktikákkal csapatostul szinte lerohanják a parasztok házát, s az otthonlevők figyelmét elterelve eltulajdonítják az értékeket.

A tevékenységi körök hierarchiája a társadalomban elfoglalt helyben is kifejeződik. A domináns tevékenységet folytató apa korlátlan úr a családban, minden fontos ügyben az ő szava az elsődleges, mindenki neki tartozik engedelmisséggel, s ő a szerzett javak kitüntetett élvezője is. A család azonban, mint szerző közösség egységes, minden tagja arra törekszik, hogy kihasználja a gázsó környezetben rejlő lehetőségeket. Mindannyiuk napi tevékenységében különleges, szimbolikus szerepe van a szerencsének. Bármily tudatosan választják is ki a helyet, ahol a javakat megpróbálják megszerezni, mindig számítani kell előre nem látható tényezőkre. A szerencsétől befolyásolva ebben a közösségben adott esetben a nők és a gyermekek ugyanúgy „keresők” lehetnek, mint a felnőtt férfiak. Ebből adódóan a családon belüli szigorú nemi és életkori hierarchizáltság mellett a nomádokhoz hasonlóan a cigány társadalomban is megvan a szereményekre vonatkozó elvi egyenlő kisajátítási lehetőség, sajátos virtuális demokratizmust biztosítva, ám egyszersmind a mélyebb tagozódás létrejöttét akadályozva.

A cigány család tagjait összekapcsoló másik fontos kötelék, hogy mindannyiuk tevékenységéhez különleges észjárás, különleges habitus társul. Az a furfangos, okos, ravasz és család gondolkodás, amit a magyarországi nem-cigányok a 16. század óta a „cigánykodás” fogalmával fejtenek ki, s amit egyszerre csodálnak és megvetnek. Cigány módjára cselekedni és gondolkodni elsősorban azon praktikák ismeretét és ügyes alkalmazását jelenti, ami lehetővé teszi a gázsók kihasználását. Gázsók és cigányok saját közösségük értékrendjének megfelelően merőben ellentétesen értelmezik ezt az attitűdöt. Mindkét oldalon a cigány identitás attribútumának tartják, ám a nem-cigányok számára közönséges lopás, a cigányok számára pedig a javak megszerzésének természetadta módja. 1762-ben egy Kalári Kata nevű baranyai, több rendbeli betöréses lopással vádolt 26 év körüli cigány nő ekképpen fogalmazta ezt meg a siklósi uradalom úriszéke előtt:

Ezeken kívől mit loptál más helyeken s hogyan mond ell. A Czigány Ugyon tsák azért Czigany hógy lóp és vele hordoz a nevét de én ezen kívől soha sem loptom nem is lopok most is csak a bolond eszem hajtott rea

Tarsaid szemedb(e) mondgyak hogy Gyermekségedb(en) is mit kaphattal el loptál. Ha loptom volna job ruham volna.

Tyukat ludát nem loptál ? Nem volnik Czigany ha nem loptam volna ludot vagy tyukat de ez nem lopás hanem meg fogás, és ell vévés.

A szerzés sikerességének elengedhetetlen feltétele a mozgás valamilyen formája. A 16-17. században a befogadók még nem várták el a cigányoktól az állandó helyben maradást, az együttélés alapkérdése nem az volt, hogy a cigány közösségek identitásváltással letelepült élelemtermelő közösséggé alakuljanak át. A központi hatalom kezdeményezésére a 18. században lett a magyarországi cigányokkal szembeni legfontosabb elvárás, hogy rendelkezzenek állandó lakóhellyel, a korabeli források latin szóhasználata szerint fixa domicilia-val, s helyváltoztatás nélkül éljenek meg.

A cigány csoportok közösség-szerveződésének hosszú időtartamban jellegzetes, magyarországi történeti változatát nevezzük mendikációs közösségnek. A szakirodalomban elterjedt életmód-modellek („több lábon álló nomadizmus”, „szolgáltató nomád”, „szimbiotikus nomád”, stb.) valamelyikének kizárólagos, önkényes alkalmazását nem tartjuk követendőnek, mert mindegyik tartalmaz olyan elemeket, amelyek jellemzőek a mendikációs közösségre, s olyanokat is, amelyek nem, vagy csak bizonyos helyen és időben fedezhetők fel.

A mendikáció kifejezés a 18. századi forrásokban jelenik meg, a megélhetési stratégiák, a csoportszerveződési formák és a mozgásvariációk speciális kombinációját jelenti, mint ilyen már a 17. században is kimutatható, s napjainkban is létezik. A mendikáció koldulást is jelent, de a szó cigányokkal kapcsolatos értelme más. Pontosabb a mendikációt olyan kéregetésnek értelmezni, amelyhez nem társul az egészségi állapot miatti elesettség vagy megnyomorodottság. Még kifejezőbb a cigányok által is használt korabeli magyar terminus: faluzás. A faluzás fogalmán két dolgot értettek:

* a faluról falura való csoportos vándorlást, melynek során produktív vagy improduktív szolgáltatásokat kínálnak a gázsóknak

* azt, amikor egy cigány csoport lakóhelyéről egy másik településre megy és ott a rokonok támogatásával csoportos vásári lopásokat, s egyéb „szerzéseket” követ el

A „klasszikus” mendikációs közösség rokoni szerveződésű, leggyakoribb rendezési elve a három generációs együttélés, alapmintája a kibővített család valamilyen formája. Tisztán nukleáris családra épülő mendikációs közösségek a 18. században jelennek meg a rokonsági rendszerek felbomlása következtében, főként a magyar cigányoknál. Analóg példa a házáló zsidó, a drótos és gyoicsos tót szolgáltató-kereskedő funkciója. A 20. század előtt nem találtuk nyomát, hogy cigány férfi vagy nő egyedül faluzott volna.

A mendikációs közösség akkor is megőrzi a másik emberi populáció kihasználására épülő szerzés speciális módszereit, hogyha lakóhelyét nem változtatja folyamatosan. A 18. század végén a zsellérekhez hasonlóan a hazai cigányság többsége valóban rendelkezett fixa domiciliával, de életvitelében és mentalitásában nem lett ténylegesen letelepült. Nem vált élelemtermelővé, s megélhetési stratégiájából nem iktatódott ki a mozgás. A cigányok nem tudtak megélni még a gázások által elfogadott mesterségeikből sem, hogyha csupán az állandó lakóhelyük keresletére építették tevékenységüket. 1757-ben Burka Miska és Horvát Miska cigányok, akik a korabeli normák szerint jogilag letelepedettek voltak, azt kérték Zala vármegyétől, „hogy az körül lévő falukon járnánk böcsületessen, és kovácsolni

szabad legyen”. Máskülönben nem tudják biztosítani családjuk élelmezését és a vármegyei adót sem képesek megfizetni.

Azok a cigányok, akik a 18. század végén teljesen letelepedettek, telki állománnyal rendelkeznek, rendszeresen jobbágyi szolgáltatásokat teljesítenek és megélhetésük érdekében nem hagyják el lakóhelyüket, a kivételt jelentették. A törvényhatósági statutumok még róluk is gyakran azt mondják, hogy nem akarnak két kezük munkájából megélni. Bereg vármegyében a korabeli értelmezés szerint letelepedettnek számító cigányok úgy használták ki környezetüket, hogy begyakorlott szavakkal és csalárd kérésekkel rávették a gázsókat állatok és pénz kölcsönzésére. A cigányok az állatokat eladták, a pénzt pedig sohasem adták vissza. Ha a póruhárt gázsó a pénzt követelte, a cigányok mindent letagadhattak, mivel a kölcsönügyleteket nem foglalták írásba.

A fixa domicilia megléte vagy hiánya önmagában nem jelentette feltétlenül a gazdasági funkciók és a mentalitás cigány csoportok közötti éles különbségét. A 18. századi rendeletekben és összeírásokban azonban ez volt a megkülönböztetés szempontja, eszerint beszéltek kóborlókról és letelepültekről. Ez a dichotóm beállítás csak a gázsók számára fontos, az ő gondolkodásuk jellegzetes momentuma. Az államhatalmi szempont öröklődött át az 1893-as összeírás közvetítésével a 20. századi szakirodalomba is.

A falujárásnak két alapvető típusa van. Az egyikben a család minden tagja mozog, és időről időre változtatja a helyét. Ez egyaránt jellemző az állandó lakóhellyel rendelkező ún. letelepedettekre és az azzal nem bíró „igazi” vándorcigányokra is. A másik változatnál csak a felnőtt férfiak mozognak, tavasszal elhagyják állandó lakhelyüket és ősszel térnek vissza feleségükhöz és gyermekeikhez. E standard típusok mellett speciális, többnyire szintén rokonsági alapú képződmények is létrejöttek, pl. búcsújárásra, vásározásra. A mendikációs közösség 18. század végétől egyre gyakrabban felbukkanó szélsőséges, kényszerpályás formája a pinceverő, kamraverő, templomverő csoportok létrejötte.

1779-ben egy Erdélyből Magyarországra jött cigány csoportnak a 68 éves Jován Novák alias Haud volt a vezetője. Feleségével és négy fiával vándoroltak négy szekérrel és négy lóval. Fiai közül kettőnek felesége és gyermekei is voltak. A férfiak domináns tevékenysége az ötvösség, gyűrűket öntenek, és pénzt hamisítanak. A család létszáma 15-16 főre tehető.

1800. júliusában nyolc családból álló, morvaországi vándorkereskedő cigány csoport ellen adott ki körözést a helytartótanács. Az iratból nem állapítható meg, hogy a családok között volt-e valamilyen rokoni kapcsolat, a családfők vezetőkénevei eltérőek. Ez a közösség közel 40 emberből állt, vezetőjük a 66 esztendőes Carolus Lamberger. A férfiak üvegeket, képeket, porcelánokat árultak, a nők seprűt kötöttek.

1837-ből Vaszile Banus, másként Bálmós családjáról maradtak fenn személyleírások, ők Temes és Krassó megyében járták a falvakat. A családfő 60 év körüli volt, feleségén kívül vele volt még három fia, valamint legidősebb fiának felesége és csecsemőkorú gyermeke, összesen 7 személy. A körözőlevél szerint „lőzsivány” család. Hátrahagyott eszközeik alapján

valószínű, hogy a férfiak domináns tevékenysége valamilyen fémművesség volt, s emellett lovakkal is foglalkoztak.

Egy Zala megyei kolompár család mendikációs útvonala pontosan rekonstruálható 1843-1844. évi peres iratokból. Kolompár András családja az állandó lakóhellyel rendelkező mendikációs közösségek sorába tartozott. 1843 márciusában hagyták el Eszteregnye falut, s 1844 márciusáig több, mint 30 faluban fordultak meg. Egy átlagos faluban általában 5-6 napra verték fel sátraikat, s erről a bázisról járták be egy kisebb térség valamennyi települését. Az utakhoz igazodva a Balaton északi partján vándoroltak, majd ősszel átmentek Somogyba. A nagyobb mezővárosokban 14-16 napot is eltöltöttek, s félév után tértek vissza ugyanarra a helyre. Egy év leforgása alatt kétszer járták be megközelítőleg ugyanazt az útvonalat.

A férfiak közösségek, uradalmak, parasztok és egyházak számára végeztek fémmunkákat, mellette lovakkal foglalkoztak. 1844-ben lólopásért kerültek a zalai törvényszék elé. Az asszonyok és a kisebb gyermekek tőlük külön házról házra jártak és kéregettek. A megszokott szisztéma szerint 4-5, más esetekben akár 10-12 nő bekéredzkodott egy parasztházba, néhányan a gyermekek „sikatásával”, mások kártyavetéssel elterelték az otthonlevők figyelmét, s közben a zűrzavart kihasználva a legügyesebbek átkulcsokkal kinyitották a belső szobákban elhelyezett ládákat és ellopták a bennük levő pénzt. Ezután gyorsan néhány kilométerrel messzebbre mentek. A lopott pénzt a gyermekek gallérjába varrták.

1762-ben egy Sándor nevű baranyai cigány vajda rokonságába tartozó személyek alkottak alkalmi mendikációs közösséget. Több faluban betörték olyan parasztházakba, ahol senki sem volt otthon. A vajda veje, Cecze Jankó, egy fiatal férfi vezette őket, de ő egyetlen akcióban sem vett részt még őrtállóként sem, s ez minden olyan tevékenységre jellemző, amely nem férfiak, hanem nők feladata. Amikor lebuktak, ez a férfi nem került az úriszék elé. Rajta kívül még négy nőről tesznek említést, köztük a már említett Kalári Katáról (mondják Klárinak is), Sándor vajda menyéről. Ő volt a betörések kulcsembere, ő értett a tolvajkulcsok használatához. Vele egy Kata, másképpen Pila nevű 44 éves „öregasszony” ment be a házakba. Sándor vajda két leánya, a 25 éves Jutka és Marica (kislánynak nevezik, életkorát nem közlik) nevű húga álltak őrt. Úgy tűnik, hogy a nők a vajdához kötődő rokonsági fok, életkor és tapasztalat szerint kaptak veszélyes vagy kevésbé veszélyes feladatot.

A cigányok számára az volt fontos, hogy gyermekeik elsajátítsák a mendikációs közösség szabályait annak belső ritmusa és értékrendje szerint. Az elvárások egészen mások voltak, mint a paraszti közösségekben. A cigány gyermekeknek nem a gazdálkodási tapasztalatokat, hanem a gázsók kihasználásának furfangjait kellett elsajátítani, s lehetőleg minél korábban, hogy a közösség eltartásában hatékonyan vehessenek részt. A szocializációba magától értetődően beletartozott a lopás (cigány észjárás szerint szerzés) megtanulása, s a gázsók becsapására szolgáló szavak és teátrális gesztusok begyakorlása.

A gyermekek 8-10 éves korukig szorosan anyjukhoz kötődtek, s a kiegészítő tevékenységek praktikaiban használták fel őket. Közösségük megélhetésének biztosításában felnövekedésükkel egyenes arányban nőtt a szerepük, s ezzel együtt a családon belüli presztízsük is.

Életük minden szakaszában azt a speciális feladatot kellett teljesíteniük, amit közösségük elvárt tőlük. 8-10 éves korban a fiú és leány gyermekek nevelése elvált egymástól. A lányok a nők által végzett feladatok fogásait sajátították el, a gyermekek gondozásától a tolvajkulcsok használatán át a jövendőmondásig. A lányoknak 12-13 éves korukra a felnőtt viselkedés minden normáját el kellett sajátítaniuk, hogy férjhez mehessenek. A fiúk gyakran egyedül kéregettek, vagy kisebb munkákat végeztek gázsók számára csekély mennyiségű élelemért vagy pénzért, de legalább ilyen gyakori az is, hogy apjuk munkájának előkészítésében vettek részt a már említett módon. A fiúk nem házasodtak meg olyan korán, mint a lányok, de 10. életévük táján képesnek kellett lenniük arra, hogy megszerezzék saját élelmüket.

A mendikációs közösség gazdasági organizmusában mindenki fontos volt, mert senkit sem lehetett nélkülözni a javak megszerzésében. A közösség azonban nem csak a javak megszerzésének módszereit hagyományozta át a gyermekekre. Szigorúan meg kellett tanulni a családtagokkal és a gázsókkal való érintkezés szabályait is. Ez az a pont, ahol a történetkutató megáll, és a fejét vakarja, mert ahogy a kortársak, úgy ő sem lát be a kunyhókba és a sátrakba. A rendelkezésre álló írott források nem segítenek, mert a forrásokat létrehozó nem-cigányok nem értették vagy fel sem ismerték a cigány közösségeken belüli rituális szabályokat és erkölcsi előírásokat, úgy tűnik, hogy nem is érdekelte őket.

Meglehetősen kevés adatunk van arról, hogy miképpen jelezték a cigány családban az életkori státuszokat, arról pedig egyáltalán nem szólnak források, hogy ezekhez társultak-e szennyezettségi állapotok. A helytartótanácsi rendeletek és törvényhatósági statutumok tilalmazásai, valamint összeírások és szolgabírói jelentések véletlenszerű utalásaiból rakhatunk össze egy apró mozaikképet. A szöveges és képi források is arról tanúskodnak, hogy a cigány gyermekek és asszonyok alacsonyabb státusza az öltözködésben is kifejeződött. A gyermekek meztelenül jártak, de nem tudjuk, hogy pontosan melyik életkori státuszban szűnt ez meg, s milyen különbség volt a lányok és a fiúk között ezen a téren. A nők a 18. századi források szerint egy köcölé-nek nevezett lepelruhában jártak, aminek a hordását gyakran tilalmazták a rendeletekben, s többnyire csak egy szál vászon-ként említették. A férfiak viselete jobb minőségű és határozottan rangjelölő volt, az előlekkő cigány férfiak pl. magasszárú sarkantyús csizmát viseltek, amit latin nyelvű forrásaink cothurnus-nak mondanak. Vaszile Banus családjának tagjai viszont 1837-ben bocskort hordtak, csak a legfiatalabb fiúnak, Jánosnak volt csizmája, amit személyleírásában, mint kivételes és feltűnő jelenséget emeltek ki.

A szerepek jól körülhatároltak voltak, s valamennyinek meg kellett tanulni a rituális szabályát, miként a feladatok kivitelezésének technikáit is. A szocializáció azonban nem írható le egyetlen általánosító modellel. A gyermekek felnevelődésének folyamata is annyiféle változatot jelent, mint ahány öntörvényű kultúrát jelent egy-egy cigány csoport. Nem lehet például kategorikusan kinyilatkoztatni, hogy az apáknak nem volt szerepe a gyermekek nevelésében, hiszen a 10 év körüli kort átlépett fiaiknak ők tanították meg a domináns tevékenységeket, a kovácsolást, zenélést, a lovakkal való bánásmódot. A mendikációs közösségre hozott néhány fentebbi példa pedig határozottan cáfolja azt a vélekedést, hogy a fiúk házasságkötésük után „szakítottak vérrokonaikkal”. Differenciáltan

kell kezelnünk azt a kérdést is, hogy a szülők fiú vagy leány gyermeket akartak-e inkább. A leányoknak tekintélyes hozomány járt, s ez látens ellentétet váltott ki a házastársak között. Az anyák leány gyermeket kívántak, mert annak jövője sorsát biztosabbnak vélték. Az apák ellenben inkább fiút akartak, hogy ne kelljen fél életüket a hozomány összegyűjtésével eltölteniük.

Elszakítva a családtól

A cigány gyermekek szocializációja saját közösségük elvárásai szerint teljesen normális módon történt. A rajkók elsajátították saját kultúrájuk értékeit, s nem okozott számukra problémát, hogy önnön erkölcsi normáik és fogalmaik nem feleltek meg a gázsó értékrendnek. A felvilágosult abszolutizmus mindezt a visszájára kívánta fordítani, s el akarta érni, hogy a cigány gyermekek ne saját közösségük spontán mintái, hanem a nem - cigány kultúra direkt nevelési elvei szerint szocializálódjanak. Az 1750-es évek derekától kibontakozó rendeleti politika felvetette a később is folyton felmerülő kérdést: lehetséges-e a cigány gyermekeket szüleiktől gyökeresen különböző felnőtté nevelni? A rendeletek alkotói számára a válasz fél évszázadon át nem volt kétséges.

A Helytartótanács 1767. november 27-én kibocsátott rendeletében szabályozta először a cigány gyermekek nevelését. Ekkor határozták meg gyakorlatban is a cigány gyermekek keresztény morál szerint élő alattvalókká történő átgyúrásának eszközrendszerét. Ettől kezdve csaknem valamennyi rendeletben visszatértek a cigány gyermekekre, néhány intézkedést többször is módosítottak.

Mária Terézia uralkodása alatt a 2-12, II. József uralkodása alatt pedig a 4-10 év közötti gyermekeket el kellett venni szüleiktől és parasztokhoz adni. A nevelőszülők az állami, majd a törvényhatóságok házi pénztárából évi tartásdíjat kaptak. A 12 éven felüli gyermekeket szolgálatba kellett adni parasztokhoz, ami a fiúknál főleg béres munkát, a lányoknál házi cselédkedést jelentett. 12 éves kor után annyi évig kellett a gyermekeknek a parasztoknál szolgálni, ahány évig tartották őket. Gyakori volt, hogy azután is ott maradtak –többnyire kényszerből – és bérért szolgáltak. 1773-tól a Helytartótanács szorgalmazta, hogy a 12 évesnél idősebb fiúk közül minél többet adjanak mesterség tanulására iparosokhoz.

Az 1767. december 10-én kelt rendeletben arra is utasították a törvényhatóságokat, járjanak közben, hogy a céhek oktassák mesterségekre az arra alkalmas cigány gyermekeket. Ennek a rendeletnek nem sok foganatja lehetett, vagy a törvényhatóságok nem vették komolyan, vagy a céhek zárkóztak el. Mindenesetre 1773. február 22-én a Helytartótanács kötelezővé tette a céhek számára a cigány gyermekek befogadását. Talán ennek, vagy a spontán alkalmazkodásnak tudható be, hogy a debreceni cigányok 1776. évi összeírása szerint az ottani céhes iparosoknál nevelkedtek cigány gyermekek. A debreceni példa kivételes lehetett, mert II. József idejében újra visszatértek a céhes neveltetésre. 1784. március 29-én újabb rendeletben ismételt kötelezték a céheket a cigány gyermekek felvételére. Azt is előírták, hogy a mesterek ne követeljék a cigány inasoktól a felszabadítási taxát, hanem

munkájukkal szolgálhassák azt le. A mesteremberek ugyanúgy tartásdíjat kaptak, mint a parasztok.

Fejér megyében 1774-ben 167 cigány gyermek volt nevelőszülőknél, beleértve azokat a 12 éven felülieket is, akik szolgálatban álltak. Utóbbiak közül sokan már felnőtt korba léptek, az összeírás szerint némelyikük 30. életévében járt. A 12 éven aluliak száma 92. Volt cigány család, amelytől hat gyermeket is elszakítottak. Ugyanebben az évben Tolna megyében 390, 2-12 éves korú gyermek volt nevelőszülőknél. Tíz évvel később Somogyban 327 4-10 éves cigány gyermek után fizette ki a vármegye az 5770 forint tartásdíjat, egy gyermek után egy esztendőre ekkor 18 forint járt. 18 forintért 1200 font (588 kg) fekete kenyeret lehetett ekkortájt venni.

A parasztok számára kifizetődő volt cigány gyermekeket befogadni. Somogyban előszeretettel tették ezt a monokultúrára specializálódott módosabb parasztok. A dohánytermelő szuloki német telepesek a szigetvári járásból csaknem minden 4-10 éves gyereket magukhoz vettek. Egy gyermek egy évi tartásdíjából majdnem a robotváltság teljes összegét kifizethették földesuruknak. A gyermekek munkaerejéből származó pénzben ki nem fejezhető haszon pedig sokszorosan meghaladta a tartási költségeket.

A Fejér, Tolna, Somogy és Baranya megyei források arról tanúskodnak, hogy nem csak módos gazdák vettek magukhoz cigány gyermekeket. Rajtuk kívül mezővárosi és uradalmi iparosoknál, jobb módú zsidóknál, a nemesek városi házaiban, a jómódú birtokos nemesek kúriáiban, valamint nem nemesi származású értelmiségieknél, jegyzőknél, tanítóknál, orvosoknál, gazdatiszteknél is találunk cigány gyermekeket. Némely nemesnél 4-5 cigány gyermek is volt, a kúria körül és a konyhán dolgoztak, vagy különféle belső szolgáltatásokat végeztek, ők voltak a nemesi középrétegekegzoitikus „szerecsenjei”. Somogyban és Baranyában arra is van példa a 18. század végén, hogy cigány gyermekek cigány nevelőszülőkhöz kerültek. Ez feltehetően annak a József-kori, majd 1794-ben megismételt rendelkezésnek tudható be, hogy azokat a cigányokat, akik földet művelnek, vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, vegyék ki a cigányok sorából, és ezt nyilvánosan hirdessék is ki a többi lakos előtt.

A 18. századi rendeleteknek nem minden előírását hajtották végre gyakorlatban, de a cigány gyermekek szülőktől való elvételére mindenütt sor került, némely helyen szelídebben, máshol durvábban. A törvényhatóságok sokszor szembe helyezkedtek a központi akarattal, de a nevelési elvekkel és módszerekkel egyetértettek. A gyermekek elvételének legdrasztikusabb példája a Hont vármegyei emberevési perben vád alá helyezett és elítélt cigányok gyermekeinek szétszórása az ország különböző részein. Bereg, Zala, Szerém, Zágráb, Pozsega és Varasd vármegyébe kerültek nevelőszülőkhöz, parasztokhoz és iparosokhoz, továbbá a Pozsony vármegyei Tallósra nevelőintézetbe (Domus correctoria). Néhányan még az elszállítás előtt meghaltak.

A rendeletek többsége sértette a cigány közösségek erkölcsait, szokásait és érzelmeit, de egyik sem váltott ki olyan megrázkódtatást, mint a gyermekek elszakítása szüleiktől. Képzelnék el a honti gyermekeket, amint szekerekre rakják, majd elindítják őket több száz

kilométernyi távolságra az ismeretlenbe. Útközben gyanakvó, néhol talán gyűlölködő, vagy éppen sajnálkozó tekinteteket éreznek magukon. Némelyikük szüleit kivégezték, másokét a temesvári börtönbe szállították, néhányuké megmenekült, de áttelepítették a Bácskába. Nem tudják hová kerülnek, s azt sem, hogy viszontlátnak e még valakit régi családjukból.

A honti gyermekek sorsa kivételes volt, más esetekben a gyermekeket közeli falvakba adták ki, s arra is van példa, hogy saját lakóhelyükön kerültek nevelőszülőkhöz. Ilyenkor a nagyobbak többnyire hazaszöktek, a kisebbeket pedig a szülők vagy a rokonok visszalopták. 1777-ben Sopron vármegye külön statutumban írta elő, hogy a szolgabírók akadályozzák meg a cigány gyermekek visszaszökését. 1785-ben Ugocsa vármegye a falusi bírókat tette felelőssé a gyermekek visszalopásáért.

A gyermekek elvétele valamennyi cigányt fájdalmasan érintett, a közösségben keletkezett érzelmi és gazdasági űrt nem lehetett elviselni. A cigányok reakciói mégsem voltak egyformák. A gázsókkal hosszabb ideje együttélő cigányok sok helyen adaptív stratégiákkal válaszoltak. Érdekes példája ennek a szomajomi (Somogy m.) cigányok 1774-ben a vármegyéhez intézett instanciája:

Tekintetes Nemes Vármegye.

Mivel Fölséges Aszonyunk kegyelmes Rendelése az; hogy mi Uj Polgárok a mi Gyermekeinket Isteni félelemben, és keresztényi tudományban hiven oktattassuk; azért ezen üdvösséges és kegyelmes Parantsolatját Eö Fölségének akarván mentül előbb bé teljesíttetni, alázatossan Instálunk Tekintetes, Nemes Vármegyének kegyes szine előtt, hogy mi hozzánk leg közelebb levő Puszta Korpádi Helységben leg frisebben érkezett Eö Fölségének Kegyelmes Rendelése szerint a Pápista Mester számára mennél előbb Iskola Ház építtetnek, és Mester bé hozattatnék, hogy mi is Magzatinkat Isteni félelemben és Keresztényi tudományban nevelvén a közönséges Jonak hasznára lehetnének; mely üdvöseges Rendelést örökös hála ado igaz, buzgosságal ohajtván meg halunk.

Tekintetes Nemes Vármegyének

Örökös engedelmes Jobbagyi

Szomajomi Uj Polgarság

Boda Zsigmond özvegye, sajókeresztúri cigányasszony családja gazdasági összeomlása miatt panaszolkodott Borsod vármegyének 1781 júliusában. Amikor Csomós Mihály szolgabíró a cigány gyermekek vizitálására a faluban járt, megparancsolta Bodánénak, hogy eladó sorban levő leányát és 15 esztendőös fiát adja szolgálatba valamelyik gazdához. „Mellyet is hogyha kéntelen lészek meg-cselekedni, minthogy öreg el-erőtlenedett, és egyszersmind özvegy, „s árva állapotra jutottam, nem lévén öregségemben semmi tutorom ..., mezítelenségre és éhel halásra kellek jutnom.” Kéri, vegyék figyelembe, hogy férje életében 36 éven át fizették a vármegyei és a földesúri adót, teljesítették a szolgáltatásokat. Gyermekei hadd maradhassanak mellette, s „kétkezi munkájokkal” gondoskodhassanak róla.

II. József halála után a nevelőszülői rendszer fokozatosan megszűnt, de a gyermekek miatt még évekig támadtak konfliktusok. A cigány gyermekeket nevelő gázsók úgy vélték, hogy a tartás fejében joguk van kamatoztatni a gyermekek munkaerejét. A konfliktusok másik forrása a cigány és a gázsó értékrend különbözősége a nevelési módszerek terén. Sok példa van arra, hogy a cigány családfő a nem-cigányokhoz hasonlóan verte a feleségét, annak viszont nyoma sincs a forrásokban, hogy akár cigány nő, akár cigány férfi egy ujjal is bántotta volna gyermekét. Ezzel szemben a gázsó közösségekben a testi fenyegetés elfogadott és megszokott volt. A Helytartótanács több ízben is elrendelte, hogy a cigány gyermekek ne járjanak meztelenül. Azokat a cigány szülőket, akik nem tartották ezt be, megbotoztatták, a gyermekeket megvesszőzték. A cigányok főként akkor háborodtak fel, ha azt látták, hogy gyermekeiket az idegen nevelőszülő megveri.

Az összeütközéseknek ez a két oka összesűrűsödve izzik egy pécsi esetben. 1790. augusztus 17-én délelőtt Hajdú András vármegyei hajdú és Zámbo Józsefné pécsi lakosok együtt mentek a szőlőbe. Amikor Zámbo szőlőjéhez értek, meglátták, hogy a cigány leány, akit Zámbo 1 éves kora óta 10 esztendőn át nevelt, szilvát lop. Nevelőanyja pedig már korábban megparancsolta neki több lopás miatt, hogy ne merjen a szőlőbe menni. Zámbo Hajdút kérte, fogja meg a lányt, mert ő előle elbújik. Hajdúnak sikerült nyakon csípni a lányt, akinek nevét sem tudjuk, s amikor kérdőre vonta, azt válaszolta, hogy egy Rozmán nevű cigány Anyicska nevű menyé tanította lopni. Most is Anyicska küldte a szőlőbe. Zámbo megverte nevelt lányát. Erre az említett Anyicska, valamint a Horváth Gyurkáné és Rozmán Ignácné nevű cigányasszonyok előrohantak közeli rejtékhelyükről, ahonnan Zámbo nevelt lányát figyelték. „Kurvázták, sintérnek, tolvajnak nevezték, több csufos szókkal is illették, sőt az maga szöllejében mereglyével is akarták verni” [a cigány nők Zámboét]. Hajdú András előadása szerint a szitkok közepette Zámbo né szóval kérte a cigányasszonyokat, hogy menjenek el, velük semmi dolga, hanem a nevelt leányt „tartozik jámbor, igaz életre tanítani, a kinek nevelésére az lopásokért meg is verheti”. Anyicska és Horváthné nem törődtek Zámboéval, elragadták tőle a leányt és elvitték. Zámbo Józsefné ekkor fordult a magisztrátushoz, saját kérelemlevele mellé Hajdú András bizonyoságlevelét is mellékelve. Azt kérte, hogy a cigányokkal fizetessék meg a leány neveltetési költségeit, vagy adják őt vissza.

Sorstöredékek

A 18. századi rendeleti politika elsősorban nem a szociális integrációt, hanem a periférikus akkulturációt erősítette. A felvilágosult uralkodók koncepciója csak részlegesen valósult meg, a cigányok többsége nem integrálódott oly módon a paraszti és az iparos társadalomba, miként azt Mária Terézia és II. József elképzelte. A cigányok nagy része fizette ugyan a zselléri jogállású rétegekre kivetett adót, de csak töredéküknek sikerült egzisztenciális biztonságot teremtenie. A cigányok útja a falusi társadalom legaljára, vagy alkalmi szubkultúrákba vezetett. Még a 19. században is a cigány népesség kisebbségét alkották azok, akiknek életvitеле, céljai és ambíciói valóban a gázsókéhoz hasonult. A cigány csoportok között éles határvonalak alakultak ki, a magyar cigányok identitása egyre labilisabb lett, a gázsók

ellenszolgáltatás nélküli kihasználásával azonban kevesen hagytak fel, azaz nem adták fel cigány voltuk egyik leglényegesebb specifikumát, s ez azt jelentette, hogy környezetük szemében nem szűntek meg cigánynak lenni, miközben sokszor nem volt egyértelmű, hogy ki cigány és ki nem.

Bármennyire is szorgalmazta II. József az ellenőrizhetetlen csoportok gyarapodásától féltre, hogy a cigány gyermekeket ne adják pásztornak, az uradalmak és a falusi, mezővárosi communitások is előszeretettel alkalmaztak helyben született cigányokat az állatok gondozására. Az 1799. évi szabolcsi pástorösszeírás szerint 10 faluban éltek cigány pástorok. A forrás életkorukat is megadja, így kiszámítható, hogy többségük Mária Terézia és II. József uralkodása idején született, 1759 és 1781 között. Néhányan már 60. életévüket is átlépték, ami azt jelzi, hogy a cigányok pástortársadalomba való integrálódása már a rendeleti politika előtt elkezdődött. Hasonló folyamat játszódott le az eddig ismert adatok szerint a jász-kun Kerületben, a Hajdúságban és a dél-alföldön is, a Dunántúlon pedig Somogy megyében.

Magyarországon, Angliához, Norvégiához és a német területekhez hasonlóan a cigány és nem-cigány periférikus rétegek keveredtek egymással. Ennek már a 17. század óta vannak nyomai, de a folyamat a 18. század végétől erősödött fel. A cigányok – különösen, akik elszakadtak eredeti közösségüktől – gyakorta kerültek olyan nem-cigány csoportokba, amelyeknek a cigányokhoz hasonlóan specifikus világképe és viselkedése volt. A periférikus találkozás másik gyakori módja, amikor gázsó katonaszökevények cigányoknál lelnek menedékre. A mai gázsók egy részének olyan cigányok az ősei, akiknek a sorsa nem-cigány szubkultúrákkal fonódott egybe, ugyanakkor a mai romungrók egy részének olyan gázsók az ősei, akik a 18-19. században lettek kitaszítottak, s nem térhetvén vissza természetes miliójukba, sorsuk a „cigánnyá” válás lett.

Azok a cigány emberek, akik a 18. század utolsó harmadában születtek, nevelőszülőkhöz kerültek, s többé nem jutottak vissza saját közösségükbe, a 19. század elején jelennek meg tömegesen a forrásokban. Sokan közülük egész addigi életüket a cigányságból kiszakadva élték le, s a sehová sem tartozás szindrómáit viselték magukon. Hovatartozásuk felől nem csak önmaguk teljesen bizonytalanok, hanem környezetük is. A forrásokban gyakran találkozunk olyan személyekkel, akiknek a nevéből és az életkörülményeiből cigány származásra vélünk következtetni, de nem mondják őket cigánynak, s nem dönthető el, hogy „elcigányosodott” gázsókról, vagy „elgázsósodott” cigányokról van-e szó. A szabolcsi összeírók pl. 1799-ben több pástor hovartartozását is bizonytalanul ítélték meg. Az öltözködésükben és viselkedésükben is teljesen a pástortvilágba simuló emberekről nem merték határozottan leírni, hogy cigányok, a „czigány ábrázatú”, „czigan forma”, „fekete czigány ábrázatú” jelzőket használták.

Az 1810-es évektől egyre többször fordult elő, hogy cigány és nem-cigány pástorok közös csapatba verődtek. Somogy megyében fennmaradt néhány törvényszéki per, amelyek lehetővé teszik betyárrá lett cigányok élettörténetének részleges nyomon követését. 1811/13-ban pl. Gyalányi alias Juhász Miska bandájának perében Babai alias Czigány Ferkó római katolikus

magyar cigány is a törvényszék elé került. Babait 1811. szeptember 11-én hallgatták ki Kaposváron. Ekkor kb. 40 éves, vagyis 1771 táján született. Kőröshegyről származott, Igalban nevelkedett „mint a féle ell szedett cigány gyerek”, majd Kerekiben volt falusi kanász 15 évig. Ezután 3 évig Csapodi Gábor göbolyöse Ádándon. A következő állomás Bálványos, ahol a számadó kanász bojtárja volt. A kanász karrier Szántódon folytatódott, 1 évig őrizte a tihanyi apátság ottani kondáját. 1809 Szent György napkor szülőfalujába, Kőröshegyre szegődött kanásznak. Gyalányi Miskával Kőröshegyen találkozott, más társaikkal együtt állatlopásokat követtek el. Az ügyész valamennyi vádlottra akasztófa általi halálbüntetést kért a tárgyaláson, ám a végleges törvényszéki deliberatum (ítélet) nem található a per aktájában, így nem tudjuk, mi lett Gyalányi és társai sorsa.

Szokványosnak számított, hogyha a fiatal cigány legényeket a községek katonának állították ki, vagy katonák kényszerítették őket maguk közé, különösen a napóleoni háborúk idején.

1805-ben somogyi hivatalnokok Ignác Péter „teknővájó oláh cigány” (sic!) ügyében végeztek vizsgálatot, nem tudni milyen okból. A jegyzőkönyvek szerint kb. 30 év előtt, azaz 1775 táján, az akkor 17 év körüli Ignác Pétert, aki Toponáron a kúthoz vitte a lovakat itatni, a katonák megfogták. Pétert az apja 100 rénes forintért váltotta ki. További sorsát nem ismerjük. 1805-ben azt tudakolták a szolgabírók a cigány tanúktól, hogy vannak-e rokonai.

Kalányos Miska görögkeleti vallású oláh cigányt, aki 1819-ben, mint katonaszökevény került Somogy vármegye törvényszéke elé, az „oláh bíró” pénzért adta el Horvátországban egy Bukovica nevű helységnek, amely katonának állította a legényt. Kalányos 1819-ben 27-28 éves, vagyis 1791-92-ben születhetett. Születési helye a baranyai Szenterszébet falu. Katonának adása időpontját nem ismerjük (feltehetőleg 1810 körül), azt tudjuk, hogy 1813-ban szökött meg, s azt követően Szenterszébeten tartózkodott, teknőket csinált az egyik kunyhóban.

Az 1779 körül született, Vejtiből (Baranya m.) származó, 1819-ben 40. évében járó Csonka Gyurit rokonai akadályozták meg abban, hogy szabadságról visszatérjen a katonasághoz. 1813-ban félévi szolgálat után betegeskedése miatt küldték szabadságra. Rokonai elvették a szabadságos levelét, 16 éven át Szentmártonban tartózkodott, teknőket csinált. A fát neki is a kunyhójába vitték a többiek. Csonka Gyuri is óhitű volt, vagyis görögkeleti, ő nem mondja magát oláh cigánynak a vallomásaiban.

Kalányos Mihály (nem azonos az előbbi hasonnevűvel) görögkeleti, „teknővájó oláh cigány” Erdélyben született 1792 táján, 1818-ban kb. 26 éves. Vallomásaának részlete: „de mitsoda helyen születtem, mint hogy kicsinségemben onnéd elszakattam, nem tudom”. Ő is szökött katona, a somogyi pandúrok fogták el. A másik Kalányos Miskához hasonlóan őt is Horvátországban adták katonának, 5 évet szolgált. Nem ment vissza szabadságról, mert megbetegedett, felgyógyulása után pedig Kalányos Jancsi és Gyuri szökött katonák unszolásának engedve itthon maradt. Arra a kérdésre, hogy hol tud még szökött cigány katonákat, ezt válaszolta: „az Elöljáró Czigányokat kell bé fogdozni, tústént ellől fogják állítani, ha mindjárt az negyedik Vármegyébe megy is által [a szökött katona].

A somogyi törvényszék előtt 1819-ben három olyan cigány katonaszökevény is állt, akik egyáltalán nem tudták, hogy hol születtek. Ők feltehetően vándorcigány közösségben töltötték gyermekkorukat.

Öreg Kalányos György teknővájó, óhitű „oláh cigány” 1763 körül született, 1819-ben 56. éve felé járt. 1796-ban, 33 éves korában Boldogasszonyfán (Somogy m.) fogták meg katonának, 9 esztendeig szolgált, 1805-ben többedmagával Itáliából jött haza szabadságra és nem ment vissza. Az iratok nem utalnak arra, hogy rokona lett volna annak a Kalányos Györgynek, aki 1819-ben kb. 30 éves, tehát 1789-re tehető a születési ideje. Életkoruk alapján nem kizárt, hogy a két Kalányos apa és fia, az idősebbik neve előtti „öreg” kitétel is erre enged következtetni. A fiatalabbik Kalányos 1813-ban, félévi katonáskodás után szökött el egyik társa biztatására a varasdi transzportházból. Azóta a somogyi Péterhidán tartózkodott és teknőket csinált. Az öregebbik Kalányos kihallgatása során nem beszélt arról, hogy 1805 óta hol tartózkodott. Bevallása szerint vagyona egy szekér és egy ló, talán faluzással tartotta el magát.

Nem ismerte születése helyét Kalányos Istók sem, aki 1819-ben kb. 45 éves, vagyis Mária Tezéria uralkodása idején született, 1774 táján. Ő is óhitű, de nem mondja magát oláh cigánynak. 7 év előtt szökött meg, „mivel sajnáltam az vélem levő öreg apámat Feleségemet, és gyermekeimet”. A katonaságtól elhozott ruhákat az apja nyüstölte, szökése óta az erdőt járta és teknővájásból élt.

Tragikus és szomorú asszonyors Nyifa Katié, akit 1820-ban bujaság, feslett élet, káromkodás és lopás miatt állítottak a somogyi törvényszék elé. Az asszony ekkor volt vallomása szerint kb. 46 éves, születési éve eszerint 1774. Éppen 1 évvel az 1773-as, a gyermekek sorsát is átfogóan szabályozó rendelet után született. Ennek jegyében is telt a gyermekkora, amelyről csak szilánkos ismereteink vannak. Saját szavaival: „az országban szanaszét nevelkedtem föl”. Kati katonafeleség volt, követte a férjét Itáliába is. Amikor az ura meghalt, hazajött és Babai Józsi lett a „kurafi”-ja. Valamikor 1820 nyarán a Somogy megyei Osztopán faluban, amikor egy alapos italozás után hazatért, Nyifa Kati az ágyban találta Babait egy Kurta Panni nevű prostituálttal. Éktelen káromkodással illette őket, s a dologból lármás veszekedés lett. Babai védelmébe vette Pannit, s elverte Katit. Katinak a Pannival szembeni gyűlöletét egyrészt az táplálta, hogy Babai első számú „kurvája”-ként előjogokra tartott igényt, másrészt az, hogy Kurta Panni nem volt cigány. Neki is támadt: „minek kapsz a Czigányokba”.

A szintén özvegy és sokgyermekes Kurta Panni egy osztopáni öreg cigányasszonynál lakott zsellérként, aki az ominózus eset idején éppen Kaposváron járt, a vejét látogatta meg a börtönben. Panni sérelmesnek tartotta Nyifa Kati fellépését, s feltehetően, hogy vetélytársnőjét eltávolítsa az útjából, panaszt tett a szolgabírónál, azt állítva, hogy Katinak semmi oka sem volt a veszekedésre, aznap nem is ment el otthonról, a részegség csupán kitaláció, hogy mentse magát. Panni bizonyára hazudott, mert az otthon tartózkodás verzióját csak vallomása után vetette fel, utólag jegyezték be a jegyzőkönyvbe is.

Nyifa Kati részegségével és szerelemféltéssel mentette magát. Annak ellenére, hogy a földig verte, ragaszkodott Babaihoz: „... de bár a” hohér pallosát erezem Babaitul még sem

maradok el, mert nékem kedves emberem, jó párom, jó gondviselőm, tsak akkora lölköm maragyon mint egy vad körtély, ha hírért hallom még is utánna megyek”. (Nem tartozik e dolgozat témájához, de zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy ez a vallomás egyedülálló példa arra, hogy a halottak visszajáró szellemében való hit a múlt század első felében még a magyar cigányok között is élt).

Kati azt vallotta a törvényszéken, hogy gyatyamadzag-csinálásból tartja el magát, Babai pedig alkalmanként napszámos munkát vállal. Az ügyész nem hitt neki, meg is kérdezte: „Annak [Babainak] a” dolga, és a” te kereseted, ugyan elegendők e a” ti minden napi kenyeretek meg keresésére?”

A válasz: „Ugy elég ha van eszünk, ha nints koplalunk”.

Az ügyész több lopással is vádolta Katit, aki nem ismerte el a vádakokat és ezt válaszolta: „Azt meg vallom hogy hat funtos koromtul fogva kurva voltam leszek is, de ezt [a lopásokat] tagadom ...”.

Meglehetősen nehéz pontosan meghatározni, hogy Nyifa Kati hány éves korában lett prostituált. Hat font, hogyha az 1715:63. tc. által bevezetett bécsi mértékkel számolunk, 3,66 kilogramm. Az asszony szavai tehát szimbolikusak, arra utalnak, hogy egészen kicsi kora óta prostituált volt, átvitt értelemben „arra született”. Valószínűleg 12 éves kora táján, vagyis a nevelőszülőktől való elkerülés vagy elszökés után számára nem volt más alternatíva, mint a prostitúció.

Az életkor bizonytalansága nem változtat a viszontagságos élet végkifejletén. Az ügyész egyetlen magamentő szavát sem hitte el ennek a szerencsétlen asszonynak, s a törvényszék meghozta az ítéletet: „ezen istentelen gonosztévő érdemtelenné tévén magát Teremtőjének legfőbb ajándékára az életre, minthogy megjobbulásához is semmi reménység nem lehet, égbe kiáltó káromkodásaiért magának sokszorosan megérdemlett büntetésül másoknak rettentő például, elsőben ugyan istentelen nyelve testéből hohér keze által kiszakasztani, azután pedig hohér pallosa által az élők sorából kitöröltetni a” vádban elől adott törvények utmutatásánál fogva rendeltetik”.

Irodalom

- Acton, Thomas A.: Egység a különbözőségben. In: Cigány néprajzi tanulmányok 2. szerk.: Bódi Zsuzsanna Budapest, 1994. 89-98. p.
- Bindorferr Györgyi: Asszimiláció és túlélés. In: Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. szerk.: Kovács Nóra és Szarka László. Bp. 2002. Akadémiai Kiadó. 11-31. p.
- Bródy András: Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához. Budapest, 1984. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Bitterli, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem-és kultúrtörténete. Budapest, 1982. Gondolat Kiadó.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: A cigány gyermekek szocializációja. Aula, Bp. 1998.
- Hajdu Lajos: A honti emberevő per. Rubicon, 1996. 6. sz. 12 - 14. p.
- Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 2 - 3. sz. 209 - 226. p.
- Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusai. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 3 - 17. p.
- Kiss András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI - XIX. századi történetéhez. Korunk, 1990. 7. sz. 888 - 896. p.
- Nagy Pál: Magyarország cigány népessége a XVI - XVII. században. In: Pillanatképek a romák múltjából. [Győr, 1998.] Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. felelős szerk.: Gémes Balázs. szerk.: Bana József - Perger Gyula. 45 - 84. p.
- Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár, 1998. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója.
- Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18 - 19. században. In: Ciganológia - Romológia. szerk.: Forray R. Katalin. Dialóg Campus Kiadó. Budapest - Pécs, 2000.
- Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakadtam” – Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16-19. században. Educatio folyóirat 1999/II szám
- Nagy Pál: Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek /1506/1534 - 1715). Pécs, 2000. PTE, BTK, Romológia Szeminárium. Gypsy Studies - Cigány Tanulmányok 1. sorozatszerk.: Forray R. Katalin.
- Nagy Pál: Cigányperek a Dél - Dunántúlon 1796 - 1847. Szekszárd, 2001. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 6. szerk.: Gémes Balázs.
- Nagy Pál: Cigányperek Magyarországon II. rész. Korai perek (1715-1758). Pécs, 2002. Pécsi Tudományegyetem, BTK, Romológia Tanszék. Gypsy Studies - Cigány Tanulmányok. 9. sorozatszerk.: Cserti Csapó Tibor.

- Nagy Pál: Cigányperek Magyarországon (1758-1787). Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 7. szerk.: Kalányosné László Julianna. 186 p.
- Nagy Pál: Források a siklósi cigányok múltjából (1721-1830). Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. szerk.: Kalányosné László Julianna. 118 p.
- Okely, Judith: Cigány nők. Cigányfűró, 1996. 1. sz. 4 - 7. p.
- Osztóján Béla – Puskás Péter: Nyúzóvölgy. Valóság, 1983. 1. sz. 82 – 93. p.
- Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Budapest - Kaposvár, 1995. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kulturális Antropológiai Tanszéki Csoportja és a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.
- Puskás Péter – Végh József: Előítélet és vérpad. /Az „emberevő” cigányok pere/. Mikszáth Kiadó, hn. 1998.
- Soós István: Cigánygyerekek sorsa a 18. században. História, 1997. 5 - 6. sz. 25-27. p.
- Stewart, Michael: Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 21 - 40. p.
- T. Papp Zsófia: A Széchényi-féle descriptio demográfiai adatairól. Különlennyomat a „Baranya” 1996 - 1997 évfolyamából.
- Tóth Péter: Cigányok a Kárpát-medencében a XVIII. században. In: Történeti és néprajzi tanulmányok. szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1994. 45 - 57. p.
- Vajna Károly: Hazai régi büntetések. Budapest, 1907.
- Zsupos Zoltán: Az erdélyi taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a 18. században. In: Cigány népi kultúra a Kárpát - medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 38-43. p.

Bíró Boglárka: Bevezetés a cigányság néprajzába

Kezdetek- (A magyarországi cigányság néprajzának kutatástörténeti áttekintése)

Magyarország már az Osztrák-Magyar Monarchia idején élen járt a cigánykutatásokban. Ha a kezdeteket vizsgáljuk, méltán vagyunk büszkéek *Wáli István* felfedezésére, aki hasonlóságot talált a dél-indiai *malabár* diákok nyelve és a cigány nyelv között. Ennek bizonyítékául egy általános szókészletet jegyzett le az indiai nyelvből, melyet később győri cigányok segítségével összevetett a hazai romani nyelvvel, így útjára indulhatott az a hipotézis, miszerint a cigányok eredete Indiáig vezethető vissza. Ennek igazolása az 1780-as években már *Heinrich Grellmann* nevéhez fűződik¹.

A 19. század végére erősödött meg a tudományos érdeklődés a cigányok iránt. Ebben az időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia kimagasló szerepet tölt be ennek a témakörnek a kutatásában, melyhez hozzájárul három jelentős kutatónk: Wlislocki Henrik, József főherceg és Herrmann Antal - ők alkotják az első ciganológus triádst².

Az I. ciganológus triász

Habsburg József főherceg (1833-1905) jelentős szellemi és anyagi támogatással járult hozzá pályatársai kutatásához is. Az ő nevéhez fűződik az első magyarországi oláh-cigány szótár (József főherceg és Sztojka Ferenc 1886). A szótár tartalmaz fordításokat és szöveggyűjteményeket is. József főherceg alcúti birtokán kísérletet tett a cigányság letelepítésére - házat és telket juttatott egy cigány csoportnak- feltételezve, ha a cigányságot sikerül letelepíteni, akkor asszimilálni lehet majd őket a paraszti társadalomba.

Wlislocki Henrik (1856-1907) erdélyi magyar származású kutatónk korát megelőzve (Malinowski előtt 40 évvel) nyilvánította ki, hogy egy kultúrát csak úgy lehet megismerni, ha az adott népcsoporttal hosszabb időt tölt a kutató a terepen. Ezt a módszert - résztevő megfigyelés³ - korát megelőzve gyakorolta egy erdélyi sátras khelderás közösségben.

1 József főherceg 1893.

2 Prónai Csaba terminológiája nyomán.

3 A terepmunka egyik módszere a résztvevő megfigyelés, a néprajzi gyűjtésnek a brit szociálantrópológusok által kialakított formája. Ennek lényege, hogy a kutató a vizsgált közösségbe beilleszkedik, nyelvét elsajátítja, résztvevő megfigyelést folytat egy teljes évi cikluson keresztül, és lehetőleg egy következő évi ciklusban ellenőrzi adatait. – Irod. Bátky Zsigmond: Úmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez (Bp., 1906); Újszászy Kálmán: A falu (Sárospatak, 1936); Piddington, A.: An Introduction to Social Anthropology (London, 1952); Freilich, M.: Marginal Natives (New York, 1970).

(A kulturális antropológia „szíve” a terepmunka és a Malinowski⁴ nevéhez kapcsolódó résztvevő megfigyelés, amely a terepmunka legmeghatározóbb eszköze lett.)

Herrmann Antal (1851-1926) kiváló néprajzkutónak a cigányok körében végzett gyűjtő- és kutatómunkája kiemelkedő jelentőségű. 1886 (vagy 1887) nyarát álruhában, sátoros cigányok között töltötte. A cigányok iránti érdeklődése már korábban kialakult, amikor nyelvüket kezdte tanulmányozni, mivel így alaposabban megismerhette hitvilágukat, költészetüket és zenéjüket. Főleg az eredeti cigányzenét kutatta, számos cigány dallamot gyűjtött, nagy figyelemmel fordult a magyar és a cigányzene kapcsolatának vizsgálata felé. Élénken foglalkoztatta a vándor cigányok letelepítésének problémája is. Részt vett az 1893-ban végzett országos cigány összeírásban és az adatok feldolgozásában. Kiváló bevezető tanulmányt írt a statisztikai feldolgozás elé (Herrmann, 1893).

Számát költségén 1887 júniusában, Wlislöck Henrik és Katona Lajos közreműködésével elindította az első magyarországi néprajzi folyóiratot, a nemzetközi hírű „Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn”-t (1887-1907), majd annak magyar nyelvű változatát az Ethnologiai Közleményeket. A lapnak egy személyben volt szerkesztője, kiadója és szerzőként is jeleskedett. Németül kezdte publikálni az összegyűjtött cigány népköltési anyagot. A német nyelvű publikálás célja a magyar néprajzkutatás nemzetközi megismertetése és a külföldi cigány kutatási eredmények közzététele volt. József főherceg jelentős anyagi támogatást nyújtott a lap megjelenéséhez (a lap a herceg 1905-ben bekövetkezett halála után nem sokkal megszűnt). A folyóirat a tudományos világban rövid időn belül óriási elismerést váltott ki, sikere ismertté tette Herrmann Antal nevét. Az Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn a Cigánykutatók Nemzetközi Társaságának /Gypsy Lore Society/ hivatalos folyóirata lett, Herrmann pedig megválasztották a társaság főtitkárává. Külföldön egyre nagyobb megbecsülésben volt része, beválasztották a berlini, müncheni, bécsi embertani társaságba, a londoni nemzetközi folklór tanácsba, és a nemzetközi kelet-ázsiai bizottság tagjai közé. Kongresszusokon több alkalommal képviselte a magyar néprajztudományt, 1891-ben részt vett a londoni folklór világkongresszuson, ahol a cigányok eredetére vonatkozó kutatásait és a cigány zenéről kidolgozott tételeit elismeréssel fogadták⁵.

A három kutató közös munkájának köszönhető, hogy a Pallas Nagy Lexikonban⁶ megjelent a cigány szócikk, valamint kiegészült a lexikon egy melléklettel a cigányokról.

4 Bronislaw Kasper Malinowski (született: 1884. ápr. 7. Krakó, meghalt: 1942. máj. 16. New Haven, Connecticut): lengyel származású brit szociálintropológus. A 20. század egyik nagyhatású elméletalkotó szociálintropológusa. A krakkói Jagelló Egyetemen tanult filozófiát és doktorált fizika-matematikából. 1910-től a londoni School of Economicson antropológiát hallgatott. Ausztráliában és Új-Guineában végzett terepmunkát. Közben 1915-16-ban (majd 1917-18-ban) a Trobriand-szigetek fő szigetének központi falujában, Omarakanában élt, elsajátította a helyi nyelvet, hogy belülről ismerje meg a helyi kultúra és társadalom működését. Ez a kutatási módszer, a résztvevő megfigyelés az antropológiai terepmunka legfontosabb eleme lett. A megfigyelés e formája a kultúra új értelmezéséhez vezette. A trobriandok életében fontos szokás, a kula tanulmányozásával arra a következtetésre jutott, hogy a kultúra valamennyi összetevője az emberi szükségletek kielégítését szolgálja, és hogy minden társadalmi tevékenységnek, intézménynek megvan a maga funkciója. Ez a funkcionalizmusnak nevezett elmélet azóta is a legtöbb antropológiai elgondolás kiindulópontja, annak ellenére, hogy ezzel a kultúra sokfélesége, a kulturális változatosság nem értelmezhető. 1924-től a londoni egyetem előadója volt, 1927-től antropológiaprofesszora. 1939-ben a Yale Egyetem vendégprofesszora lett. Magyarul is megjelent egy válogatás fontos írásaiból: Baloma. Válogatott írások (m. 1972)

5 (<http://www.bibl.u-szeged.hu/exhib/evfordulo/hermann.cikk/>)

6 Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet. Bp., 1893.

Munkásságukat összegezve figyelembe kell vennünk, hogy a 19. században a ma elfogadott antropológiai alapelveket⁷ nem tartották be (nem szándékoztak a cigány kultúrát belülről megismerni, és megérteni).

A II. ciganológus triász

A II. triászt Erdős Kamill, Hajdú András és Vekerdí József alkották. Munkásságuk az 1950-es évektől jelentős.

Erdős Kamill (1924–1962) etnográfus, nyelvész, érdeklődése elsősorban a cigányság megismerésére irányult. Elsajátította az ún. kárpáti cigány és oláh cigány nyelvjárást, majd nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött. Munkásságából kiemelkedő, hogy elsőként próbálta meg a magyarországi cigányokat csoportosítani és megalkotni a hazai cigányság etnikai térképét. Érdeklődött a cigány kultúra egész területe iránt: törekedett a hitvilág, a népi társadalom, az anyagi kultúra jelenségeinek megismerésére, valamint a cigánykutatás történetével is foglalkozott. Azt is meg kell jegyezni, hogy – a „triász” többi tagjához hasonlóan – ő is a cigányság gyors asszimilációját látta a társadalmi felemelkedés egyetlen útjának, valamint a cigányság kultúráját a „szocialista” Magyarországnál alacsonyabb rendűnek tekintette.

Vekerdí József (1927–) nyelvész, a nyelvtudományok doktora, jelenleg nyugalmazott egyetemi tanár a magyarországi cigány kultúra, valamint a szanszkrit nyelv és irodalom kutatásában ért el jelentős eredményeket⁸. Tanulmányai ellenérzéseket váltanak ki a romológia iránt érdeklődőkben. Napjainkban, amikor a kislelvek, így a romani és beás nyelv is keresik a szerepüket, legitimitásukat a társadalomban, zavaróak a cigány nyelvről alkotott nézetei: „A cigány nyelv kifejezőképessége nem felel meg az össztársadalmi követelményeknek, a cigány nyelvű érintkezés kevésbé alkalmas az össztársadalmi gondolkodás és magatartás szintjének az elérésére” – írta egy 1979-ben megjelent tanulmányában Vekerdí József (Vekerdí, 1979). Ennek ellenére nem szabad elfeledkeznünk Vekerdinek a cigány népmesekutatásban betöltött szerepéről, a folklórananyagok közzétételéről és a romani dialektusok feltárásában elért teljesítményéről sem.

E ciganológus triászból talán leginkább Hajdú András került a legközelebb a kulturális antropológiai szemlélethez, amikor az ötvenes évek közepén amellet érvelt, hogy van önálló cigány népzene.

A magyarországi cigányság csoportosításának rövid áttekintése

A cigányság Európa szinte minden országában megtalálható nép, népcsoport, ennek ellenére történelmükről, kultúrájukról, nyelvükről, társadalmi és kulturális rétegződésükről viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk. A magyarországi cigányság nem egységes népcsoport, hanem néprajzilag, szociológiailag megkülönböztethető csoportok összessége.

⁷ Holisztikus szemlélet, univerzalizálás igénye, kulturális relativizmus- beszélő szavak

⁸ Munkásságáért 2002-ben Széchenyi Díjban részesült.

A róluk készült első teljeskörű adatfelvétel 1893-ban az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által végzett országos cigány összeírás. Az összeíráshoz Herrmann Antal tanulmányt készített, amelyben összefoglalja az összeírás eredményeit.⁹ (Akkor a 275 ezer összeírt személyből 174 ezer fő volt a felnőtt lakossághoz tartozó, és ebből 143 ezer a kereső személyek száma, 18 ezer háztartásbeli, és 13 ezer fő foglakozás nélküli. A 2001. évi népszámlálási adatok szerint az ország népessége 10 198 315 fő, ebből 205 720 fő vallotta magát a cigánynak, kevesebb, mint a népesség 2,1 %-a.¹⁰)

Magyarországon, részben Erdős Kamill öröksége nyomán nyelvi szempontból csoportosítjuk az itt élő cigányságot.

Anyanyelv	1971 (%)	1993 (%)
Magyar	71,0	89,5
Cigány	21,2	4,4
Beás	7,6	5,5
Egyéb	0,2	0,6

(Forrás: Kemény 2000.¹¹)

A fentiek alapján három nagy nyelvi csoportot különíthetünk el: *romungrók*, akik magyar anyanyelvűek, *oláh cigányok*, akik romani anyanyelvűek, valamint *beások*, akik a román egy archaikus változatát beszélik. A három nagy nyelvi csoport mellett megemlíthetők a szintők, az ún. német cigányok is, annak ellenére, hogy a csoportosításba elenyésző számuk miatt nem kerültek bele.

Romungrók

A romungrók, vagy másképpen magyar cigányok, (hétköznapi nyelvhasználatban muzsikások) anyanyelve a magyar. Elnevezésük a következőképpen jött létre: rom=cigány ember, férfi (romani nyelven), ungro=magyar (romani nyelven), tehát magyarországi cigány ember. Elnevezésüket az oláh cigányoktól kapták, akiknek anyanyelve a romani.

Ez az etnikai alcsoport érkezett a legkorábban (XV-XVI. század) a Kárpát-medencébe. Az a cigány nyelvjárás, amellyel ide érkeztek, ma már csak nyomokban található meg olyan kis nyelvi szigeteken, mint pl. Versend (Baranya megye), vagy Nógrád megye apróbb falvaiban: ez az úgy nevezett *kárpáti dialektus*.¹²

Etnikai identitásukat megőrizték, kultúrájukról mégis keveset tudunk. Ennek több oka van, leglényegesebb mégis, hogy a kutatók (néprajzi, antropológiai, szociológiai) nem tartották

⁹ Herrmann Antal 1895.

¹⁰ KSH 2001. évi adatok

¹¹ Kemény István 2000. 28 p.

¹² Kemény István 1974. 63-72 p.

elég érdekesnek, különlegesnek őket, hisz kevésbé szembeötlő különbségek mutatkoznak máig a környező társadalom kultúrájával.

A romológia területén ez a probléma máig nem megoldott, hiszen lélekszámban a legnagyobb alcsoportról van szó, mégis a legkevésbé feltárt, ismert közösség.

Oláh cigányok

Az oláh cigány csoportba¹³ azokat (itt helyes a roma elnevezés!¹⁴) soroljuk, akik beszélik a romani nyelvet. Az oláh cigányok a XIX. század közepétől, a független Román Királyság megalapítása után vándoroltak Moldvából Erdélybe, majd onnan Magyarországra. Egyes csoportjaik (például a pesterzsébeti *colárik*) csak az I. világháború után kerültek hazánkba. Az oláh cigány csoportba tartozók több etnikai alcsoportba sorolhatók, főleg foglalkozásuk és etnikai hovatartozásuk szerint. A *cerhárík*, azaz sátorosok és *csurárik*, azaz rostakészítők oláh cigánynak tartják magukat, sokan közülük kiterjedt erdélyi rokonsággal is rendelkeznek, de meg kell említenünk a mashari (halász), colári (szőnyeges), khelderári (házzal rendelkező), gurvári (késes) etnikai egységeket is¹⁵. (Az Alföld déli részén élő gurvárik szórványai nem tartják magukat oláh cigánynak.) Magyarországon túlnyomórészt a lovárit beszélik a romani anyanyelvű emberek, így hazánkban ez lett a sztenderdizálódott nyelv.

Feltételezés szerint több olyan oláh cigány alcsoport létezik még Magyarország területén, amelyek összeírása, feltárása máig nem történt meg annak ellenére sem, hogy a kutatások túlnyomó része az oláh cigány közösségekben történt. Néprajzi szempontból a magyarországi cigányok legjobban feltárt etnikai csoportja. (Mivel életformájuk, viseletük és nem utolsósorban nyelvük eltért a magyarországi népektől, éppen ezért a kutatók hamar felfigyeltek rájuk és kedvelt kutatási terepnek számított az oláh cigányok által lakott terület.)

Beások

Minden kisebbségben élő csoportra jellemző, hogy huzamosabb időt eltöltve egy bizonyos területen nyelvcserén esnek át, miszerint addig beszélt nyelvüket felcserélik az adott helyen használt többségi nyelvre. Ez igaz a magyarországi beás cigányokra is. A beások egyéni, de jellegében tiszta román nyelvjárást használnak, archaikus román nyelven beszélnek, melyben nem található cigány (romani) eredetű szó. A beás cigányok a Délvidékről, nyelvjárásuk jellege alapján a Bánságból kerültek Magyarországra. A magyar köznyelvben a beás

13 A Dél-Dunántúlon használt oláh cigány terminust nem mindig a romani nyelvet beszélőkre használják, sokkal inkább a beás cigányokra, ez sokszor félreértésekhez vezethet a gyűjtés során, hisz ha valakiről azt mondják, hogy oláh cigány, ezen a tájon lehet beás is. A névháznál oka a „román” népnév egykori változata („oláh”), így hát az archaikus román nyelvet beszélő beást is nevezik így.

14 Rom: cigány férfi; roma ennek a többes száma. Szigorú értelemben csak a romani nyelvet beszélők lehetnek romok. Tehát ha a politikai, vagy közéleti szinten romákról beszélnek, akkor nem beszélnek a beásokról, akik magukat cigánynak mondják, és nem beszélnek a romungrokról, akik magukat szintén cigánynak tartják. A beások és romungrok körében sértés számba is mehet, ha őket romának titulálják. Éppen ezért szerencsésebb minden helyzetben a cigány szót használni.

15 Fonetikus leírásban közlöm az elnevezéseket

cigányokat legtöbbször *teknővájó* cigányoknak említik, illetve a Dunántúlon használják az oláh cigány elnevezést is, amely félreértésekhez is vezethet.

A beások a hazánkba legkésőbb betelepülő cigány etnikai csoport, az 1800-as évek végén, sőt az 1900-as évek elején érkeztek a mai Magyarország területére. Túlnyomó többségük a dél-dunántúli térségben él.

Nyelvészeti szempontból a beásoknak három alcsoportja ismert: árgyelán (erdélyi), muncsán (munténiai) és ticsán (tiszaí) dialektust beszélők, amely közül az árgyelán a legelterjedtebb¹⁶.

Az oláh cigány mesehagyomány

Rövid kutatástörténeti áttekintés

Magyarországon a cigány nyelv iránti érdeklődés vezetett a népmesekutatások felé. Ennek következményeként már az 1869-ben öt cigány népmese került hiteles lejegyzésre romani nyelven. Az első mesegyűjtés Fialowski Lajos nevéhez fűződik, őt követték Wlislóczki és Herrmann is.

A XX. században a már említetteken (Vekerdi, Hajdu) kívül kiemelkedő Csenki Sándor munkássága, aki 1941-42 között Püspökladányból 62 hiteles népmesegyűjtést jegyez le. (Csenki Sándor testvérevel Csenki Imrével közösen 1938-44 között a püspökladányi oláh cigányok népdalkincsét is felgyűjtötte.) A felgyűjtött mesék magyar fordítása 1974-ben jelent meg *A cigány meg a sárkány* címmel. Ebben az időben még fonográffal történt a gyűjtés (Csenki és Csenki, 1980). Csenki Sándor munkássága három okból is jelentős: első ízben jegyezték le ilyen mennyiségű folklórányagot, első ízben gyűjtötték össze egy cigány közösség teljesnek mondható repertoárját, valamint első ízben jegyezték le egyetlen mesemondótól ekkora mennyiségű mesét (Mágai Gyulától 32 mesét gyűjtöttek össze; Görög, 1994).

Az 1950-es évektől átalakul a népmesekutatás: a magnetofonra történő szöveggyűjtés forradalmasította a mesegyűjtést is, így hiteles szövegeket lehetett felgyűjteni a mesemondóktól. A paraszti kultúra átalakulása, a téészesítés és a paraszti kalákák megszűnése maga után vonta, hogy a paraszti közegben egyre nehezebb mesealkalomra lelni. A mesekutatás ekkor fedezte fel a cigány mesemondókat, akik magyarul, sőt esetenként két nyelven egyaránt jól tudtak/tudnak mesélni. Hosszú ideig a néprajzi érdeklődés látószögéből kiestek azok a cigány mesemondók, akik magyarul meséltek, mivel a kutatók ezt a területet nem tekintették a magyar folklorisztika különálló kutatási területének. A magyarul elhangzó meséket a magyar mesekincsbe sorolták, esetleg azzal a megjegyzéssel, hogy mesélője egy cigány ember volt. Legtöbbször ez a feljegyzés is lényegtelen momentumnak minősült

¹⁶ Kemény István 1997. B. 644-655 p.

(Görög, 1994). Az 1960-as évektől, amikor egyre nehezebb magyar mesemondókat találni, a mesegyűjtés terepe folyamatosan áttevődik a cigánytelepekre.

Ámi Lajos új fejezetet nyit a cigánymesék és az egyéniségekutatás területén. A samosszegi cigány mesemondó hatalmas elismerést váltott ki a nemzetközi mesekutatók körében is 262 összegyűjtött meséjével: összesen 1500 gépelt oldal terjedelmével a világ egyik legnagyobb egyéni repertoárja. Erdész Sándor három kötetben adta ki szövegeit¹⁷, de nemcsak a felgyűjtött mesékre, hanem a mesélőre is kiterjedt a figyelme (elemezte a mesetanulási folyamatát, nyomon követte a mesemondói karriert, felfigyelt a meghatározó élményekre, Görög, 1994).

A cigány mese felé forduló magyar folklórkutatók kiemelkedő személyisége Nagy Olga. Főleg Erdély területén az 1960-as évektől folyamatosan gyűjti a cigány meséket. Nagy Olga elsősorban a cigány mesekincs többé, kevésbé archaikus jellegével foglalkozott, és összehasonlító vizsgálat keretében arra is rámutatott, miben tér el a cigány mese az erdélyi magyar és román meseanyagtól (Görög és Karády, 2003).

Fontos állomás a cigány mesekutatás területén a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja által 1984-ben elindított Ciganisztikai Tanulmányok című sorozat. A 9 megjelent kötetből 7 mesekötet. Ebben a sorozatban jelent meg Rostás Mihály nagyecsedí születésű oláh cigány mesélő két cigány nyelven elmondott meséje (magyar és angol fordítással együtt) Kovalcsik Katalin és Grabócz Gábor gyűjtésében 1988-ban egy tanulmánnyal egybekötve, amely az oláh cigány mesélési hagyományt elemzi.

Oláh cigány mesélési hagyomány

A mesemondás aktusa, hasonlóan az énekléshez csak a jelenlévők formális jóváhagyásával kezdődhet meg. Kovalcsik Katalin három olyan tényezőt nevez meg, amelyek egy közösségben a férfiak mesemondását formális, közösségi eseménnyé teszik: formális viselkedési szabályok, formális beszéd, és aktív részvétel. „A formális beszéd használata megkívánja, hogy az esemény minden férfi résztvevőjének ki kell mutatnia az egymás iránti tiszteletet. A résztvevők udvariassági formulákkal kommunikálnak egymással. A formális beszéddel meg tudják mutatni, hogy „az esemény a hagyományok szellemében zajlik” (Kovalcsik Katalin, 1993. 4.). Az igazság hangsúlyozása központi jelentőségű: a mesének igaznak kell lennie abban az értelemben, hogy a hagyományt kell követnie, ugyanakkor a valós életre is vonatkoztatják. Ezért aztán a szöveg konstruálása és magyarázata során mindig ügyelnek az elbeszélte események gondos kontextualizálására, a mese és a mindennapi élet szétválasztására. Fontos kritérium, akárcsak a lassú lírai dal esetében, hogy a szövegnek romani nyelven kell elhangoznia. És végül a résztvevőknek is „igazi cigányoknak” kell lenniük, akik megértik a mesemondó igazságát. Az igazság követelménye a nyelv, a résztvevők, és a beszéd (tartalom, stílus) vonatkozásában egyaránt megjelenik.” (Szalai

¹⁷ Az 1940-től kiadott Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 26 kötetéből 5 kötet kimondottan cigány mesélők repertoárját tartalmazza. 1958-1962 között Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 13-14-15-ös kötetében találhatjuk Ámi Lajos felgyűjtött anyagát.

Andrea, 1999. 282.) Fontos megemlíteni, hogy az aktív részvétel itt nem az aktív beszélő és passzív hallgató viszonyára vonatkozik, hanem a résztvevők aktivitását ki is kell fejteni, közbeszólással, esetleg az igazságtartalom megerősítésével. A mesélőt segíti egy partner (más néven megfogó- xuteripo), akinek több funkciója van, viszi a hangulatot, segít a figyelem fenntartásában, biztosítja az elmondottak igazságának kontrollját, segíti az interaktív szövegalkotást, valamint szórakozási lehetőséget is nyújt. A mesélésben kimagasló szerepe van a testbeszédnek.

Cigány népzene, formális- informális nyelvhasználat

Kovalcsik Katalin bizonyította, hogy a cigány népzene kapcsán is lehet, sőt kell egységes stílusjegyekről beszélni, megdöntve a cigány népzeneről alkotott véleményt, hogy cigány népzene nem létezik, a cigányok átveszik a környező csoportok zenekultúráját és „elcigányosítják”. Kovalcsik Katalin zenetudományi munkáiban a kulturális antropológia szemlélete követhető nyomon. Kutatásaiban és az ezekhez kötődő megállapításokban számtalan hasonlóságot lehet felfedezni Michael S. Stewart munkájával és Réger Zitáéval (azonos időszakban folytattak vizsgálatokat, néha azonos közösségekben).

A magyarországi cigány népzene két műfaját különböztetjük meg: a lassú lírai dalt (lovári nyelvjárásban: loki gyili, meszalyati gyili - asztali dal, hallgató nóták; beásoknál: pl. kintyik dā zsálye- bánat dala) és a táncdalt (khelimaszki gyili-lovári; beásoknál: kintyik dā zso). A lassú lírai dal a romani nyelvhasználatban ismert formális nyelvhasználathoz tartozik, amelyet vorbának, illetve igaz beszédnek čači vorbának hívnak. A formális és informális nyelvhasználati módok különbségét eddig Réger Zita, Kovalcsik Katalin, Michael S. Stewart és Szalai Andrea kutatásaiból lehet nyomon követni. A čači vorba (igaz beszéd) nemcsak a nyelvhasználati módban található meg, hanem a közösség adott normarendszerére is hatással van.

Egy roma közösségben a szó megszerzésének és átvételének szabályai vannak. Az éneklés, vagy mesemondás előtt az énekes/narrátor által elmondott kötelező üdvözlő és engedélykérő formulák „jelzik, hogy nem magán-beszédről van szó” (Stewart 1994:173-174). A köszöntés ebben a situációban olyan megnyilatkozás, amelyet udvarias felszólításként használnak és értelmeznek.

Kovalcsik Katalin, Szalai Andrea, M.S. Stewart szociolingvisztikai, zenetudományi és kulturális antropológiai munkáiban a roma közösségek narratív műfajain keresztül képet alkothatunk a romani nyelvhasználat kettős voltáról (formális és informális nyelvhasználat), ezen belül, pedig a narratív műfajok formális nyelvhasználatának szabályszerűségeiről. Kutatásaikban több közös vonás utal ezen szabályok általánosíthatóságára.

Viselet

A hagyományos cigány közösségekben, hasonlóan a magyar paraszti kultúrához a viselet kifejezte és szimbolizálta az adott közösséghez való tartozást. A cigányok sajátos szín és formaválasztása még ma is jól kirajzolódik annak ellenére, hogy a hagyományos cigány népviselet kihalóban van. Az elmúlt 30 évben a cigány közösségek öltözködési szokásai átalakultak, és a többségi társadalom által követett divat, a cigány közösségek fiatal generációira is hatott. A fiatal generáció, ahogy tehetette „kivetkőzött”, mégis lehetőség szerint betartva a közösség normáit (a roma lányok máig a hosszú szoknyát részesítik előnyben, hisz így kevesebb konfliktust kell felvállalniuk a saját közösségükön belül).

A hagyományos oláh cigány asszonyok viselete rendelkezik a legváltozatosabb szín és mintagazdagsággal. A bő szoknya ma már a fiatalok viseletéből kikopott, csak a szoknya hossza maradt változatlan. Ha a hagyományos értelemben vett női népviseletet vizsgáljuk, akkor jól látható, hogy a szoknya hossza, szín és mintaválasztása évszázadokig változatlan az oláh cigány közösségek életében. Az élénk színekkel rendelkező szoknya bokáig ért és rakott volt.

Az általában piros, kék, sárga, zöld rakott szoknyát kiegészítették egy köténnyel, amely többnyire megegyezett a szoknya anyagával, de lehetett eltérő is. A női felsőtestet egy mintás blúz fedte, valamint a fejkendő koronázta meg a roma asszonyok viseletét (a kendő viselete jelképezte a nő társadalmi státuszát). A lányok még megengedhették magunknak, hogy a kendő helyett színes szalagot kössenek a hajukba, később, amikor férjhez mentek ezt kénytelenek lecserélni kendőre, amely életük végéig a fejükön marad. Érdekes kérdés a lábbeli, hisz ha a korabeli fotókat nézzük, illetve a ma tapasztalatát ötvözzük, akkor is jól látható, hogy a nők előszeretettel viselnek papucsot (nem ritka a mezítlásos fotó sem), amely a marhime koncepcióval is összefüggésbe hozható.

A színes szoknyák csak a gyász időszaka alatt kerültek le a nőkről, felváltva barnára, illetve feketére. Megfigyelhető, hogy a roma nők viselete sem lesz egyre sötétebb az évek múlásával (szemben a paraszti népviselettel), hanem vissza-visszaköszönnek az élénk színű szoknyák az idősebb generáció körében is.

„Az anyag, amelyből a szoknyánk készült, fehér alapú volt és piros rózsák voltak rajta. Fodor volt az alján. Egy szoknya 5-6 méter anyagból készült. Kötényünk is volt, melyen zsebek is voltak. A blúzunkat úgy varrattuk, hogy az alját lerakattuk, és egy pánt volt végig az alján. A szalagokat, melyeket csípőmagasságban varrtak a blúz oldalára, hátra bokrára kötöttük, és a szalag két vége úgy csüngött le. A lányok nem hordtak fejkendőt. De az asszonyoknak nem volt szabad fejkendő nélkül egymás házába bemenni.” (adatközlő: Farkas Julianna 1912. Fábíánháza. In: Balázs Gusztáv nagyecsed-i oláh cigányok tánc- és viseletgyűjteménye. Cigány Néprajzi Tanulmányok 1995. 78. p.)

A férfiviselet a nőkével összehasonlítva sokkal egyszerűbb. Ha az ünnepi viseletet veszem figyelembe, akkor a cigány/roma ember életében nélkülözhetetlen a kalap, a sötét mellény, a fekete nadrág és a fehér ing. A hétköznapi életben is ezeket a ruhadarabokat viselik a férfiak azzal az eltéréssel, hogy nem kötött a szín, nem szükséges a fekete nadrág és a fehér ing. A mellény ünnepi viselet a kalappal együtt, de az ünnepekhez sorolhatók a vásárnapok is.

Mindkét nem ünnepi viseletének kihagyhatatlan kiegészítője az arany ékszer. A férfiak láncot és gyűrűt, míg a nők ezek mellett arany fülbevalókat viselnek. A hagyományos oláh cigány közösségben éppen olyan nélkülözhetetlen az arany ékszer, mint a kalap vagy fejkendő.

Ha közelebbről megnézzük az ékszereket látható, hogy ezek az ékszerek mind nagyság, mind forma szempontjából merően eltérnek a boltokban kapható árukészlettől. Általában családi ékszerekről van szó, amely a hagyományozódás mellett kiváló tartalékalap a családoknak, amennyiben rákényszerülnének azok eladására. Az ékszerek általában merően nagyobbak a hagyományos ékszerektől, egyedi tervezésűek és kultikus jelentéssel is bírnak. Az ékszer értékét növeli, ha Szűz Máriát ábrázolja a kisdeddal. Általában egy jó ötvöst, aki ízlésüknek megfelelő ékszereket tud készíteni messze földről felkeresnek, sokszor határon túlról is.

A többségi társadalom népviseletéhez hasonlóan a nemek és korok szerinti, valamint társadalomban betöltött szerep szerint is különbség fedezhető fel a viseletben.

Vándorlás és tisztaság

Peripatetikus közösségek

A cigány kultúra kapcsán egy új fogalommal ismerkedünk meg: *peripatetikus közösségek* (a szó jelentése körben járó/vándorló; nomádon belüli társadalmi/gazdasági fogalom). Az itt következő alternatív elmélet, magyarázatot kínálhat arra, miért és mennyiben „nomád” és mennyiben nem a cigány/roma nép.

A fogalom tisztázását és pontos megkülönböztetését Aparna Rao nevéhez kapcsoljuk. Ez a fogalom, olyan különböző eredetű és nyelvű népcsoportok gyűjtőelnevezése, amelyek „kilógnak” a klasszikus antropológia által - a valamilyen értelemben „vándorló” életformát követő kultúrák számára - létrehozott értelmezési keretekből. Nem jellemezhetők tehát sem úgy, mint az állattartók, sem úgy, mint a vadász-gyűjtögetők, de közös jellegzetességük, hogy az őket körülvevő társadalom gazdaságával kölcsönös függőségben vannak (Okely 1994. 4-5.). Aparana Rao megfogalmazásában a peripatetikus közösségek, olyan endogám nomádok, akiknek a legfontosabb megélhetési forrását más emberi populációk jelentik.

„A peripatetikus életforma nem csupán egyfajta speciális termelési mód, hanem inkább sajátos létfenntartási forma”, amely bizonyos cigány csoportok létezésére is magyarázatul szolgálhat (Rao, 1986. 24-25)¹⁸.

Jellemzői:

- elsősorban *nem élelemtermelők*,
- endogám csoportok
- vándorközösségek
- aktív megélhetése főként *kereskedelemből*, és bizonyos többé- kevésbé *speciális szolgáltatásokból* áll a helybeli lakosság és/vagy a nomádok felé
- minden egyes peripatetikus közösség egy *etnikai egységet* képvisel, és bárhol is legyenek, *kisebbséget alkotnak*.
- az *élelmet más populációktól* szerezik be
- társadalmi *peremhelyzet*
- *mozgásuk* szabályos (szemben csavargók) és könnyen meghatározható *gazdasági paraméterektől függ*.
- mindig van helyük, ahol alhatnak, illetve *speciális foglalkozásuk van*.
- a számkivetettség, a *megvetés gyakran sújtja őket*
- túlélési *védekezési stratégiákhoz* tartozik a „*titkos nyelv*” és a *mitikus geneológiák* (pl. nemesi eredet)- kompenzálja az egyébként marginális helyzetüket.
- a vallás is kompenzációként – presztíznövelőként jelenhet meg. (Törzsök, 1995.)

A fenti elmélet fontos lehet a vándorló közösségek megértésében, mégis tisztázni kívánom, hogy hazánkban ma a vándorló életforma a cigány/roma közösség életében sok-sok nemzedékkel ezelőtt bezárult, így a jelenlegi életformára a vándorlás nem hat ki, vagy csak nagyon áttételesen.

Rituális tisztaság

A közösségek struktúráját, a nemek közötti státuszkülönbségeket és az ezek fenntartását szolgáló kulturális ideológiákat vizsgáló kulturális antropológiai szakirodalomban általában nagy figyelmet szentelnek a roma közösségekben (is) hangsúlyos, tisztasággal és szennyezettséggel kapcsolatos vélekedési rendszernek (ld. Pl: Miller 1975, Rao 1996, Sutherland 1975, 1992, Okely 1983, 1996, Stewart 1994 stb).¹⁹

¹⁸ Törzsök Judit, Cigányfűró 3-7.p.

¹⁹ Szalai Andrea 2000. 176.

A tisztasággal/talansággal kapcsolatos eltérő gondolkodás cigány/roma és gádzsó²⁰ (nem cigány) között legalább akkora szakadékot jelent, mint a munkához való viszony kérdése. A szimbolikus határokat a „marhime” (szennyezettség, szennyező állapot) is erősíti. Míg a nem cigányok a mai napig meg vannak győződve róla, hogy a cigányok mocskosak, szennyezettek, addig egyes roma közösségek életét naponta meghatározzák a rituális tisztasággal kapcsolatos rítusok, mellyel megpróbálják elkerülni a tisztátalanság állapotát. Ezek a rítusok eltérnek a gádzsó szokásoktól, és mivel a gádzsók ezeket nem ismerik és nem követik, a romák szemében a gádzsók a tisztátalanok, akikkel bizonyos esetekben még az érintkezés veszélyes lehet a roma tisztaságra.

A roma kultúrában a kutatások szerint az emberi test két részre osztható: deréktól lefelé, a tisztátalan és deréktól felfelé a tisztának tartott részre. A tiszta és tisztátalan a tiszta belső és tisztátalan külső, valamint a tiszta férfi és tisztátalan nő viszonyában is fellelhető. A szennyező külső részeket, alkalmakat, szituációkat kerülni kell, mert csak így tartható fenn a szerencse, egészség, termékenység. „... a férfiak egész életük során tiszták, tisztaságukat és termékenységüket csak a tisztátalan dolgokkal való érintkezés veszélyezteti. A tisztasága viszont a biológiai produktivitás képességének módosulásával párhuzamosan változik, a tisztátalanság egyik fő forrásának a női szexualitást tekintik. Ezek a „marhime”-hoz kötődő koncepciók és viselkedési előírások a hétköznapi élet majd minden területén kiterjedő kontroll formájában is megnyilvánulnak. Befolyásolják a nemek közötti nyelvi interakció normáit éppúgy, mint a társadalmi terek használatának lehetőségeit.” (Szalai Andrea, 2000. 176.)

Stewart a roma identitás fennmaradásának három aspektusát különbözteti meg: sajátos szervezeti felépítés, javak megszerzésére vonatkozó sajátos viszony, valamint a közös nyelv és közös dalok²¹. De identitás-megtartó szerepe lehet még az alábbiaknak is: természetes odatartozás; a rituális tisztaság szabályainak betartása; a romani nyelv ismerete; roma társadalom elvárásainak való megfelelés mind a nemi és életkori szerepek, mind a rokonsági kötelezettségek-házasodási törekvések - vallási szokások stb. terén; a független munka, ami viszonylag nagy szabadsággal jár és a gádzsó környezetben rejlő lehetőségek kiaknázásán alapul; a fizikai megjelenés, a nem verbális viselkedés; végül a vizuális jelek komplex rendszere, úgy mint pl. az öltözködés, a díszítés, az autó stb., ami jellemzően cigánynak számít (Prónai, 1995. 74.)

Munka

Amíg a gádzsók munkához való viszonya arra koncentrálódott, hogy a földeken reggeltől-estig a tőlük telhető szorgalommal próbálják meg eltartani családjukat, minden segítség

20 Gádzsó, minden olyan nép, ember, aki nem tartozik a roma társadalomhoz, ezt az elnevezést az oláh cigányok használják. Beások, és romungrók körében ez a cigány-paraszt oppozíciós rendszeren belül érthető meg. A gádzsó, mivel magába foglal mindenkit, aki nem a roma társadalom része, innentől fogva anonim, tehát nem beszélnek olaszokról, németekről, hanem gádzsókról, de nem beszélnek, pl. autószerelőről sem, meg boltosról, hanem a személyek is anonim gádzsók lesznek, akikkel a roma társadalom kapcsolatot tart fenn.

21 Stewart, 1994. VI. fejezet

nélkül, önállóan, addig a cigányok a munkához másképpen viszonyultak és viszonyulnak. A parasztok életében a föld és a földön való munka határozta meg az életet, addig a romáknál a központi helyet az üzletelés, az ügyesség alkotta. A romák életében a kereskedelemnek nemcsak gazdasági haszna volt, hanem hozzátartozott a roma identitás megtartásához és egy sajátos életstílus épült köréje. A parasztok életében is a munka az identitással összefügg (hiszen egy hagyományos sváb családot az is svábbá tesz, hogy a nő a mezőgazdasági munkából is kiveszi a szerepét, szemben egy hagyományos szerb családdal, ahol a nők nem a földekre mennek dolgozni, hanem a saját hímzett viseletüket készítik el). A munka és az identitás szorosan összefügg nem csak a romáknál, de más népeknél is. A különböző nemzetiségek, etnikumok, népek között más és más ez a viszony.

Stewart a paraszt és cigány kulturális különbségeket, az alábbi táblázatban látható ellentétes orientációkból vezeti le.

Paraszt	Cigány
A föld formálja az embert	Nincs kötődés a helyhez
„munka”	Üzletelés
Gürcölés	Beszélgetés
Kitartás	Ügyesség
termelés	Forgalom
Világi tevékenység	Mágia
<i>Autonómia</i>	
A csere elkerülése	A „munka” elkerülése
„fukarkodás”	„tékozlás”
Családi felhalmozás	Testvérek közötti osztozás
A múlt szerepet játszik az életben	„nem törődnek” a múlttal

A fenti táblázatban ugyanarra a világra látunk két lehetséges kulturális választ. Mindkettőt a saját csoport alakított ki a túlélésre, mindkettő esküszik a sajátjára, valamint a sajátja jelenti neki a továbbélést, az identitást, a fejlődést. Nekünk kívülről, vagy akár valahová tartozóként sincs jogunk eldönteni, hogy melyik a jobb a kettő közül jelen esetben, (de akár több ezer lehetséges válasz közül, ha működik, ha biztosítja az élethez a feltételeket), csupán azt dönthetjük el, hogy melyik a mi válaszunk a világra.

A cigány közösségekről a 16. századra visszamenőleg vannak olyan feljegyzések, levéltári adatok (Nagy Pál 1998. 35.), amelyekből láthatjuk, hogy a cigány családok megélhetésében a férfiak által végzett tevékenységek voltak mérvadóak, a kiegészítő tevékenységek pedig az asszonyokra és a gyermekekre hárultak. Nagy Pál kutatásai nyomán (Nagy Pál 1999. 322.) fontos leszögeznünk, hogy a cigány családfő domináns tevékenységi köre sohasem homogén. Alkalmazkodik mindennek előtt a lokális keresethez, az időjáráshoz, az évszakok változásához. Ennek alapján legalább kétféle megélhetési módról beszélünk egy- egy cigány családban.

A 16-17. században ez a kétféle megélhetési mód főként valamilyen fémműves munka, valamint a zenélés. Ez a két lehetőség később a 18. századtól újabb és újabb tevékenységekkel egészült ki, a pástorkodástól a napszámosságig. „Olyan társadalomban, amelyben a megélhetés alapja nem a rendszeres bér, s a munkavégzést nem egységes munkaidőhöz igazítják, anakronizmus „keresők”-ról beszélni. A cigány férfi nem kereső, hanem elsődleges szerző, aki napi tevékenysége során valamilyen – többnyire produktív – szolgáltatást kínál a gádzsóknak élelemért vagy pénzért, mellette pedig megpróbál ellenszolgáltatás nélkül is hasznot húzni a gádzsókból, pl. lólopás, ló cserélés, pénzhamisítás, orgazdaság révén.” (Nagy Pál 1998. 75.)

A cigány család, mint szerző közösség egységes, tehát minden tagja ugyanakkora részben járul hozzá a javak megszerzéséhez, de a javak elosztásában is mindenki ugyanakkora részhez jut. A közösség minden tagja arra törekszik, hogy a területi és társadalmi környezetet, valamint a gádzsó világban rejlő lehetőségeket minél szélesebb körben kihasználja megélhetése érdekében.

Bernard Formoso (Formoso, 2000. 137-169.) szerint a cigányok a környezetükhöz alkalmazkodva alakítják ki gazdasági tevékenységük különböző technikáit. Formoso a megélhetési tevékenységek tekintetében hasonlóságot lát a vadász-gyűjtögető népek és a cigányok megélhetési stratégiái között. Mindkét esetben a környezet által nyújtott „ajándékok” megszerzése a cél, annyi eltéréssel, hogy a cigány közösségekben a természeti környezet kihasználása mellett párhuzamosan megjelenik a társadalmi környezetben rejlő lehetőségek kihasználása, ahol megjelenik a „társadalmi ajándék” is (társadalmi ajándék pl. az alku is, de ide sorolhatjuk a koldulásból származó jövedelmet is).

A cigány családok munkamegosztásában kimagasló szerepe van a nőknek és a gyerekeknek is. A nők és gyermekek kiegészítő tevékenysége vagy a család fő domináns tevékenységének biztosítására szolgál, vagy attól különválva a napi élelemennyiség megszerzésére irányul. Az élelem megszerzésére voltak/vannak sajátosan eredeti technikák a cigányság körében, ide tartozik a varázslás, tenyerjósítás, kártyavetés, esetlegesen szerzés/lopás.

A cigány közösségek megélhetésének egyik alapja a kereskedelem. A cigány közösségekben használt kereskedelem egy speciális formájáról beszélhetünk a hálázás-faluzásról, vagy Nagy Pál terminusát használva a „mendikációról”. A cigányok, akár munkájukat, akár portékájukat, elkészített áruikat kínálják megvételre, egyaránt a közvetlen kínálás, a rábeszélés technikáját alkalmazzák. Mendikációs közösségnek nevezzük a cigány csoportokra jellemző közösség-szerveződésnek hosszú ideig jellegzetes, magyarországi, történeti változatát. Nagy Pál a szakirodalomban elterjedt életmód-modellek („több lábon álló nomadizmus”, „szolgáltató nomád”, „szimbiotikus nomád”, stb.) valamelyikének kizárólagos, önkényes alkalmazását nem tartja követendőnek, mert mindegyik tartalmaz olyan elemeket, amelyek jellemzőek a mendikációs közösségre, s olyanokat is, amelyek nem, vagy csak bizonyos helyen és időben fedezhetők fel. A mendikáció kifejezés már a 18. századi forrásokban megjelenik és a megélhetési stratégiák, a csoportszerveződési formák és a mozgásvariációk speciális kombinációját jelenti. A mendikáció koldulást is jelent, de a szó cigányokkal kapcsolatos

értelme más. Pontosabb a mendikációt olyan kéregetésnek értelmezni, amelyhez nem társul az egészségi állapot miatti elesettség vagy megnyomorodottság. Még kifejezőbb a cigányok által is használt korabeli magyar terminus: a faluzás (Nagy, 1998. 35-93.)

A legkorábbi cigány tudósítások írások a cigányokat lustának említik: „Egyáltalán nem kell úgy képzelniük, hogy a kovácműhelyeik folyamatosan visszhangoznak; sem pedig azt, hogy aki közülük bármely más mesterséget űz, az olthatatlan serénységgel szenteli magát annak, hiszen éppen csak megkeresik ezzel családjuk mindennapi betevő falatját. Leküzdhetetlen lustaságuk minden nap többórányi tétlenségre kárhoztatja őket.” (Piasere, 2002. 89.). Piasere (Piasere, 2002. 91.) úgy véli, hogy a cigányok munkához való viszonya az alábbiakban foglalható össze: az alkalmazotti munka elutasítása, a munka közömbös helye az értékrendben a közösségi élet szükségleteihez képest, a gazdagságnak, mint társadalmi értéknek az elutasítása.

A cigányok megélhetési stratégiát vizsgálva az valóban látható, hogy a cigányok nem azonosulnak adott munkával, számukra a munka a megélhetés szükségleteit hivatott kielégíteni. A munka nem az önkifejezés, az önazonosulás kifejezése. A megélhetési stratégiák egyike, semleges társadalmi tényező, sem presztízst, sem szégyent nem szerez a végzőjének. Az viszont szégyennek minősül a családoknál, ha valaki nem törekszik arra, hogy valamilyen munkával (alkalmi, alkalmazotti stb.) fenntartsa önmagát és családját.

A nagy hullámzások napirenden vannak a cigányok életében. Egy-egy jól jövedelmező üzlet következtében hamar felemelkedhet egy-egy család (kocsi, új ház, magasabb életszínvonal), de ez ugyanilyen gyorsan visszafelé is történhet, semmilyen mélyebb lelki sérülés nélkül (Piasere, 2002. 91.). A cigányoknál a munkavégzés követelménye a pillanatnyi körülményekhez való alkalmazkodási képesség.

Az önálló és időszakos munkavégzésnek napjaink gazdaságpolitikája nem kedvez, hisz a fekete munka felszámolása, az ellenőrizhetőség, az adóztatás stb. mindig is problémát jelentett a romák gazdasági rendszerében (gondoljuk itt a szocialista Magyarország általános foglalkoztatási elvére), ma is egyre jobban kiszorítja a romákat a munkaerőpiacról, és lehetetlenné teszi számukra a szabad kereskedelmet. Természetesen ma is vannak olyan gazdasági kikapuk, amelyet a cigány közösségek jól ismernek és használnak, hiszen fennmaradásuk ettől függ.

A cigányok fő jellemzői a munka terén az önállóság és mozgékonyság, a jövedelemforrások sokfélesége.

A gazdasági különbözőséggel a roma és gázsók közötti különbségekre is részben választ kaphatunk, a munkához való viszony, a gazdaság a pénz fogalmáról való eltérő gondolkodás olyan szétválasztó erő a roma és gázsó világban, amely áthághatatlan különbséget mutat, olyan szakadék a kultúrák között, amelyet egy egységes gazdaságpolitikával, kisebbségi szociálpolitikával, stb. nem lehet kezelni.

Megismerni lehet, és ezáltal elfogadni.

Irodalom

- Borsányi László (1988): A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkákban. *Ethnographia*, 99/1.
- Csenki Imre (1955): A cigány népzénéről. *Új Zenei Szemle* (12), 23-26.
- Csenki Imre és Csenki Sándor (1943): Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között. In: Gunda Béla (szerk.): Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Magyar Néprajzi Társaság, 342-362. Budapest.
- Csenki Imre és Csenki Sándor (1955): Bazsarózsa. 99 cigány népdal. Zeneműkiadó, Budapest.
- Eperjessy Ernő (1994): A cigányság néprajzi kutatások időszerű feladatai. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): Cigány Néprajzi Tanulmányok, Magyar Néprajzi Társaság, 17-26.
- Erdős Kamill (1958): A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1-2. sz. 152-173.
- Formoso, Bernard (2000): Társadalmi-gazdasági viselkedésformák 137-169. In: Prónai Csaba (szerk.): Cigányok Európában I. Nyugat-Európa. Új Mandátum kiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony (1994): Szociológia. Osiris, Budapest.
- Görög Veronika (1993): A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. In: Barna Gábor (szerk.): Cigány Néprajzi tanulmányok. 98-117.
- Görög Veronika (1994): A cigány folklór. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): Cigány Néprajzi Tanulmányok, Magyar Néprajzi Társaság, 107-116.
- Grabócz Gábor – Kovalcsik Katalin (szerk.) (1988): A mesemondó Rostás Mihály. Ciganisztikai Tanulmányok 5. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- Hajdú András (1956): Még néhány szó a cigány népzénéről. *Új Zenei Szemle* (1), 25-28.
- Havas Gábor (1982): Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.): Cigányvizsgálatok MTA Művelődéskutató Intézet, 181-202. Budapest.
- Herrmann Antal (1893): A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia* IV. 94-107.
- József főherceg (1893) (Wlislocki Henrik közreműködésével): A cigányokról. In: A Pallas Nagy Lexikona, „Cigányok címszó”+Melléklet. IV. kötet.

- József főherceg (2000): József főherceg cigány levelezése. In: Soós István, Gémes Balázs (szerk.): József főherceg cigány levelezése. Romológia Kutatóintézet Közleményei, Szekszárd.
- Kovalcsik Katalin (2000): A magyarországi cigányok népzeneje. In: Kemény István (szerk.): A magyarországi romák. 41-49. Változó Világ 31. Budapest: Útmutató Tanácsadó és Kiadó Kft.
- Kovalcsik Katalin (2000): Ami a dalban van az a cigány beszéd. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia-Ciganológia*. Dialóg Campus kiadó, 129-145.
- Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei. In: *Magyar Statisztikai Közlemények /Új folyam/ IX. köt. 1895.*
- Okely, Judith (1991): Szimbolikus határok. *Café Babel* 1. sz. 37-54
- Okely, Judith (1997): Kulturális alkotókészség és autonómia – nem másolás, csupán választás. *Cigányfúró* 4 (5): 3-11.
- Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet. Bp., 1893.
- Prónai Csaba (1995): Cigánykutatás és kulturális antropológia. Bp.-Kaposvár, 95-116.
- Rézműves Melinda (1998): Az eskü szerepe az oláh-cigány néphagyományban. In: Bari Károly (szerk.) Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról. 19-30. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő.
- Stewart, Michael Sinclair (2002): "Igaz beszéd" – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.) (Csongor Anna és Bódi Zsuzsanna közreműködésével): Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. *Tanítók Kiskönyvtára* 9. 2. javított, bővített kiadás, 337-361.
- Stewart, Michael Sinclair (1994): Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins /MTA Szociológiai Intézet/ Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Szalai Andrea (2000): Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia-Ciganológia*. Dialóg Campus kiadó, 165-183.
- Szapu Magda (1985): Mesemondó és közössége Kaposszentjakabon. *Ciganisztikai Tanulmányok* 4. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest 7-24.
- Sztojka Ferenc (1886): Nagyida Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Malatin Nyomda, Kalocsa 205.

- Törzsök Judit (1995): Két észak-nyugat-indiai peripatetikus nép: a lohárok és a bandzsarák. *Cigányfűró*, 1-2 szám 3-7.
- Ujváry Zoltán (1994): A cigányság néprajzi kutatásának néhány kérdéséről. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok*, Magyar Néprajzi Társaság, 32-35.
- Klukovitsné Paróczy Katalin: Herrmann Antal emlékezete. <http://www.bibl.u-szeged.hu/exhib/evfordulo/hermann.cikk/> (A Szeged c. folyóiratban megjelent cikk eredeti változata)

Beck Zoltán: Cigány/roma irodalom Magyarországon

Az alábbi fejezet kijelöli a cigány irodalom fogalmának használati körét. Ezt a következő lépésekben teszi:

- magyarítja a fogalomalkotás nehézségeit;
- bemutatja a fogalom jelentéseinek történeti alakulását, változását;
- ismerteti cigány/roma irodalomról eddig megjelent, jelentősebb monográfiákat;
- azokon keresztül betekintést nyújt néhány cigány/roma szerző munkásságába;
- mindeközben értelmez néhány, a leíráshoz szükséges terminust.

A Barátság című folyóirat 2002 telén JÓNÁS Tamással készített interjút:

Szerintem nincs olyan, hogy cigány irodalom, de ha van, akkor sem szabad, hogy legyen

- nyilatkozta. BARI Károly álláspontja is az, hogy cigány irodalom, mint olyan, nincsen – inkább cigány írók, költők vannak. Ugyanakkor mások – köztük Veijo BALTZAR (hogy a Barátság ugyanezen számánál maradjunk) – létrehozták a Roma Írók Nemzetközi Szövetségét. Ez pedig nem esztétikai, vagy netán érdekvédelmi célokat szolgáló közösség. Azaz: első közelítésben igen, hiszen támogatni kívánja a szervezet művek kiadását, a műfordításokat, stb. Ám ideológiai alapját a modernizmus nemzetfogalmától nyeri:

Azt szeretnénk itt hangsúlyozni, hogy minden nemzetnek vannak szellemi vezetői, akikben megbízhatnak, akikre támaszkodni lehet, és a roma nemzet is ugyanúgy szeretné megtalálni ezeket, mint a többi nép.

A fenti két idézet azt mutatja, hogy a következő lehetőségek közül választhatunk: vagy olyan irodalomként gondoljuk el, amely a nemzeti irodalmak paradigmája szerint épül ki – ebben az esetben alig használható fogalomhoz jutunk; vagy használata és használhatósága felől gondoljuk el, akkor viszont elillan – legalábbis igencsak megcsappan - kánonképző ereje.

Kanonizációs eljárások

Különbséget teszünk kétféle kanonizációs felfogás között. Az immanens felfogás (BLOOM, Harold) az “irodalom belső történéseinek” gondolja a kanonizációt. Az intézményes felfogás szerint az irodalmi kánon kívülről (az irodalmin kívülről) konstruálódik. Ennek talán legismertebb terepe az iskola: tantervi tartalmak, tankönyvcsomagok és feladatlapok. Ugyanakkor ez a terep az, amely a kánon negatív előjelű konnotációit erősíti: azt sejteti, hogy állandó, általunk (az olvasó-befogadó által) befolyásolhatatlan szövegegyüttessel és

hozzájuk kötött állandósult jelentésekkel, megközelítési stratégiákkal van dolgunk. Mintegy a kánon rajtunk kívül, tőlünk függetlenül létező állandó, amely nem konstruálódik, hanem van. Azt is sugallja, hogy létezik egy abszolút, meggingathatatlan, kikezdhethetlen, kizárólagos kánon, s rajta kívül másfajta kánonok nem létezhetnek.

Fontos megjegyeznünk, hogy léteznek alternatív kánonok, s a kanonizációs eljárásnak befogadó-értelmezőként mi magunk is részei-részesei vagyunk.

A kánon temporális természetű. Ez annyit tesz, hogy az előzőekben leírt abszolutizált, statikus kánonelgondolás nem tartható. (Ennek megmutatására hoztam az erősen pozitívista irodalomfelfogást reprezentáló magyar iskolai gyakorlatot.) Azaz: a kánon-fogalom úgy tűnik értelmezhetőnek és használhatónak, ha belátjuk dinamizáltságát és időben változó természetét.

Ha tehát a nemzeti irodalmak megképzése szolgál mintául, a következő módon hozzuk létre a cigány/roma irodalmat: kigondoljuk egy félig-meddig már létező hagyomány alapján, hogy kik lehetnének a kanonikus illetve kanonizálható cigány szerzők (mondjuk a következő módon: aki romának/cigánynak vallja magát, hazai vagy nemzetközi roma írószövetség tagja). Elősoroljuk őket és műveiket valamilyen, már eleve kanonikus rendnek megfelelően: mondjuk műnemek-műfajok, kronológiai rend, stílári jegyek szerint. Ebben az esetben a következő problémákkal kell számolnunk:

- egy már meghaladott értelmezői pozíciót érvényesítünk (hiszen a szövegnél fontosabbnak gondoljuk szerzőjét)
- kihagyhatunk szerzőt, mert nem fed fel számunkra – a válogató számára – egyértelműen cigány származását;
- önéletrajzi vagy dokumentumszövegként olvassuk a szövegeket, amelyek igazolják szerzőnk etnikus hovatartozását; így akár nem-cigány szerzők is bekerülhetnek válogatásunkba.

Ily módon egy statikus fogalom megképzését segítjük elő, olyanét, amely praktikus semmire sem használható, s legföljebb „szöveg múzeumként” üzemel majd. Ami oda bekerül, azt kötelező megnézni, de képtelenek leszünk megszólítani a szöveget, amiként az sem szólít meg bennünket.

Jobb, ha a cigány irodalom fogalmát dinamikusán gondoljuk el. Ez persze kevesebb biztonságot ad: nem fogunk kronologikus, változatlan jelentésekkel bíró szövegrendszerrel előállítani, nehezebb lesz aktualizálni és különböző politikai-hatalmi-ideológiai diskurzusok szolgálatába állítani. A szövegek nagyobb kockázatnak lesznek kitéve: szövegként kell erősnek lenniük, s kevésbé legitimálhatja őket szerzőjük származása, tematikus sajátosságaik. Ha a cigány irodalom fogalmát kiemelnenék az elzárkózás/kirekesztés, az etnikus határokat élesen húzó és megtartó gondolkodási paradigmájából, s helyette átjárhatónak gondolnánk el -, megnyitnánk a szövegek értelmezési, jelentésképzési horizontját. Tehát a szöveg olvashatóvá lenne úgy is, hogy nem fogalmazódik meg elvárásként, a jelentésképzés kizárólagos

stratégiájaként az (a laikus olvasóban félelemként és szégyenérzetként, a hivatásban információkényszerként), hogy tudjuk, a művet cigány szerző írta.

A cigány irodalom fogalmának vizsgálata

Onnan indulunk ki, hogy a fogalom nem definiálható, legfeljebb leírható. A tudományos leírás lehetőségeit sorolom fel a következőkben, hiszen fogalmunk legalább három, szigorúan ide kapcsolódó megközelítést igényel.

1: Az első a modernitás elgondolása szerinti megközelítés. Azaz, a fogalom leírható volna úgy, ahogy a nemzeti irodalom fogalma általában.

De mit is értünk a nemzet fogalma alatt?

A nemzet mindazt jelöli, amely konstruálta: az ok-okozati viszony sajátos megmutatkozása. A Nyugat terének és a Modern idejének koordinátáit rendeli magához akként, hogy abban képes folytonosan és axiomatikus igénnyel jelen lenni. A humán közösségről való gondolkodás összes dimenziójának kerete. Nincs történelem, sőt történet, amely elmondhatóságának feltételeként ne lenne jelen. HOBBSAWM szerint a

nemzet mint az emberiség csoportokra való tagolásának természetes, Istentől származó kategóriája, mint inherens, politikai végzet, nem egyéb mítosznál, mely néha képes a prenacionalis kultúrákat nemzetté tenni, néha feltalálni őket, és gyakran megsemmisíteni: ez a valóság.

A többségi-hatalmi gondolkodási struktúrában minden egyes közösség legitimitását a többség határozza meg - saját magát helyezi a hierarchia csúcsára. A modernitás olyan történelemképet feltételez és rögzít, amely kizárólagosságra törekszik, valamint az aktuálist, a jelenlegit véli a legmagasabb fejlettségi foknak. Ehhez viszonyítva dolgoz ki egy ide tartó, a jelenre mutató múltat. Ez az idő-esemény viszony hangsúlyát adja egyfelől, másfelől lineárisrá teszi a történeteket. Az események így szervezett egymás mellé kerülése: a temporális metonímia és a közös cél (a közösség létének igazolása) a kauzalitás kívánalmát, mint űrt kitöltik, és tapinthatóvá, evidenssé tesznek egy töretlenül fejlődő nemzeti történelem-képet. Vizsgálatunk tárgya tehát az volna, milyen viszonyban van a cigány irodalom fogalma ezzel a modernitás-alapú elvárással,

2: A második megközelítési lehetőség a nemzeti/etnikus irodalom, mint tényleges nyelvtani szerkezet jelentéskörének elemzése. A *cigány irodalom* szintagma alárendelő, melyben a meghatározó tag (nemzeti, etnikus, cigány, magyar, roma...) jelzői alárendelő szerkezetet jelöl. Ez aztán - már értelmezési stratégiánktól függően vesz fel jelentéseket: akár minőségjelzői, kijelölő jelzős szerkezetben, akár a birtokviszony súlyozásával. Mindenképpen azt sugallja, valami különálló, mással nem keveredő, szigorúan lehatárolt szövegegyüttesre mutat a cigány irodalom fogalma.

3: A harmadik vizsgálati kör a fogalom használatának, filológiai természetű történeti leírása. Feladatunk azoknak a forrásszövegeknek a megkeresése, melyekben a „cigány irodalom” szó szerkezet előfordul. Ennek a kutatásnak az alapján konstruálhatjuk meg a fogalom történeti szempontból hiteles jelentésváltozatait. Két szövegcsoporthoz szükséges vizsgálnunk ebben az esetben: egyrészt azokat a szövegeket, melyek a fogalmat használják/olvassák, említik, másfelől azokat, melyeket a fogalom (ti. a cigány irodalom) egybeköt.

A cigány irodalom fogalma

A cigány irodalmat megkísérlem a lehető legszélesebben érteni, nem lehatároló, hanem megengedő fogalomként. Nem bizonyos szövegek zárt rendszereként kívánok tekinteni rá, hanem olyan rendezőelvként, amely szövegek, szöveghelyek újraértelmezésére ad lehetőséget. Így aztán a cigány irodalom foglalkozik cigány/roma szerzők szövegeivel, függetlenül attól, hogy beás, romani, vagy éppen magyar nyelven íródtak-e. A cigány irodalom foglalkozik cigány és nem-cigány szerzők szövegeivel (nyelvtől függetlenül), ha a szöveg a „cigány”, „roma”, „traveller”, stb. lexémát – azaz a cigányság külső vagy belső megnevezései közül bármelyiket – szöveghelyzetbe hozza. A cigány irodalom részét képezik a szépirodalom etnikus természetű reprezentációs-önreprezentációs törekvései, stratégiái: milyennek látják a romákat a nem-romák, s milyennek látják a romák önnönmagukat, mi módon és miféle sztereotípiák kiépüléseinek színtere lehet az irodalmi szöveg. A cigány irodalom: a cigány népköltészet és a magas irodalom, azok egymáshoz való viszonya, cigány és nem-cigány folklórszövegek, cigány és nem-cigány szerzők szövegeinek összehasonlító vizsgálata.

Számolnunk kell azzal, hogy a cigány irodalom (szűkebben: a magyarországi cigány irodalom) maga is jelentős intézmény, amely a formálódó roma közösség identitásképzésében alapvető jelentőségűnek tűnik. A közép-kelet-európai irodalomnak sajátossága, hogy az irodalom az adott közösség (nyelvközösség, rend, nemzet, nemzetiség, társadalmi réteg, párt) megképzője, szándéknyilatkozata, létének igazolása, s ez érvényes a cigányságra is. Emellett a hagyományosan ide értett szerzők – különösen a cigány szerzők első generációja – a magyarországi roma közösség jelentős tekintélyei máig: politikusok, közéleti személyiségek, a média ismert szereplői, nyelvművelők vagy éppen folklórgyűjtők.

A fentebb leírtaknak és a jelen írás műfaji követelményeinek megfelelően súlyozottan leíró-történeti szemléletet fogok érvényesíteni a következőkben – egyszerűen az áttekinthetőség és tanulhatóság kedvéért. Áttekintem a cigány irodalom fogalmának történetét az 1800-as évek végétől napjainkig, azt követően CSERGEY Dénes és RAJKO DJURIC ismeretterjesztő tanulmányaira építve a magyarországi cigány irodalom legjelentősebbnek tűnő szerzőit; ám e leíró egységet meg-megszakítom néhol egy-egy példával. Mindezt anélkül, hogy valamiféle kanonizáló tekintélyt érvényre juttatnék. Éppen ezért a záró egységben egy viszonylag bő, hozzáférhető irodalmi válogatást adok közre.

A cigány irodalom fogalomtörténete

A 19. század második felében indul el általában véve a cigányság kutatása. Innen kezdődve megszorodnak a tudományos és laikus munkák, gyűjteményes kötetek, folklórszövegek kerülnek kiadásra és nem utolsósorban megjelenik a cigánysággal való foglalkozás a tudomány horizontján. Része lesz a tudomány közbeszédnek – még ha periférikusan is.

JÓZSEF FŐHERCEG számtalan tudományágban kutatott: botanikától a nyelvészetig, és tényleges tudományos eredményekkel gazdagította korát. Nyelvészeti érdeklődésének középpontjába a cigány nyelv került, és így módon bukkanhatunk levelezésében, feljegyzéseiben a „cigány irodalom” szó szerkezetére.

1887. március 23-án a Fiumében pihenő JÓZSEF FŐHERCEG levelében a következőt írja THEWREWK Emil nyelvésznek:

*Csudáalom működését, sohasem hittem volna, hogy annyira kiterjedt a cigány irodalom.*²²

Azt illetően, hogy mire is vonatkozik a fogalom, hogy milyen kritériumok alapján válogatódna szövegek ebbe a csoportba –, csak következtetni tudunk más forrásokból. Egy ezt megelőző levélben a főherceg olyan olvasmányairól számol be, melyeket a magyar irodalom szövegeinek tekint, s megállapítja:

...alig van regény, mese, stb., melyekben nem volna szó cigányokról. Főképp Jókai legtöbb munkáiban szerepelnek.

Nagy valószínűséggel tehát tematikusan szerveződő szövegegyüttesre vonatkozik JÓZSEF FŐHERCEG levele. Olyan szövegekre utal *cigány irodalom* fogalmával, amelyek cigányokról szólnak. Még pontosabban – mivel cselekményes művekről tesz említést –, azokról beszél, melyekben a cigány szereplőknek elmondható történetük van.

Másutt múzeumi anyagokat említ, melyek között olyan is van,

melyet oskolavégzett cigány írt.

Úgy tűnik – különösen, ha számításba vesszük, hogy a főherceg leginkább nyelvészeti kutatásokat végzett, és magát nyelvészként (is) identifikálja –, a fogalomhoz, ha nem is domináns módon, de kötődik a nyelv, mint anyanyelv s a szerző etnikus származása. Az *oskolavégzettség* fontossága nem valamiféle sznobizmus a levél írójától, mint inkább a tudatos nyelvhasználó – NAGYIDAI SZTOJKA Ferenc – iránt megnyilvánuló érdeklődés. Annak a lehetőségét kínálja ugyanis a tudatos nyelvhasználó írásműve (legyen az levél, szómagyarázat, szógyűjtés, stb.), hogy az bír metanyelvi elemekkel, megmutatja az anyanyelvi beszélő nyelvhasználatát – képet ad az anyanyelvi beszélő és anyanyelve viszonyáról.

22 JÓZSEF FŐHERCEG cigány levelezése (szerk.: Soós István, Gémes Balázs; ford.: GLONCZI Ernő), Szekszárd 2000, 18. levél, 28

Összegezve a levélszövegek tanulságait, azt látjuk, hogy a *cigány irodalom* szintagma elsősorban olyan szépirodalmi szövegeket jelöl, melyekben szerepelnek cigányok, melyek cigányokról (is) szólnak. Ám ezek között a szövegek között vannak olyanok, melyeknek ezen túl is vannak etnikus jellemzői – a cigány (esetünkben ezek a romani különböző dialektusai) nyelv és cigány etnikumú szerző. Az is elképzelhető azonban, hogy a *legmagyarabb Habsburg* a szerzői származást nem tekinti hangsúlyosnak. Ebben az esetben ugyanis nem bizonyos, hogy lányát támogatná dalszövegek írásában, melyeket aztán cigányprímásoknak bocsájt rendelkezésére – megzenésítés céljából. Sőt, hogy a *Borúra derű...* esetében hozzájárulna ahhoz, hogy nyomtatásban megjelenjen úgy, hogy a kottásfüzet borítóját²³ lánya képe díszítse. Ezzel együtt nyilvánvaló az is, hogy elvi körülhatárolásról szó sincs, hiszen irodalmi szövegek iránti érdeklődése a nyelvészeti gyűjtésekre korlátozódik.

*...keveset gondoltam vele [a cigány irodalommal], mert csak a nyelvészeti részét vettem igénybe.*²⁴

A cigány irodalom fogalom-meghatározását ezen túl - tulajdonképpen a fenti forrás kivételével - a szerzői származás dominanciája jellemzi. A cigány irodalom történeti áttekintése így módon eleve meghatározott:

*A roma irodalomról való ismereteink gyakorlatilag e századtól datálhatók. Egyaránt vonatkozik ez a folklorra és az írásbeliségre, az úgynevezett magas irodalomra, jóllehet egy-egy folklórgyűjtés és publikáció már a 19. század végén napvilágot látott - s felfjegyezték egy-egy cigány író, illetve költő kötetét is.*²⁵

1986-ban, majd két évvel később, 1988-ban jelent meg CSENGEY Dénes két tanulmánya a cigány irodalomról.²⁶ Ez a két szöveg bánik teoretikus meggondoltsággal - és némileg mértékadóan a cigány irodalom fogalmával. S míg a '85-ös szöveg megkerüli a cigány irodalom fogalmát (s erre az óvatoskodó alcím is utal), addig a „Felnőni a talajig” olyan kérdéseket fogalmaz meg, melyekkel aztán maga a tanulmány sem tud mit kezdeni. Ezeket a kérdéseket máig nem tették fel újra, - érdektelenné váltak, és tartok tőle, annak tekintve az irodalomtudomány ma is.

...csupán az volt a célom, hogy bemutassak egy, a hetvenes években megjelent cigány származású költőnemzedéket, értelmezzem fellépését és fogadtatását az irodalomban, megtaláljam és megrajzoljam jellegadó vonásait, feltérképezzem ezek mozgásának, változásainak útvonaltát az évtized kultúrájának, szellemi életének nem egykönnyen

23 "Upoda tut manga uprunó amaró raj, of osano lácso, hogy muk adigyili tra uprona csokere kepoho ha kajme thale tesej pisinavo." (Arra szeretnék kérni még Felséges Nagyuram, hogy engedélyezd azt is, hogy a borított a Felséges Lányod képe díszítthesse.) Uo.: 44. levél, 48

24 Uo.: 18. levél, 28

25 SZUHAY Péter, A cigány irodalom, In: A magyarországi romák (szerk.: KEMÉNY István), Press Publica, Budapest, 2000, 37

26 „Nehéz élet az ének” - cigány írók és költők a magyar irodalomban. In: "Egyszer karolj át egy fát" (szerk.: MURÁNYI Gábor) TIT, Budapest, 1986 ill. uéz és a „Felnőni a talajig”, In: CSENGEY, 1988

*áttekinthető terepén. Még pontosabban: meg akartam tudni, van-e valójában ma cigány költő, cigány irodalom, avagy nincs.*²⁷

A *csupán* végtére is irodalomelméleti kérdésként az etnikus irodalom teljes horizontját jelöli, emellett elvárásként támasztja önmagával szemben a cigány szerzői szövegek teljes kontextusának feltárását is.

Az alapkérdésre KULCSÁR SZABÓ Ernő irodalomtörténete - a hatástörténetiség hangsúlyozott pozíciójából (és a CSENGEY-tanulmány után tizenhárom évvel) - sarkos választ ad:

*Míg például a hetvenes évek első felében Balázs József epikája vagy Bari Károly versei lényegében az irodalmi beszédmódok akkori erőviszonyainak köszönhetőek a túlértékelő fogadtatást, az évtized végére oly kevés kisugárzó ereje maradt e hagyományosan prófétikus hangoltságú, érzelmies-patetikus kifejezésformáknak - valamint a bennük megnyilatkozó affirmatív művészi beállítódásnak -, hogy alig kínáltak már kapcsolódási pontokat a születőfélben levő új szemléleti tradíció számára.*²⁸

Más cigány szerzőt a KULCSÁR SZABÓ-kötet nem említ; nincsenek tehát olyan szerzők, szövegek, melyek reprezentánsai lehetnének bármely irányzatnak, beszédmódnak, attitűdnek. A fent idézett megállapítás szerint a cigány irodalom társadalmi funkciójú „program-irodalom”, amelynek feladata társadalmi problémákra irányítani a társadalom figyelmét. Ezt a feladatot mindaddig el kell látni, ameddig nem történnek konkrét változások, politikai szándéknyilatkozatok, szerződés módosítások, törvényjavaslatok, aláírásgyűjtés, polgári engedetlenségi mozgalmak, stb. Azaz a cigány irodalom visszahangozza a magyar irodalom azon mélyen gyökerező politikai-közéleti hangoltságát, melyet a 19. század legfontosabb értékei között tart számon az irodalomtörténet.

A cigány irodalom monográfiái

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a cigány irodalom körébe értett cigány szerzői szövegek inkább lesznek részei politikai-ideológiai-szociológiai diskurzusoknak, semmint az irodalomnak. Az ily módon kanonizált szövegek javarésze a cigányságot, a cigány lét megélését állítja a központba, a befogadó szociális énjét szólítják meg. A jelentések tehát a szövegen kívül jönnek létre, artikulálódnak, le nem szakíthatóan a szerzőről és a szöveghez tapasztott (a szöveg által aktivált, előhívott) aktuális társadalmi valóságtól.

Ezzel a befogadói elvárással vesszük kézbe a szövegeket, ami végül oda vezet, hogy a szövegek értelmezési horizontja – épp befogadói szűkösségünk által - összezsugorodik. Egy interjúban JÓNÁS Tamás írónak a következő kérdést teszik fel:

Írásaiban visszatérően utal cigány származására. Miért fontos ennek az életrajzi ténynek a hangsúlyozása? (...)

²⁷ CSENGEY, 1988, 254

²⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő, A magyar irodalom története 1945-1991, Argumentum, Budapest, 1994, 160-161

A kérdés előfeltételezése az, hogy JÓNÁS Tamás cigánysága a szövegeiben dominánsan van jelen, mintegy a származása szervezi a műveit. Ez a feltételezés annak fényében különös, hogy éppen JÓNÁS Tamás az, akit az első generáció (inkább utalva a szellemi közösségre, semmint életkorra) sem szerzői, sem irodalmi közéleti szereplői mivoltában nem fogad el. Ennek oka, hogy a kérdés által feltételezett attitűdnek nem tesz eleget, ugyanis igencsak kevésbé tematizálja műveiben saját cigány származását.

Hogy az olvasási gyakorlat illusztrálása egyértelművé váljon, álljon itt még egy példa BALOGH Attila verskötetének utószavából:

Balogh Attila, ez a putrikból jött, első generációs, mankós értelmiségi még tovább fokozza a rűt tények és a szép szavak ellentmondását. A verseiből kiszűrhető életrajzi tapasztalatok olyan borzalmasak (...).

Úgy tűnik, etnikus-szociális olvasatok nyerne elsősorban teret azokban az esetekben is, amikor ez korántsem tűnik szükségzerűnek. Azaz a szerző hús-vér létező énje azonosítódik a szövegek által artikulált énekkel, lírai és epikus szereplőkkel. Minden, ami elbeszélhető, a szerzői életútba kényszerítődik bele. Ez a fajta jelentésképzés a legjellemzőbb stratégia máig. Nagyjából így járt el CSENGEY és DJURIC is saját dolgozatuk megírásakor.

Az első magyar nyelvű – s eleddig jóformán egyetlen –, áttekintő szándékú írásmű, mondjuk így, kismonográfia CSENGEY Dénes nevéhez kötődik. Nem tematikus, strukturális, stb. jegyek alapján vizsgálódik, inkább – az áttekinthetőség és az ismeretterjesztés kettős céljából – a hagyományos felépítést követi: szerzőről szerzőre halad, meghagyva iránytűként a műnemi-műfaji kereteket és a generációk egymásra következőségének kronológiai rendjét. CSENGEY áthidalja a cigány irodalomhoz mint fogalomhoz kapcsolódó problémakört azzal, hogy tanulmánya alcímének a *cigány írók és költők a magyar irodalomban* címet adja. Az alábbi módon írja le a cigány irodalmat:

(...) a magyar nyelvű cigány irodalom (...) nem más, mint egyetlen és szakadatlan, olykor a bizakodó reménység hangján, de gyakrabban (és: hitelesebben) perlekedve, a megszorított reménytelenségben kihívó éllel, itélet utáni vallomások őszinteséggel előadott védőbeszéd, a história pulpitusá előtt lefolytatott bizonyítási eljárás.²⁹

S ez azért lényeges, mert az olvasói magatartást, az olvasói (kérdezői) pozíciót jelöli ki, azt, amely azóta sem változott. Alapvetően a szerzői származás szerint szervezi, értelmezi ezt az irodalmat, mégis meghatároz egy olyan célképzetet, morális igényt, amelynek a szövegek, meg kell, hogy feleljenek. A befogadó feladata pedig ennek a morális alapnak a felfedezése, elismerése. Egy változatlan és megváltoztathatatlan társadalmi pozícióban lévő közösség képviselője az író CSENGEY szerint, aki társadalmi megbecsülést érdemel ezért. De ettől még nem emancipálódik se a közösség – hiszen társadalmi státusza nem változik, se a cigány/roma író – mert munkássága nem értelmeződik egy poétikai-esztétikai horizonton.

29 CSENGEY, 1986, 80

Rajko DJURIC könyve, mely 2004-ben magyar nyelven is megjelent, az európai cigány irodalom ismeretterjesztő szándékú monográfiája. Röviden áttekinti bevezető egységében a cigány orális hagyományt (*Die Volksliteratur der Roma und Sinti*), műfaji mutatóként használva a mítoszok (*Mythen*), mesék (*Märchen*), dalok (*Lieder*) triumvirátusát. A rákövetkező egységek a nemzeti irodalmak mintázatán helyezik el a cigány szerzőket és szövegeiket. A szerzők közös származási kontextusuk szerint kerülnek egy monográfiába, tagolódásukat pedig nyelvi határok mentén gondolja el. Így kapunk áttekintést a kelet-, közép-, nyugat- és dél-európai országok roma irodalmáról.

Szemléletmódja a CSERGEYÉHEZ KÖZELI, az eltérést csupán a merítés különbsége adja. A DJURICI irodalmi térképnek is nem-irodalmi horizontja tűnik legjelentősebbnek. A bennünket leginkább érdeklő egység, a *Die Literatur der Roma in Ungarn (A roma irodalom Magyarországon)* című fejezet bevezetője – mint mindegyik fejezetnek – pásztázza a magyarországi társadalmi viszonyokat, különös tekintettel az itt élő romák jelenlegi helyzetére. Külön emlékezik meg a magyarországi cigány muzsika (magyarnóta) nagyjairól CZINKA Pannától DANKÓ Pistáig, majd felsorolja a magyarországi roma irodalom reprezentánsait. A műinterpretációk az epikus szövegeknél megmaradnak a cselekményváz rövid ismertetésénél. A verseskötetek esetében a szerző ennél is szűkszavúbb. Nem tesz kísérletet arra, hogy értelmezzen, inkább dokumentálja a kötetek létét, megjelenésük idejét.

Egy kitüntetett művészeti ágat - vagy inkább megnyilatkozási módot -, az írást a roma közösségi identitás megkonstruálásának hangsúlyos elemeként artikulálja DJURIC. Arra tart igényt, hogy a területi és nyelvi szórtság ellenében megfogalmazzon és megragadjon valami közöset, hasonlót, vagy ugyanolyat. A kötet szerkesztésmódja, az egyes művekről írt ismertetések, a szerzői életművek, pályaképek felvázolása széles spektrumú, de ki is merül a szerzők és művek számosságában. Az írásműveken túl a közösségi kultúra hagyományosan sajátosnak vélt jellemzői lesznek azok, amelyek sarokpontjaivá válnak az életműveknek. Érvényesít egy tematikus elvárás, amelynek ismérvei: a romák életkörülményei, társadalmi státuszhelyei, népi kultúrájuk, hagyományaik világa, hétköznapiak, a romák – nem-romák viszonyrendszere. Ezzel pedig megkonstruálja a közösségi szerző alaptípusát, egy a közösségével egylényegű szerzői ént, amely egybeesik a biografikus énnel, s ez elvárásaként jelenítődik meg – ha nem is ilyen élességgel.

A CSERGEY tanulmány előbb a prózaírodalmat veszi sorra: LAKATOS, HOLDOSI és OSZTOJKÁN szövegvilágát.

LAKATOS Menyhért Füstös képek című regénye először irodalomtörténeti kontextusba ágyazottan tűnik föl. Eszerint mintegy alapozza a cigány irodalmat, szellemi honalapító értékű, már csak kronológiai elsőségét tekintve is. Ugyanakkor helyet kap a magyar irodalom összefüggéseinek rendszerében is, műfaji többszólalásága rímeltethető ILLYÉS Gyula szociografikus regényével. A Puszták népe nem csupán ebben, de valóságához való viszonyában, a valós valóság művalóságba való beletagolásában (egyéni/személyes lét - társadalmi/szinkron determináltság - történelmi/diakron meghatározottság - stb.) is hasonlít a Füstös képekhez. Ugyanakkor - s ezt a szerző a cigány próza sajátosságaként

említi - balladai hangoltsága, mítoszteremtő képessége, anekdotikus elbeszélésmódja más, a magyar irodalomtörténet nagy formátumú szerzőihez kapcsolja. LAKATOS más műveiben a mítoszteremtés igénye kap erősebb hangsúlyt (lsd. pl.: Csandra szekerén, Hosszú éjszakák meséi), és afféle teremtéstörténetekké válnak, elsősorban a varázsmese elemeit használja (tartalmilag) és az ind mítoszelemeket (a szöveg figurális és metaforikus rétegeiben) Így válik LAKATOS Menyhért (összemosódva epikus, beszélő, megszólítói helyzetű énjeivel, a narrációba dobott figurákkal) pátriárkai figurájává ennek az irodalomnak.

HOLDOSI József szövegei egy pontosan körülírható művalóságba, az utcába helyeződnek. Ez egy - nevezzük így - olyan tagolatlan metafora, mely ontológiai keretét adja a HOLDOSI-regények majd mindegyikének. Egy fordítás kapcsán itt is fölmerül az a befogadói alaphelyzet, amelyről fentebb említést tettünk. HOLDOSI József első, Kányák című regénye - amely a Kánya család három generációjának története: családrege - német nyelvterületen Die Zigeunerstrasse (A cigányutca) címen jelent meg. Ez nyilván átváltja a regény hangsúlyos jelentéskörét, hiszen egy aktuális társadalmi, szociológiai olvasatot hív életre azzal az elsődleges kérdéssel: hogyan élnek/éltek a cigányok Magyarországon? Vonatkozási pontját tehát mindenképpen a regényen kívülre helyezi, s ennek a valóságnak illusztrációjaként (egzotikus színeiként) jelennek meg csupán a mítoszok, a transzcendentalitás, a cselekményváz és az abba vetett szereplők, stb. Ezt az elgondolást erősíti az a narratíva is, mely HOLDOSI rádiójátékában kerül elbeszélésre: a Kányák című regénnyel kapcsolatos peranyag (Hajh, cigányok, hajh, Kányák). Ez azt a többsztációjú polgári pert beszéli el, melyben alperesként az író, felperesként családjának tagjai, a vélt-Kányák vesznek részt. Értelmezhetnénk ebben az összefüggésben e szöveget úgy is, mint a különböző olvasatok nem-irodalmi diskurzusát. A Die Literatur der Roma und Sinti a Kányák ismertetésére viszonylag nagy terjedelemben vállalkozik. (Föltételezhetően köszönhető ez annak, hogy van német fordítása a regénynek.) A regényt MÁRQUEZ Száz év magányához hasonlítja. DJURIC véleménye szerint ez a beszédmód, az epikus szerkezet a mágikus realizmus sajátja. Annyi bizonyos, hogy a HOLDOSI-regények (köztük a Kányák, Fogoly, Cigánymózes, Glóriás, Dac) egy-egy, általában aktív figura köré épülnek, s ennek a szereplőnek a nézőpontja uralja a regényt. Ez a nézőpont mindig társul valamiféle, a személyesen túlmutató mozzanattal, a közösség felé fordulás, az abban való feloldódás, stb. gesztusaival. Ezek a gesztusok állandósult képi elemekkel rögzülnek, a szövegek olyan zárt gondolkodási horizontot építenek ki, melyben aztán e képek allegorikusan kezdenek működésbe lépni: egyértelmű megfeleltetéseké válnak, ahol a jelölő-jelölti viszony feloldódik. Így lesz metaforikus szentháromsággá a híd, palánk, kút: kijelölik a létezés határpontjait falu és cigányutca, evilág és túlvilág, élet és halál, cigány és paraszt között.

*A magyar nyelvű cigány próza legnagyobb és már csak részben beváltatlan ígéretének én
Osztojkán Bélát tartom.³⁰*

OSZTOJKÁN talán legismertebb prózakötete a Nincs itthon az Isten. CSERGEY állítása szerint az OSZTOJKÁNI próza mintegy ötvözi a LAKATOS -és HOLDOSI szövegek legerősebb

30 CSERGEY, 1986, 89

vonásait. Mégis: lényegi elemében nincs eltérés az előbb említettektől: ugyanúgy a valós valóságra reflektál, teremtett mítoszai ennek a valóságnak másfajta artikulációi, metaforikus szövegekként is mindig a realista mozzanat marad hangsúlyos. Kihallatszik a sors föl vállalása, amely a tragikumot pátosszal festi, a kiszolgáltatott regényhősök egzisztenciális gondjai mindig példázatszerűek, mert egyediségükben is általánosan értelmezhetők. Fő motivációja mindnek

*a cigány népet folytonos kiszolgáltatottságban tartó, megnyomorító magyar történelem.*³¹

És ugyanez érhető tetten - talán a prózánál is hangsúlyosabban - a lírában. OSZTOJKÁN olyan lírai helyzetet hoz létre, amelyben a szerepválasztás eleve szükségszerű: ez a magyar irodalomból, s általában a nemzeti irodalmakból jól ismert váteszi-áldozati szerep, amely a közösségi és vallomási lírának egyaránt sajátja.

*Mint a pelikánok - írja Osztojkán egyik szép versében - úgy halunk mi meg, hogy végső akarásunk utolsó szomorúságaként saját begyűnkét tépjük majd fel, a repedt százú bajtársaink csillapíthatatlan éhségére, úgy halunk mi meg, hogy apró darabokban lassanként etetjük föl önmagunkat.*³²

BARI Károly „táltosfiúként” kerül (helyesebben: robban) az irodalmi köztudatba első kötetével, mely alig tizenhat éves korában jelent meg. Ezt KULCSÁR SZABÓ Ernő erősen túlfogadottnak jelöli³³, valószínűleg azért, mert nem ennyire jelentékeny a magyar irodalomban. S ez bizonyosan így is van. Ám egy másik kontextusban - amely megint szerzőhöz és szerzői valósághoz tapad - mégis „tettként” értelmeződik. Az első, cigányságát föl vállaló, lírai énjével hangsúlyosan képviselő költőről van ugyanis szó, aki a cigány folklór tudatos kutatásával, a gyűjtemények publikálásával a cigány kultúra, sőt a cigányság reprezentációjává vált. Szövegeit az a metaforikusság, amely már a prózaírodalomnál – különösen HOLDOSINÁL - említésre került, hangsúlyosan, lírába váltva jellemzi. BARI szövegvilágát, képi szerkesztésmódját szokás kötni a magyar irodalomtörténet nagyjaihoz: JÓZSEF Attilától PILINSZKYN, JUHÁSZ Ferencen át NAGY Lászlóig. Ezt nyilvánvalóan egy széles spektrumú összehasonlító vizsgálat volna képes feltárni. Ezzel jelöli ki voltaképp a CSENGEY-írás a BARI Károlyi szövegek

*mély és szerves beágyazottságát a magyar irodalomba.*³⁴

Rajko DJURIC is kísérletet tesz a BARI-pályamű leírására. Értékelő magatartása azonban rendszerint a szerzői biográfia kronologikus ismertetésébe simul bele, amennyiben jelzi a szerző irodalmi díjait, elismeréseit. Ezt teszi BARI Károly esetében is:

31 CSENGEY, 1986, 90

32 CSENGEY, 1986, 92

33 *A magyar irodalom története 1945-1991*, Argumentum, Bp., 1994, 101 ill. 161-164

34 CSENGEY, 1986, 94

Károly erhielt für sein literarisches Schaffen mehrere Auszeichnungen: den Attila-József-Preis (1984), den Déry-Preis (1992) sowie den Preis der Soros-Foundation für Literatur (1992).

Az egyes fejezetek terjedelmi arányaiba láthatóan hangsúlyosan beleszól az egyes művek nyelvi hozzáférhetősége is az európai roma irodalom monográfiájában. Így kerülhet a BARI-életmű centrumába a Gedichte und ein Essay (*Versek és egy esszé*), s ez lehet az oka annak, hogy OSZTOJKÁN Béla munkásságának ismertetése kimerül három kötetcímben.

A lírai „arcképcsarnokban” utolsóként BALOGH Attiláról tesz említést CSENGEY 1986-os tanulmánya. Az ő költészetét, sőt megrajzolt, határozottan egységes és állandó lírai énjét akár egy sajátos JÓZSEF Attila interpretációként foghatnánk föl. Első kötetének fülszövegében önéletrajza a Curriculum Vitae-re játszik³⁵, második kötetének „mottója” pedig így szól:

*Tehát ennek a könyvnek a címe, az hogy Nagyön fáj.*³⁶

A lírai beszélő helyzetét az egész kötetben (hangsúlyosan az Előszó című versben) a Szabad-ötletek jegyzéke narratív szerkezete határozza meg³⁷:

*Kívülről szemléltem életed, / s ha valaki szeretni próbált, / te elszertted magad előle.*³⁸

A nyelvismeret hiányának tudható be a DJURIC-könyv számtalan névelírása: köztük KOVÁCS József Hontalané. A '80-as évek elejétől csatlakozik (Fekete korall, „Egyszer karolj át egy fát!”) az első nemzedék szerzőihez – s az akkor induló szerzőkhöz hasonlóan³⁹ a közösségi szerzői attitűd válik meghatározójává szövegeinek. A rendszerváltozás környékén jelennek meg első kötetei.

Rajko DJURIC nem vette föl monográfiájába, CSENGEY Dénes nem is olvashatta JÓNÁS Tamás köteteit. Úgy tűnik, vannak esetek, amikor a szerzői származás nem elegendő ahhoz, hogy a szerzőt és szövegeit befogadják szerzők és szövegek már meglévő közösségébe, miközben a jelenkori magyar irodalom kiemelkedő alakja. Ennek számos oka közül egyről szeretnék megemlékezni. E vita ugyanis viszonylag nagy vihart kavart 1999 táján. Ebben az időben JÓNÁS Tamás az Amaro Drom egyik szerkesztőjeként és szerzőjeként provokatív írással rukkolt elő. Számonkérte a cigány íróktól íróságukat, s felháborodásának adott hangot, amennyiben a cigány szerzők származásukkal takarózva, vagy azt éppen pajzsként használva rossz szövegeket írnak, s így érvényesülnek. Elhatárolódott tulajdonképpen írásában a cigány szerzők legtöbbszörétől. Valójában írásának mégsem etikai, vagy morális, sokkal inkább esztétikai vonatkozásai érdekesek. Leszámol a közösségi szerző pozíciójának/szerepének kizárólagosságával, s megszűnik vele a kötelező érvényű, reflektálatlan pátosz is.

³⁵ *Lendítem lábamat*, 1978

³⁶ BALOGH, 1991

³⁷ A *Szabad-ötletek jegyzékében* emlékeztetől: „gondolkodj úgy, hogy nézd magadat második személynek”. (JÓZSEF Attila, 1996, 47)

³⁸ BALOGH, 1991, 10

³⁹ Többek között: CHOLI DARÓCZI József, NAGY Gusztáv, ROSTÁS-FARKAS György, SZEPESI József.

1994-től jelennek meg kötetei, ám első átütő sikerét az 1997-es *Cigányidők* című regényének köszönheti. A regény első részét (A forrás) aztán 2002-es, *Bánom, hogy szolgád voltam* című prózakötetébe is felveszi. Egyszerűen áthelyezi a szöveget olyan novellák közé, melyek a cigánysorsot szándékoltan tematizálják oly módon, hogy továbbírják a *Cigányidők* szerző-én összeolvadásának történetét. Stabilizálják a szereplők készletét, a családtagokat, visszatér az ismerős helyekhez és abba az ismerős félmúltba, amely a harmincasok gyermekkorának közös életélményeihez szolgált kulisszául.

A kötet második része három nagyobb terjedelmű novellát tartalmaz (Szerelem; Eo, játssz velem!; Bánom, hogy szolgád voltam). A személyes kiszolgáltatottság szövegei ezek. Korántsem arról van szó, hogy ezek a szövegek az első egység közösségi élményét, a kiszolgáltatottságot cipelik át most a személyes sorsba. Azaz: nem egy (pontosabban „a”) cigány férfi áll előttünk, akinek saját élethelyzetei típusossá válhatnak vagy ebből a tipikusból egyediesülnek. Inkább egy olyan elbeszélő-cselekvő énünk van, aki értelmezni próbálja önmagát azokban a helyzetekben, amik adódnak számára. Megkísérli tehát álomban, virtuális világokban, belső monológban, rosszul kimondott szavakban, elképzelt, soha meg nem tett tettekben megírni a saját történetét. És ennek az én-újraírásnak adja felületül magát egy párkapcsolat: egy házasság, én-férj, te-feleség, ők-gyerekek. Itt pedig a megcsalás/féltékenység narratív toposza aktiválódik és teremt folyamatos lehetőséget az én-elemzésre. 2004-ben jelenik meg *Ő* című kötete, nem éppen osztatlan szakmai sikerrel, 2005-ben pedig újabb prózakötettel jelentkezett, melyet a kritika egyetlen színvonalúnak jelöl.

Összegzés

A magyarországi cigány irodalom fogalmának vizsgálata teoretikus, ideológiai, politikai, morális, esztétikai, stb. kérdéseket vet fel. Mint láthattuk, nem egyszerűen az irodalom természete szerint való kérdésfelvetés ez. Éppen ezért viszonylag nehéz szerteágazásában megragadhatóvá, leírhatóvá és értelmezhetővé tenni e fogalmat.

A fentiekben a cigány irodalomhoz kötődő kanonizációs stratégiák felvázolásakor megállapítottuk, hogy az intézményesülés/intézményesítés jelentősen hozzájárul a cigány irodalom megképzéséhez. Áttekintettük azokat az elemeket, melyek elengedhetetlen fontosságúak a cigány irodalom fogalmának tudományos leírásakor, melyek közül aztán a történeti konstrukciót, a cigány irodalom fogalomtörténetét részletesen is tárgyaltuk. Végül a cigány irodalom monográfiáinak vizsgálata segített hozzá bennünket néhány cigány/roma író munkásságának megismeréséhez, miközben áttekintettük, melyek egy korszerűen elbeszélte irodalomtörténet sarokpontjai.

Irodalom

- BALOGH Attila: *Lendítem lábamat*. Budapest, 1978, Szépirodalmi
- BALOGH Attila: *Vérsei*. Budapest, 1991, Cserépfalvi
- BARI Károly szerk.: *Az erdő anyja*. Budapest, 1990, Gondolat
- BARI Károly szerk.: *Tűzpiros kígyócska*. Budapest, 1985, Gondolat
- BARI Károly: *Holtak arca fölé*. Budapest, 1970, Szépirodalmi
- BARI Károly: *Elfelejtett tüzek*. Budapest, 1973, Szépirodalmi
- BARI Károly: *A némaság könyve*. Budapest, 1983, Szépirodalmi
- BARI Károly: *A varázsló sétálni indul*. Budapest, 1985, Szépirodalmi
- BARI Károly: *A pontos hely* (műfordítások). Budapest, 1993, Cégér
- BARI Károly: *Cigány folklór*. Magyarország-Románia. 1999. CD-gyűjteménnyel
- CHOLI DARÓCZI József: *Isten homorú arcán*. Budapest, 1990, Orpheusz
- CHOLI DARÓCZI József: *Csontfehér pengék között*. Budapest, 1991, Széphalom
- CSENKI Sándor – CSENKI Imre: *Cigány népballadák és keservesek*. Budapest, 1980, Európa
- CSENKI Sándor – CSENKI Imre: *Bazsarózsa*. 99 cigány népdal. Budapest, Editio Musica
- „Egyszer karolj át egy fát!” szerk.: Murányi Gábor. Budapest, 1986, TIT
- *Fekete korall*. Budapest, 1981, Táncsics
- HOLDOSI József: *Kányák*. Budapest, 1978, Szépirodalmi
- HOLDOSI József: *Glóriás – Dac*. Budapest, Szépirodalmi
- HOLDOSI József: *Cigánymózes*. Budapest, 1987, Szépirodalmi
- JÓNÁS Tamás szerk.: *Betyár volt-e Cigány Jóska?* Budapest, 1999, Noran
- JÓNÁS Tamás: *Ahogy a fálusi vén kutakra zöld moha települ*. Szombathely, 1994, Jelentkezünk
- JÓNÁS Tamás: *Tamás könyve*. 1995
- JÓNÁS Tamás: *Nem magunknak*. Szombathely, 1996, Bár

- JÓNÁS Tamás: *Cigányidők*. Szombathely, 1997, Bár
- JÓNÁS Tamás: *Bentlakás*. Budapest, 1999, Noran
- JÓNÁS Tamás: *Bánom, hogy szolgád voltam*. Budapest, 2002, Romano Kher
- JÓNÁS Tamás: *Ő*. Budapest, 2002, Magvető
- KOVÁCS József Hontalan: *Ismeretlen cigányének*, Totál, é.n.
- KOVÁCS József Hontalan: *Pörgő ezüsttallér*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, é.n.
- KOVÁCS József Hontalan: *Sequiabeszéd*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, é.n.
- KOVÁCS József Hontalan: *Magyarul beszélni*. é.n.
- KOVALCSIK Katalin: *Florilyé dă primăvară*. Pécs, 1994-, Gandhi
- LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. Budapest, 1975, Magvető
- LAKATOS Menyhért: *Csandra szekere*. Budapest, 1981, Szépirodalmi
- LAKATOS Menyhért: *Hosszú éjszakák meséi*. Budapest, 1979, Szépirodalmi
- MURÁNYI Gábor szerk.: *„Egyszer karolj át egy fát!”*. Budapest, 1986, TIT
- ORSÓS Anna – Kovalcsik Katalin: *Fátá ku păru dă ar*. Pécs, 1994, Gandhi
- OSZTOJKÁN Béla: *Nincs itthon az Isten*. Budapest, 1985, Magvető

Ajánlom még BALÁZS János, BOGDÁN János Amigo, BOGDÁN Árpád, GLONCZI Ernő, HORVÁTH Gyula, KALÁNYOS Mónika, NAGY Gusztáv, OLÁH Mara, ORSÓS Jakab, ROSTÁS-FARKAS György, SZÉCSI Magda, SZEPESI Attila, SZOLNOKI CSANYA Zsolt, TÓTH Olivér munkáit

Folyóiratok

Amaro Drom, *Barátság*, *Cigányfűró*, *Educatio*, *Eső* tematikus száma: 2000 tél, *Iskolakultúra* tematikus számok (1998 szeptember, ill. minden év decembere 1999 óta), *Phralipe*, *Világunk*

Sorozatok

Gypsy Studies és Gypsy Studies Student, Pécs

Internet

<http://www.pepita.hu>

<http://www.romapage.hu>

<http://www.romologiatanszek.ini.hu>

Kapcsolódó elmélet

- Beck, Zoltán: A lehetséges cigány irodalom, Pécs, PTE, 2003
- Bednancs - Bengi - Kulcsár Szabó - Szegedy-Maszák: Az irodalmi szöveg (nem) antropológiai horizontjai: 9-15, 68-76, 76-90. Budapest, 2000, Osiris
- Benjamin, Jessica: Azonosság és különbözőség. Thalassa 1996, 3: 3-24.
- Csabai Márta - Erős Ferenc: Testhatárok és énhatárok. Budapest, 2000, József.
- Csegey Dénes: „Nehéz élet az ének”. In: „Egyszer karolj át egy fát!” szerk.: Murányi Gábor. Budapest 1986. TIT: 80-94.
- Djuric, Rajko: Die Literatur der Roma und Sinti. Berlin 2002. Parabolis (azóta magyar nyelven is megjelent: A roma irodalom, Budapest, Pont, 2004)
- Hegedűs Sándor: Cigányábrázolás a magyar költészetben, Budapest, Konsept-H, 2004
- Hobsbawm, Eric J.: A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest, 1997. Maecenas
- Kálmán C. György szerk.: Az értelmező közösségek elmélete. Budapest, 2001. Balassi
- Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945-1991. Budapest, 1994, Argumentum.
- Lackó Miklós: Viták a nemzeti jellemről... Budapest, 1987, MTA.
- Lust Iván: Vágy és hatalom. Thalassa 1999, 2-3: 7-44.
- Rohonyi Zoltán szerk.: Irodalmi kánon és kanonizáció. Budapest, 2001. Osiris
- Said, Edward W.: Orientalizmus. Budapest, 2000. Európa
- Sperber, Dan: A kultúra magyarázata. Budapest, 2001. Osiris
- Szabó Márton szerk.: Az ellenség neve. Budapest, 1998, József
- Szamosi Gertrud: A posztkolonialitás. In: Helikon 1996/4. 415-429.
- Bhabha, Homi K.: A posztkoloniális és a posztmodern. In: Helikon 1996/4. 484-509.
Bhabha, Homi K.: Disszemináció. A modern nemzet ideje, története és határai. In:

Narratívák 3. szerk.: Thomka Beáta. Kijárat, Budapest, 1999. 85-118. mindkét szöveg vált. *Bhabha*: The Location of Culture. Routledge, London-New York 1994.: 1. The postcolonial and the postmodern: The question of agency 171-197. 2. DissemiNation: Time, narrative and the margins of the modern nation 139-170. *Spivak*, Gayatri Chakravorty: Szóra bírható-e az alárendelt? In: Helikon 1996/4. 450-483.)

- *Trumpener*, Katie: A cigányok ideje: „egy történelem nélküli nép” a Nyugat narratíváiban. Replika 1995 február
- *Wardhaugh*, Ronald: Szociolingvisztika (9-10. fejezet). Budapest, 1995, Osiris-Századvég
- *Zizek*, Slavoj: Az inherens törvényszegés avagy a hatalom obszcenitása. Thalassa 1997, 1: 116-130.

3. Cigány nyelvek

Pálmainé Orsós Anna: A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai, nyelvpolitikai megközelítése

A magyarországi cigány nyelvek - a beás és a romani nyelv - általános sajátosságait bemutató nyelvészeti és a nyelvhasználatot vizsgáló szociolingvisztikai jellegű kutatások már az 1970-es években megkezdődtek. A két cigány nyelv – az Európa Tanács által is szorgalmazott – emancipálásához szükséges oktatás- és nyelvpolitikai jellegű tervezése azonban még el sem kezdődött, miközben a nyelvi közösségek mindegyikében tetten érhető a nyelvcsere folyamata.

Bevezető

A cigány lakosság létszámát tekintve, Magyarország Európában 38 ország közül – Románia, Bulgária és Spanyolország után – a 4. helyen áll. (NEKH, 2000)

A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak: a magyarul beszélő romungrókhoz (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő oláh cigányokhoz, valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő beás cigányokhoz.

Bár a magyarországi cigányok többnyire elfogadják a társadalom *cigány* meghatározását, ugyanakkor a három fő cigány csoport mindegyike elhatárolja, megkülönbözteti magát a másiktól. Ennek eredményeképp a magyarországi cigányság jelentős része – pl. a romungrók és a beások többsége – nem nevezi magát “romának”, mindazok ellenére, hogy a közéletben és a politikai szóhasználatban egyre nagyobb teret nyer a *roma* elnevezés, mely a romani nyelv ’rom’ ’ember’ szavából ered. Bár megoszlik a vélemény a terminusok használatát illetően, sokan a cigány elnevezést tartják helyesnek, az egyre jobban terjedő cigány/roma egyenrangú használata azonban mindenki számára megoldást jelenthet.

A magyarországi cigányok lélekszámának meghatározásakor a Kemény István vezette 1993. évi és a 2003. évi reprezentatív felméréseket is alapul véve elmondható, hogy a romungrók között nőtt a nemzetiségi hovatartozást vállalók, míg a beások és az oláh cigányok között az integrálódással párhuzamosan, némileg csökkent a cigány nemzetiséget vállalók aránya. Magyarországon jelenleg 570-600 ezer főre becsülik a cigányok számát, de egyes vélemények 800 ezer –1 millió fős lélekszámmra utalnak.

Az ország területén a cigányok meglehetősen egyenlőtlen eloszlásban élnek. Kemény István a magyarországi cigány lakosság című tanulmányában hazánk egész cigány lakosságát átfogó felmérésük eredményeit ismertetve arról számol be, hogy beás cigányok döntő többsége a dél-dunántúli megyékben lakik; ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és Somogy megyében pedig a cigányok többségét képezik. Más régiókban beásul beszélő cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő.

A magyar és a romani nyelvet beszélő cigányok eloszlása egyenletesebb. Magyar anyanyelvű cigányok teszik ki a legtöbb régióban a cigányok háromnegyed részét; egyedül a dél-dunántúli régióban süllyed arányuk 50 százalék alá. A romani nyelvjárásait beszélő cigányok aránya valamennyi régióban 20-25 százalék. (1. táblázat)

	A cigányok anyanyelv szerinti megoszlása (%)		A beszélt nyelv szerinti megoszlás (%)
	1971-ben	1993-ban	1993-ban
Magyar	71,0	89,5	77,0
Beás	7,6	5,5	11,3
Cigány (Romani)	21,2	4,4	11,1
Egyéb	0,2	0,6	0,6

1. táblázat

A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében (Kemény, 1999)

Nemzetközi kitekintés

Számos szociológiai kutatás bizonyítja, hogy cigány/roma kisebbséghez tartozónak lenni - Európának bármely részén - sajátos helyzetet takar. Mind a tágabb, mind a szűkebb társadalmi környezet befolyásolja az identitás vállalását, valamint annak mértékét. Ha a környezet befogadó, s a másságot értékként kezeli, a közösség valamint az egyének identitásvállalása észrevehető mértékben lesz nagyobb a presztízsnyerés miatt, míg ellenkező esetben ennek épp ennek fordítottja figyelhető meg.

A környező országokban és a világ bármely országában élő cigány közösségekről sokféle információval rendelkezünk. Tudjuk, hogy a romani nyelv beszélőinek száma a világon öt és tízmillió közöttire becsülhető, mégis olyan kisebbségi helyzetű ez a nyelv, hogy - a nemzetközi erőfeszítések ellenére - mindeddig elsősorban nem sztenderd, beszélt nyelvként létezik, számos regionális nyelvjárás formájában. (Réger, Kovalcsik, 2000)

A cigány nyelvi csoportok közül a román nyelv egyik archaikus nyelvjárását beszélő beásokról tudunk a legkevesebbet. Létszámukról, területi elhelyezkedésükről, életmódjukról sem

régebbi publikációk, sem kutatások nem szólnak, csupán rövid utalások fordulnak elő a cigányokról szóló írásokban. Ennek számos oka lehet. Gyakran magyarázható azzal is, hogy, hogy a többségi társadalom domináns nyelvet beszélői sok esetben nem tudnak különbséget tenni a különböző cigány csoportok között. A legtöbb esetben homogén közösségnek tekintik a romani és beás nyelvet beszélők közösségét. Ez is oka lehet annak, hogy csak a beásokról szóló, és csak a beás nyelvet érintő információk alig találhatók, de azok a források is, amelyek a „cigányokról” általában, mindenféle pontos nyelvi meghatározás nélkül szólnak, gyakran ellenőrizhetetlenek és pontatlanok e tekintetben.

A beásokat külön megemlítő források szerint ez a népcsoport több évszázada, kb. a 17. század végén és a 18. század elején vándoroltak el mai lakhelyükre. (*Saramandu*, 1997)

„A magyarországi beásokon kívül ugyancsak a román nyelvújráshoz hasonló nyelvvaltozatot beszélnek: a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban (most Szerbia és Montenegro), Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások. Elsősorban tehát a nyelvjárási sajátosságok segítenek minket abban, hogy kiderítsük, hol éltek valamikor együtt a Közép- és Dél-Európában szétszéledt beások.” (*Borbély* 2001)

Marcel Courthiade a Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében dolgozó egyetemi tanár szerint beás nyelvet anyanyelvként beszélők a fent említett országokon kívül Szlovákiában, Argentínában és Kolumbiában is élnek. (*Kenrick*, 1993)

A beás nyelv különböző országokban használt dialektális változatait, valamint kialakulásuk történetiségét nem ismerjük. Ugyanígy fonológiai és nyelvtani rendszerük leírása is teljességgel hiányzik ezekben az országokban.

E tekintetben a hazánkban élő beások írásbelisége jóval előrehaladottabb minden - a környező országokban élő - beás közösségnél. A magyarországi beások elsősorban - a határ közelsége miatt - a Horvátországban Kutinán, Verőcén, Csáktornyan valamint a Szerbiában Oromhegyesen és a Romániában Temesváron élő beásokkal állnak kapcsolatban. Az e közösségekkel ápolott kapcsolataink során szerzett nyelvi tapasztalataink azt igazolják, hogy az ezen országok említett településein élő beások a magyarországi beások által beszélt nyelvújráshoz hasonló dialektust beszélnek. Írásbeliségük kialakítása hazánkban az 1990-es években gyors léptekkel megkezdődött, míg a környező országokban élők körében ez többnyire a következő évtized feladatai közé tartozik.

Mivel az identitás vállalása sok ember számára jelent kisebb-nagyobb problémát, bármelyik kisebbségi csoport – a magyarországi, de a határainkon kívül élő kisebbségi közösségek - létszámának pontos meghatározása is nehézségekbe ütközik. Nehezíti a megismerésüket az is, hogy kevésbé vannak, s ha vannak sem széles körben ismertek azok a kutatások, amelyek a világ bármely országában élő cigányokról jól hasznosítható, pontosan körülírt mintavétel szerinti ismeretekről számolnak be.

Cigány nyelvészeti és nyelvhasználati kutatások

A cigány nyelvek szociolingvisztikai vizsgálata már a hetvenes évtizedekben megkezdődött. Legelsőként Réger Zita, a magyar gyermeknyelvi kutatások legelismertebb képviselője foglalkozott a magyar-lovári kétnyelvű gyermekek nyelvelsajátításával és nyelvi fejlődésével.

Az 1980-as években végzett kutatásaiban a *pszicholingvisztika* mellett, a nyelv társadalmi helyzetét vizsgáló új tudományágnak a *szociolingvisztikának* a szempontjait is érvényesítette. Fő témája a nyelvi szocializáció volt, amely a nyelv elsajátításához vezető felnőtt-gyermek interakciókat vizsgálta. E kutatás főbb eredményeit az *Utak a nyelvhez* című, számos felsőoktatási intézményben tankönyvként használt kötetben publikálta 1990-ben. E könyvében cáfolatát nyújtotta annak a korábbi előítéletes nézetnek, mely szerint az iskolai hátrányoknak az lenne az oka, hogy a cigány szülők nem fejlesztik gyermekeik beszédképességét. Réger Zita bebizonyította, hogy a gazdag oláh cigány orális kultúra a gyermeket jól felkészíti a közösségben elvárt szerepére, de ennél többre, a szülők intézményes tanulmányi tapasztalatainak csekély volta miatt, nem vállalkozhat. Kutatásairól szóló írásaiban bírálta azokat a felfogásokat is - nem csak az elvek szintjén -, amelyek szerint a cigány nyelveket a nyelvi deficit jellemzi. A nyelvi-deficit teória állítása szerint a cigány nyelvek tudása olyan nyelvi hiányt eredményeznek, mely az iskolai sikertelenség egyik okozója.

Réger Zita írásaiban bemutatja a cigány nyelvi szocializáció különlegességét, mely szerint az orális kultúra szerveződési jellegzetességei igen gazdag műfaji repertoárt nyújtanak már a gyermekek korai életszakaszában. (Réger, 1987)

Az 1990-es évekbeli kutatásaiban tovább mélyítette az oláh cigány orális kultúrával kapcsolatos ismereteit a nyelvészeti antropológia és a beszéd-etnográfia módszereivel. Érdeklődése a gyermekek közötti kommunikáció felé fordult. Vizsgálatait elsősorban arra a jelentős mennyiségű, gyermekek által elmondott mesékből álló hanganyagra építette, amelyet a *Michael Stewart* antropológiai terepmunkájában is résztvevő *Szegő Judit* kezdett el felvenni az 1980-as években, és amely egy gyermekek által átörökített folklór meglétét mutatja. (Stewart, 1993) Réger Zita folytatta az anyaggyűjtést, a szövegeket műfajok szerint osztályozta, elemezte, és összeállított belőlük egy iskolai használatra szánt szöveggyűjteményt, amelynek a *Cigány gyermekvilág* címet adta. A kötet előszavát azonban már nem volt ideje befejezni. (Réger, 2002)

Az oláh cigányok közösségének számos összefüggésével foglalkoztak kutatók. A romani nyelv használatával kapcsolatos kutatásokat – Réger Zita mellett - több kutató folytatott és folytat ma is. A romani regisztereit, a formális stílus nyelvi jellemzőit, a női és a férfi beszédmódok kutatása mellett (Szalai, 2002) antropológiai (Stewart, 1993) és zenei kutatások (Kovalcsik és Sztanó, 1993) egyaránt folynak romani nyelvet beszélő közösségekben.

A nyelvcseré fogalma és néhány megvalósulási formája

Minden kisebbségi nyelvet beszélő nyelvi közösségről elmondható, hogy megérinti a nyelvcseré, ha többségi nyelvi környezet veszi körül. A magyarországi cigányok nyelvhasználatára is igaz ez az állítás, ám hogy e folyamat mely szintjén állnak a nyelvi közösség beszélői, sok összetevőtől függ: közösségenként, egyénenként változó, és egy nyelvi közösségen belül is rendkívül változatos képet mutat.

A nyelvcseré folyamán a kisebbségi nyelvet beszélő csoport két- vagy többnyelvűségét egy egynyelvű állapot követi. A folyamat során a két- vagy többnyelvű beszélők nyelvtudása csak viszonylag rövid ideig nevezhető kiegyenlítettnek, és az ezt követő egynyelvű állapot mindig a domináns csoport nyelvének használatát jelenti. A klasszikusnak tartott fokozatos nyelvcseré legalább három generáción keresztül zajlik le. (Bartha, 1999; Borbély, 2001)

A fokozatos nyelvcseré alábbi négy fázisa a nyelvi-, nyelvkörnyezeti elrendezések változatosságára ellenére is jellemzi valamilyen mértékben a legtöbb kisebbségi közösséget:

- 1) a csoport számára elkerülhetetlenné válik a nyelvi érintkezés egy másik, általában domináns nyelvi csoporttal;
- 2) megjelenik a kétnyelvűség, amikor is az eredeti nyelvet még használják és átörökítik, miközben az új nyelvet is elsajátítják;
- 3) az eredeti nyelv használata visszaszorul, az intraetnikus érintkezéseket jellemzi a nyelvhasználati szinterek egyre szűkebb körében;
- 4) a beszélők egyre szélesebb körét érinti az átmeneti kétnyelvűség, amely végül az új nyelven való egynyelvűséghez vezet.

„A fokozatos nyelvcseré mellett léteznek a nyelvek eltűnésének, a nyelvcserének, nyelvhalálának jóval szélsőségesebb formái is, amelyek megjelölésére a szakirodalom a „hirtelen”, illetőleg a „radikális” jelzőket használja.

Noha célzott vizsgálatok a kérdésben a mai napig nem folytak, mégis több hazai antropológiai, etnográfiai vizsgálat arra enged következtetni, hogy a nyelvcseré ezen megvalósulása — önállóan vagy keveredve — megfigyelhető több magyarországi oláh cigány, beás és romungró közösségben is. A nyelv ilyenkor először éppen az informális helyzetekből, a családi, kisközösségi használatból szorul ki, s a formális, rituális kontextusokban (például vallási szertartások) hosszabb ideig továbbra is megmarad.” (Bartha, 1999)

A nyelvcseré folyamatában a kevésbé magas presztízsű, kisebbségi nyelv visszaszorul a családi szintre, ám itt is főként az idősebbek nyelvhasználatában jelenik meg dominánsan, a fiatalok többnyire már csak a velük folytatott beszélgetések során használják, egymás között azonban egyre kevésbé. (Gal, 1973; Bartha, 1993). Az életkor szerepe tehát e folyamat során meghatározó. Az idősek inkább a kisebbségi, a fiatalok pedig a többségi nyelvet ismerik jobban. Legjobb esetben mindét szélsőséges életkori csoport ismeri a kisebbségi nyelvet,

ám mivel ennek mértéke a fiatalok életében gyakran kisebb, a nyelvhasználat gyakorisága is egyre kisebb lesz körükben.

A magyarországi cigány közösségek nyelvhasználati szokásai

A magyarországi beás és oláh cigányok körében megfigyelhető egy meglehetősen gyors ütemű nyelvi asszimiláció. Ennek okai sokrétűek. E folyamat felgyorsulásában nagy szerepet játszott a magyar kormányok nemzetiségi politikája, amely az 1960-as évek elejétől egészen a közelmúltig a kisebbségek asszimilációjára törekedett. Mindezek ellenére a beás és a romani anyanyelvről a magyar anyanyelvre való áttérés folyamata – bár közösségenként nagyon változó képet mutat – még nem tekinthető lezártnak, hisz – kutatásaink bizonyítják – számos cigány családban továbbra is az elsődleges kommunikáció nyelve valamelyik cigány nyelv.

A cigányok kétnyelvűségére a diglosszia jellemző, amely szerint a beszélőközösség egésze két önálló nyelvet használ egymástól jól elkülönülő szerepekben.

A diglosszia kiterjesztett értelmezése szerint olyan viszonylag állandósult nyelvi helyzetet jelent, amelyben az elsődleges nyelvváltozat vagy nyelv mellett van egy azoktól eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag gyakran bonyolultabb), föléhelyezett nyelv vagy nyelvváltozat is, amelyet nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el, többnyire írásban és formális (hivatalos) beszédalkalmakkor használnak a közösség tagjai. (*Fishman*, 1967)

A *diglosszia* elnevezést 1959-ben Charles Ferguson alkalmazta először azokra a nyelvekre, amelyek ugyanannak a beszélőközösségnek a mindennapi használatában két, egymástól nyelvilag és funkció szempontjából is élesen elhatárolható változatban élnek. Az egyik változatot, ezt nevezik emelkedett (E) változatnak, a politikai, vallási, tudományos életben, az országos tömegtájékoztatásban használják, és ez a szépirodalom nyelve is; a másikat, ezt nevezik közönséges (K) változatnak, a magánéletben, a helyi lapokban és tömegtájékoztatásban, a szórakoztatásban használják, és ez a népi irodalom nyelve is. A K-változatot otthon sajátítják el, és anyanyelvként beszélnek, az E-változatot viszont mindenki iskolában tanulja, ez senkinek nem az anyanyelve, így az iskolázottságnak megfelelően nagy eltérések lehetnek az egyes beszélők között azt illetően, hogy milyen szinten bírják ezt a változatot. (*Ferguson*, 1975)

Mivel a cigány nyelvek esetében a nyelvhasználat szinterei sokáig csak a többnyire a családi szférához kapcsolódtak, e nyelvek nyelvtervezési munkálatai hosszú ideig el sem kezdődtek, hisz sem az intézményi, sem az egyéb jellegű hivatalos nyelvhasználatban nem jutott szerephez egyik cigány nyelv sem.

A magyarországi beások körében végzett kutatásaink egyértelműen igazolják, hogy a többségi társadalommal való együttélésben a közvetítő nyelv a magyar. Az utóbbi évek változásaihoz tartozik, hogy bár a munkahelyen kiemelt helyet kap a magyar nyelv, mégsem kizárólagos, ahogy nem kizárólagos a beás/romani nyelv használata sem a rokonság körében.

A nyelvcsere folyamatának lassítását szolgálná többek között, ha a beás és romani nyelven beszélő gyermekek az iskolai oktatás keretében ismereteket szerezhethnének az otthon használt nyelvről, annak szépségéről és fontosságáról. Ez az ismeretszerzés egyértelműen a cigány nyelvek presztízsének emelését jelentené, melynek végső – és legfontosabb – eredménye, ha a nyelvátörökítés helyszínévé ismét a család válik, és az oktatási intézménynek csak a nyelvtudás fejlesztésével és nem megteremtésével kell mesterséges keretek között foglalkoznia.

Cigány nyelvek az iskolai oktatásban

A cigányság - elvileg - a többi magyarországi kisebbséggel azonos jogokkal rendelkezik, hasonló igényeket formálhat anyanyelve megőrzésére, illetőleg az anyanyelven történő nevelésben, oktatásban való részvételre. Ennek ellenére megállapítható, hogy a cigány nyelvek esetében alapvetően hiányoznak az anyanyelvi oktatás személyi és tárgyi feltételei.

A hazai cigányok jogosan sérelmezik, hogy elenyésző a romani vagy beás nyelven tudó tanítók, tanárok száma, nincs cigány és beás nyelvtanárképzés, és hiányoznak a tankönyvek, szótárak, s más tananyagok. A mai európai elvárások szerint mind a tanárképzés, mind a megfelelő tananyagok készítése állami feladat.

A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlásokban többek között ezt olvashatjuk: *„Az alap- és középfokú kisebbségi nyelvű oktatás megvalósíthatósága nagymértékben attól függ, hogy vannak-e olyan tanárok, akik minden tantárgyukat anyanyelvükön tanulták. Ezért az államoknak – a kisebbségi nyelvű oktatás megfelelő lehetőségeinek biztosítására vonatkozó kötelezettségeikből fakadóan – vállalniuk kell, hogy adekvát körülményeket biztosítsanak a megfelelő tanárképzés, és lehetőséget az ilyen képzésben való részvétel számára.”*

A kisebbségi oktatás alapja az Alkotmány 68. § (2) bekezdése, amely biztosítja a nemzeti és etnikai kisebbségek számára az anyanyelvi oktatást. Ennek folytán, a kisebbségi törvény elfogadását követően a cigány kisebbségnek először nyílt lehetősége arra, hogy az oktatási problémáik kizárólag szociális hátrányokkal összefüggő megközelítéséből kitörve, a többi nemzeti kisebbséghez hasonlóan, a cigány kisebbségi oktatás megszervezését is igényelhesse.

A cigány tanulók oktatásának alapfokon nincs elkülönült kisebbségi intézményrendszere, középfokon is csak néhány cigány kisebbségi pedagógiai program alapján oktató intézmény létezik (például a pécsi Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium). Ennek ellenére napjainkban igen magas számú cigány osztály és csoport működik elkülönítetten a közoktatás intézményeiben, azonban nem cigány nemzetiségi oktatást igénylő szülői szándék, hanem látens szelekciós vagy direkt szegregációs folyamatok eredményeként.

A cigány kisebbségi oktatás megszervezését ugyanis – a többi kisebbségi oktatási formához hasonlóan – a szülőknek kell írásban kezdeményezniük. E nélkül elkülönített cigány osztály vagy csoport működtetése a cigány tanulók hátrányos megkülönböztetését eredményezi.

Előzményként fontos megemlíteni A nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló - többször módosított - 32/1997. (XI. 5.) MKM rendeletet, mely - a 2003-ban történt tartalmi változtatásig - oktatásszervezési keretként a külön csoportban történő oktatást határozta meg.

Sajnos e rendelkezés a cigány felzárkóztató oktatás elnevezését és tartalmi szabályozását is befolyásolta. Korábban több szakértő, valamint a magyar kisebbségi ombudsman is kifogásolta e rendeletben a cigány felzárkóztató oktatási forma elnevezést, mivel az a cigányság kisebbségi lét és a felzárkóztatás szükségessége között lényegi összefüggést feltételez. Az Oktatási Minisztérium 13/1999 (III.8.) OM rendeletében a szabályozás tartalmának változatlanul hagyása mellett új elnevezést adott az oktatási formának, a cigány kisebbségi oktatást. Így az iskolákban továbbra is - nemzetiségi jogok biztosítása címen - egy magyarországi nemzeti kisebbség, a cigányok számára az identitás megőrzése mellett kötelező „felzárkóztatás” történt. Ez a demokratikusan nehezen magyarázható kettősség okozta, hogy a cigány felzárkóztató oktatás éveken keresztül viták kereszttüzében állt.

Számos érv járult hozzá ahhoz, hogy A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 2003-ban módosuljon.

Az elmúlt néhány évben a cigány gyermekek általános oktatási helyzetének javítása érdekében jelentős oktatáspolitikai lépések történtek.

Az 57/2002-es - és azóta többször módosított - OM rendelet olyan többlettámogatás kereteit szabályozza, mely a hátrányos helyzetű gyermekek integrált környezetben történő sikeres képesség-kibontakoztatását célozza. A rendelet bevezetésének szakmai támogatására 2003 első felében kiépült az Országos Oktatási Integrációs Hálózat (a továbbiakban: OOIH), mely 45 bázisintézményt hozott létre az ország négy, nagy létszámú cigány lakossággal bíró térségében. A hálózat szakmai munkája során 2003-ban Integrációs Pedagógiai Rendszer (a továbbiakban: IPR) tréninget tartott a 45 bázisintézmény pedagógusai számára, majd elkezdte az IPR bevezetését. E pedagógiai szolgáltatás célcsoportjának meghatározása azért különösen fontos, mert a szociális hátrányokat nem köti össze a nemzetiségi hovatartozással.

Az Integrációs Pedagógiai Rendszer megvalósítása egyben azt jelentette, hogy tartalmában átalakult a nemzetiségi oktatás irányelve is: a cigány nemzetiségi oktatás részből kikerült minden olyan elem, mely a szociális hátrányokra utaló felzárkóztatást célozta. Így az 58/2002 OM rendelet szerint külön normatívát igényelhetnek az iskolák a cigány népművelés, valamint bármelyik cigány nyelv oktatására. Azaz 2003-tól a romani vagy beás nyelv oktatását a 32/1997 MKM rendeletnek a 2002/147. Magyar Közlönyben megjelent módosítása teszi lehetővé. A módosítás szerint az óraszám heti kettőre csökken, így könnyebbé válik az összevonás (blokkosítás) az év során, s vendégtanárral, tábor vagy más rendezvény keretében szervezhető a nyelvtanítás.

Ez az intézkedés, bár oktatáspolitikai szempontból fontos, nyelvpolitikai szempontból több veszélyt rejt. A rendelet segítségével a nyelvoktatás feltételei nem teremthetők meg, és a cigány nyelvek esetében ez a megengedő jellegű rendeletmódosítás a cigány nyelvek tekintélyét a többi kisebbségi nyelvvel összevetve egy cseppet sem emeli.

A közoktatási törvény alapján a pedagógusi munkakörben való alkalmazás feltételei hasonlóan megkülönböztetik a kisebbségi nyelvet és idegen nyelvet tanítók alkalmazási feltételeit. E szerint:

„Idegen nyelv oktatására - minden iskolatípusban - alkalmazható, aki nyelvtanári vagy idegen nyelv- és irodalom szakos tanári végzettséggel és szakképzettséggel rendelkezik.

A nemzetiségi, etnikai kisebbségi nyelvek esetében 2006. szeptember 1-jéig nemzetiségi, etnikai kisebbségi nyelv oktatására alkalmazható pedagógus végzettséggel és legalább középfokú „C” állami nyelvvizsga bizonyítvánnyal vagy azzal egyenértékű okirattal rendelkező pedagógus alkalmazható, a bolgár, a cigány (romani, illetve beás), a görög, a lengyel, az örmény, a ruszin, az ukrán nyelv oktatására a felsőfokú tanulmányok megkezdése nélkül, korlátlan ideig alkalmazható az, aki az adott nyelvből felsőfokú „C” típusú állami nyelvvizsga bizonyítvánnyal vagy azzal egyenértékű okirattal rendelkezik.”

Ez az alkalmazási feltétel nyelvpolitikai szempontból szintén jelentős, hisz lehetőséget teremt a kisebbségi nyelv bevezetésére a közoktatásba, ám szakmai szempontból eleve kudarcra ítélt vállalkozás csupán nyelvi kompetenciával rendelkező egyén számára – pedagógiai és nyelvtanári végzettség hiányában – „szakmunkát” végezni.

A nyelvtanár-képzés feltételeinek kidolgozása egyre sürgetőbb feladattá vált, hiszen a cigány nemzetiségi normatívát igénylő iskolák, mivel szakképzett nyelvtanárok nincsenek, nagyon változatos, ám hosszú távon nem biztosítható módon próbálják a nyelvoktatást megoldani.

Ám nem csupán a szakképzett tanárok hiánya akadályozza a széles körű, igényes cigány nyelv oktatását, illetve az anyanyelvű oktatást. Néhány kivételtől eltekintve nem állnak rendelkezésre a tárgyi feltételek sem ehhez: hiányoznak ugyanis az olyan tankönyvek, oktatási segédanyagok, amelyek nélkülözhetetlenek az ilyen programok ellátásához.

Cigány nyelveket elsőként az 1994-ben induló Gandhi Közalapítványi Gimnáziumban kezdtek el oktatni. Addig sem az általános, sem középiskolákban nem zajlott romani és a beás nyelv oktatása, sőt e két nyelv egymástól való megkülönböztetése is gondot okozott. Sajnos ez a mai napig sok helyütt probléma, és olykor egymás dialektusának tekintik a két nyelvet, miközben a beás a latin, a romani pedig az ind nyelvek csoportjába tartozó indoeurópai nyelv.

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Romológia szakán 2000-ben olyan bölcsészek képzése indult meg, akik tanár vagy szociális szakokkal társítva 10 félév során átfogó ismereteket szereznek a romológia területén. E képzés feltétele a magyarországi cigány nyelvek ismerete is. A beás és romani - nyelvórák biztosítják a lehetőséget, hogy

a hallgatók, leendő szakértők, eredeti nyelven férhessenek hozzá a cigány nyelvű írott és beszélt anyagokhoz. Jelenleg egyetemi alapvizsgával záródnak a nyelvi kurzusok, melyet sokan kívánnak az állami alapfokú nyelvvizsga „C” típusú államilag akkreditált nyelvvizsgájával.

A hallgatók az alapozó tárgyak körében megismerkednek többek között a cigányságra irányuló nyelvészeti kutatások fő irányjaival, illetve a magyarországi cigányság társadalmi és kulturális helyzetének fő jellemzőivel, az európai cigányság helyzetével. Egyéb társadalomtudományi tárgyak is szerepet kapnak az oktatásban: néprajztudomány, jog, demográfia, szociológia, társadalomföldrajz, pszicholingvisztika, szociolingvisztika.

A szociolingvisztikai terepmunka

A szociolingvisztika kurzus elméleti órái után lehetőség nyílik a cigány nyelvi helyzet gyakorlatban való megismerésére, s a cigány nyelvet folytató iskolai programok valamint a nyelvek presztízsének kutatására az oktatás három legfontosabb célközösségében: a tanulók és szüleik valamint a pedagógusok körében.

Mindamellet, hogy a hallgatóknak alkalmuk van alapvető kutatómódszertani ismeretek elsajátítására, olyan mikrokutatást folytatnak, mely során több, tetszőlegesen választott szociolingvisztikai kérdésre, problémára keresnek megoldást.

A szociolingvisztikai jellegű terepmunka megtervezése és az adatgyűjtés során a hallgatók pontos képet kapnak a cigány nyelvek állapotáról, a nyelvi közösségek és egyének nyelvhasználati szokásairól, az anyanyelv elsajátításának idejéről, mértékéről. Ezek a mikrokutatások nagymértékben elősegítik a nyelvtervezést, de nem egy esetben tapasztaltuk, hogy a cigány nyelvek fókuszba emelésével egyidőben a cigány nyelveket anyanyelvként beszélők közösségében is felértékelődött a nyelv, és különösen fontos és ígéretes, hogy a cigány értelmiség körében egyre jobban erősödik a nyelv visszatartására irányuló igény, a korábbi asszimilációs, a többségi társadalomba való beolvadási szándék helyett.

A terepmunka során, és az előzőekben említettekén kívül, számos olyan tényező kerül felszínre, amely közrejátszott/közrejátszhat azokban a nyelvcsereben végződő társadalmi és nyelvi változásokban, amelyek egy közösség életében lejátszódnak.

Ilyen tényezők lehetnek: egy adott nyelvi csoport nagysága, földrajzi elhelyezkedése más csoportokhoz képest, a beszélők iskolázottsági, foglalkozási háttere, a csoporton belüli vagy saját csoporton kívüli házasságok aránya, az érintkező csoportok közötti társadalmi és/vagy kulturális hasonlóság mértéke, a kormány nyelvpolitikája, a kisebbség támogatottságának mértéke, az oktatási rendszer, a többségi és kisebbségi attitűdök stb. (Bartha,1993).

A terepmunka során lehetőség nyílik egy adott közösség nyelvátadási folyamatának vizsgálatára is, valamint annak behatárolására, hogy egy-egy nyelvi közösségnek milyen

esélyei vannak – egy tudatos nyelvtervezési folyamat során arra, hogy az elkezdődött nyelvcsere visszafordíthassa.

Ennek elemzésére Fishman nyolc fázist tartalmazó skáláját használjuk, mely szerint, ha egy közösség a skála minél magasabb fokán helyezkedik el, annál kevésbé van esélye a nyelvcsere folyamatának visszafordítására, mint ellenkező esetben.

8. fázis	A kisebbségi nyelv néhány megmaradt beszélőjének társadalmi elszigeteltsége A nyelv rögzítésére van szükség a későbbi esetleges rekonstruáláshoz
7. fázis	A kisebbségi nyelvet az idősebb, a gyermeknevelés időszakán túljutott nemzedékek használják, a fiatalok nem A nyelv terjesztése szükséges a fiatalok körében
6. fázis	A kisebbségi nyelvet nemzedékről nemzedékre átörökítik, s a nyelvet használják a közösségben Szükséges a családok folyamatos nyelvátörökítésének támogatása
5. fázis	Az írásbeliség létezik a kisebbségi nyelven, főként otthon, az iskolában és a közösségen belül Szükség van a kisebbségi írásbeliség támogatására, különösen akkor, ha állami támogatás nincs
4. fázis	Létezik középfokú oktatás a kisebbség nyelvén Szükség van a kisebbségi közösség anyagi támogatására
3. fázis	A kisebbségi nyelv megjelenhet olyan munkahelyeken is, ahol többségi nyelvi beszélőkkel érintkeznek
2. fázis	A közügyek intézése kisebbségi nyelven történhet és a média elérhető ezen a nyelven
1. fázis	A kisebbségi nyelv használható a felsőoktatásban, a kormányzati munkában és a nemzeti médiában

2. táblázat

A generációk közötti nyelvtadási folyamat megszakadásának skálája (Fishman, 1991)

Részletek a szociolingvisztikai dolgozatokból

A továbbiakban a pécsi egyetemisták szociolingvisztikai kutatásaik feldolgozása során született dolgozataiból emelek ki néhány olyan részt, melyek a cigány nyelveket – a régióban főleg a béast – beszélők nyelvi állapotáról, nyelvhez fűződő attitűdjeikről, valamint a közoktatási intézményekben dolgozók cigány nyelvekhez fűződő viszonyáról szól. Bár a kutatási minta egyik esetben sem reprezentatív - nem is volt cél, hogy az legyen -, az írások mégis rendkívül informatívak a cigány nyelvek jelenlegi helyzetét és presztízsét illetően.

Részlet két dolgozatról, melyben – többek között - a beszélők nyelvi állapotáról valamint a nyelvtanulás motivációiról van szó:

„A kutatás rávilágított arra is, milyen viszonyok határozzák meg egy roma/cigány nyelv elsajátításának, a belekezdést tápláló nyitottságnak megszgyeit, mellyel valaki nekiállna elsajátítani valamelyik roma/cigány nyelvet; valamint, hogy a döntési mechanizmusok lehetőségét milyen mértékben befolyásolja, befolyásolja-e az iskolai végzettség, a nyelvekkel kapcsolatos addigi tapasztalat. Az arányok itt is pont fordítottak az iskolai végzettséggel, azaz: a közép- illetve felsőfokú végzettségű válaszadók közül kerülnek ki azok, akik egyik roma/cigány nyelvet sem tanulnák meg, mondván, hogy nem hasznosítható, nem lenne kivel beszélni, stb. A felsőfokú oklevél tulajdonosainak 50 százaléka azonban megpróbálkozna a beással, mivel „a környéken hasznosítani lehetne”. A válaszadók 62,5 százaléka a beást választotta ki arra, hogy megtanulná - a döntési mechanizmusok determináltságát jól jelzik a következő interjúrészletek:

- Beás férfi, 6-10, 8 ált. végzettséggel: „a mamám is úgy beszél, otthon néha úgy beszélünk”

- Magyar nő, 41-60, felsőfokú végzettséggel: „sok gyerek beszéli a környéken, az iskolába is. Ha lenne hagyománya, lenne értelme”

- Beás férfi, 11-16, 8 ált. végzettséggel: „a faluban majdnem mindenki azt beszéli, meg furcsán érzem magamat, hogy bemegeyek, oszt ott beszélnek, csak nem értem mit”

- Magyar nő, 41-60, 8 ált. végzettséggel: „az az anyanyelvem, és kezdem elfelejteni”

Néhány elutasító indoklás:

- Cigány nő, 21-40, középfokú végzettséggel: „hasznosítani nagyon nem lehet”

- Magyar nő, 41-60, középfokú végzettséggel: „nem lenne kivel beszélgetnem”

- Magyar férfi, 20-40, felsőfokú végzettséggel: „számomra felesleges erőfeszítés lenne, mert csak a cigányság körében tudnék vele mit kezdeni”.

A beás nyelvet a válaszadók több mint fele választotta, közülük sokan már beszélnek, de tökéletesítenék, vagy épp most tanulják. A romani nyelvet a 11-16 éves korosztályból tanulná egy lány, aki valószínűleg tévedésből jelölte meg a romanit, hiszen etnikailag beásnak vallotta magát. Válaszát azzal indokolta, hogy „anyuék is ezt beszélnek”, egy másik válaszadó pedig azért tanulná meg a romanit, a „többségi cigány nyelvet”, hogy ne tudják őt becsapni – „nem bírom meg bennük” – indokolta.

A cigány/roma nyelvek jövőjével kapcsolatban a kutatásban részt vevők 93,75 százaléka elegendő optimizmussal néz a jövőbe, és feltételezi, hogy egyre több könyv, újság lát majd napvilágot beás és romani nyelven, később talán egyre több nyelviskola veszi fel kínálatába e nyelveket. Egyetlen pesszimista hozzáállású válasz gazdája tudná csak elképzelni, hogy a teljes nyelvvelhalás bekövetkezik. A vélemények egytizede meglepszik egy „realisabb” jövőképpel: ők pusztán egyenértékű nyelvként látnák viszont a beást.

Bár a kutatás nem vizsgálta konkrétan azokat az előnyöket és hátrányokat, melyek nagy valószínűséggel felbukkanhatnak egy kétnyelvű nyelvi helyzetben élő társadalmi csoporton belül, - de eredményeiben nem erősödtek meg a beás kétnyelvűségből eredő hátrányok nyomai, okai; és mintha a nyelvcseré stagnálásának mérőfoka is pozitív irányba billenne. Egy biztos, a beások eddig kirekesztett, társadalmon kívüli tartós állapotát a rendszerváltás kimotozította helyéből, és e folyamatokon a nyelv fennmaradásáért tett minden lépés csak segíthet. A helyzet mindenképpen olyan megoldásért kiált, mellyel a biculturális szocializáció terei egybenyílhatnak a cigány hagyományok és nyelvek megőrzése és fenntartása mellett, melyeknek egymást gerjesztő, segítő folyamatokká kell kiformálniuk. A kutatás eredményei azt támasztják alá, hogy a vizsgált településen a beás nyelv oktatásának van tere – létjogosultsága éppen ezért megkérdőjelezhetetlen.” (Plazzeriano, 2004)

„Aki fontosnak érzi, hogy megtanítsa a beást gyermekének, azok saját bevallásuk szerint ténylegesen tanítják is, a gyerekek válaszaiban azonban ettől eltérő képet mutatnak, hiszen ők – állításuk szerint – nem tanulták meg a nyelvet. A legtöbb esetben arról panaszkodtak a szülők, hogy a gyermekeik ugyan többségében megértik a beás beszédet, de visszaválaszolni nem tudnak, illetve csak néhány szót ismernek. Sőt előfordult az is, hogy a gyerekek kinevetik a családban beásul beszélő szüleiket. Két eset volt, amikor a szülők arról számoltak be, hogy érti és beszél is a beást gyermekük.

Jelentősebben eltértek a vélemények abban, hogy miként befolyásolja, mekkora a jelentősége az életben a cigány nyelv ismeretének. A megkérdezett nők 41 százaléka állította azt, hogy kifejezetten pozitív hatással van a beás ember életére, ha ismeri anyanyelvét. 29 százalékuk szerint nincsen jelentősége, hogy ismeri-e, vagy sem. A válaszadók 23 százaléka szerint egyértelműen hátrányos helyzetbe kerül az, aki beszél a beást. Egy fő nem tudott állást foglalni a kérdésben. A legtöbb esetben meg is indokolták a válaszaikat, azok igen szerteágazóak. A legfontosabb szempont a beás nyelv szükségességének pozitív megítélésében, hogy a családban, társasági életben nagy szükség van a beás nyelv ismeretére. Egyrészt azért, hogy értsék azt, amit a többi beásul tudó cigány beszél, másrészt, ha többségi társadalommal való érintkezésükkor nem szeretnék, hogy a nem-cigányok tudják, miről beszélnek, átváltnak beásra. Ez az indok összefüggésbe hozható a beás nyelv diglossziás helyzetével, azaz a magyar és a beás nyelv használatának funkcionális elkülönülésével. Emellett még megemlítték a hagyományörzés szükségességét is.

A negatív állásponton lévők elsődleges oknak tartották azt, hogy ha csak beásul beszélnek jól, akkor nem kapnának munkát, valamint lenézik őket, ha beásul beszélnek a többségi társadalom körében. A férfiak esetében is hasonló az arány, a férfiak 37,5 százaléka állította, hogy előny, ha tudnak beásul. A megkérdezettek 37,5 százaléka szerint nem is előny, nem is hátrány, míg 25 százalék azok aránya, akik azt említették, hogy hátrányos, ha beszélnek anyanyelvüket”. (Farkas, 2004)

A következő két részlet a pedagógusok cigány nyelvekhez, és azok oktatásához kapcsolódó attitűdjeit elemzi:

„A cigány nyelv oktatására vonatkozó kérdésre sokrétű, pozitív feleletek érkeztek. Többen a nyelvtanulással járó sikerélmény miatt helyeslik annak oktatását, volt, aki az anyanyelv ápolásának szükségszerűségével, vagy a cigány tanulók magas arányával indokolta választát. Egyikük szerint a gyerekek, ha szeretik ezt tanulni, akkor miért ne tanulnák.

A vártakkal ellentétben nem mindegyik tanár tanulna szívesen cigány nyelvet. Azt gondoltam, egy olyan iskolában, ahol a gyerekek csaknem 100 százaléka cigány származású, otthonaikban, egymás között pedig élő hagyomány a beás nyelv használata, a pedagógusok egyértelműen nyitottak lesznek e csoport szélesebb körű megértése felé. Ehelyett a megkérdezettek közül csak egy! mondta (a fiatalabb korosztályból), hogy nem csak szívesen tanulna, de a közeljövőben tervezi is annak megkezdését. A legidősebb tanárnő hajlott kora miatt nem állna már neki a tanulásnak, egy másik megkérdezett rövid gondolkodás után döntött az igen válasz mellett, ketten pedig egyértelmű nemmel feleltek. Különösen elgondolkodtató, hogy az egyik nemleges választ adó éppen a legfiatalabb, 25 éves pályakezdő pedagógus volt.” (Bundity, 2004)

„a cigány nyelvek presztízsének vizsgálata során egy városi peremkerületi iskolában, ahol jelentős, 30 százalékot meghaladó a cigány tanulók létszáma a tanárok arra a kérdésre, hogy fontosnak tartják-e a cigány nyelvek oktatását a következő arányban válaszoltak: A megkérdezettek egyharmada fontosnak, kétharmada nem tartja fontosnak a cigány nyelvek oktatását.

A válaszokhoz a következő magyarázatok születtek: A „nem tartja fontosnak” válaszokhoz: „még magyarul sem tudnak rendesen” „családon belül oldják meg hagyományaik ápolását”, „elsősorban azt tartom fontosnak, hogy magyar nyelven jól beszéljen, a cigány nyelvet otthon is tudják ápolni”. „Otthon kellene megoldaniuk a gyerekeknek az anyanyelvük ápolását, az iskolában semmi keresnivalója nincs a cigány nyelveknek, kultúrának”.

„ők maguk sem tartják fontosnak”, „otthon sem beszélnek a nyelvet. Tanuljon meg jól magyarul. Önszorgalomból, ha igényli, tanulja meg”, „a napi tapasztalatokból tudjuk, hogy a roma gyerekek sem beszélnek már a nyelvüket!”

Akik fontosnak tartják, ilyen indokokkal érveltek a nyelvtanítás mellett: „ha a családban használják, a gyerekek biztos szívesen beszélnek, tanulnak”. „peremkerületen található az iskolánk, tanulóink 35 százaléka roma származású”, „iskolánk több mint 30 százaléka roma származású”. (Jakab, 2004)

Összegzés

A magyarországi cigány nyelvek területén a nyelvtanárképzés előkészítése a legaktuálisabb és legfontosabb feladatok egyike.

Az Oktatási Minisztérium az utóbbi években semmiféle aktivitást nem mutatott sem a nyelvi követelmények legitimálása, sem a kerettantervek elkészítése terén. A cigány nyelvek tanítását lehetővé tevő rendelet a pedagógusokat komoly kiszolgáltatottságnak teszi ki, ezért minél gyorsabban szakmai segítséget kell nekik nyújtani.

Egyik lehetősége a segítségnyújtásnak a Pécsi Egyetemen megvalósuló szakmódszertan tanítása, ám ez csak az egyetem romológia szakán hallgatók számára nyújt segítséget a nyelvtanárképzés feltételeinek megteremtéséig. Addig azonban sok a megoldandó feladat.

Mivel a nyelvtanárképzés feltételeinek megteremtése állami feladat, fontos, hogy az állam vegye kezébe a koordinátori tevékenységet, vagy jelöljön meg egy intézményt, amelyik ezt a tevékenységet elvégzi. A nyelvvel foglalkozó anyanyelvi aktivisták erre képtelenek – ugyan beszélnek a nyelvet, képzettségük a legtöbb esetben nem teszi lehetővé, hogy átlássák az ezzel járó feladatokat.

Mindenképpen szükséges a nyelveket oktató egyetemek és az MTA Nyelvtudományi Intézetének együttműködése.

Az egyetemek a szükséges alapkutatásokhoz biztosítani tudják a hallgatókat, a terepet, míg a Nyelvtudományi Intézet nyelvészei a szükséges szakmai háttérrel.

Fontos, hogy az eddig elért eredményeket az egyetemek a nyelvoktatás során használni tudják, kipróbálhassák, igazolhassák – ezért nélkülözhetetlen az egyetemek és az MTA Nyelvtudományi Intézetének együttműködése.

A beás cigány közösségek nyelvi állapotáról szóló tudományos igényű kutatások, felmérések végzéséhez szükséges anyagi és intézményes háttér hiányzik, jóllehet ezek nélkül nem lehetséges a nyelvtervezés folyamata. Nem sokkal jobb helyzet a romani (lovári) nyelv területén sem.

Egyre erősödő az érdeklődés a kisebbségi nyelvek iránt, azonban az igények kielégítéséhez szükséges feltételek hiányoznak (nyelvtanfolyamok, továbbképzések a nyelvet tanítóknak, nyelvkönyvek, multimédiás eszközök stb.).

Tudományos alapú nyelvtervezés és sztenderdizálás hiányában – éppen a társadalmi érdeklődés növekedése miatt – nagy a veszélye a tudományos szemléletet nélkülöző munkák elterjedésének. /Az OM által kezdeményezett és elkészített Beás/Romani nyelvi követelményrendszer legitimációjának hiánya ezt tovább növeli/

Hiánypótló nyelvészeti tevékenységek megvalósításával megalapozódhatna a létező tanszerekre ráépülő nyelvtanárképzés, melynek ma még sem a személyi, sem a tárgyi feltételei nem adóttak megnyugtatóan.

Bár a romani nyelv írásbelisége hazánkban előbb kezdődött, mint a beás nyelv, a nyelvészeti alapkutatások során nem áll előrébb, a tudományos igényű nyelvéírás munkálatai a romani területén még el sem kezdődtek. Ezért a fejlesztési feladatok mindkét nyelvre egyaránt érvényesek.

Az „Alsó nyelvi szintek” leírásához:

- hangtani kutatások
- alaktani információk
- mondattani leírás
- a cigány nyelvek jelentéstana – kontrasztív topik, igeszemantika)
- nyelvtörténeti alapkutatások
- antropológiai jellegű kutatások
- beszélt nyelvi kutatások szükségeltetnek.

Megvalósítandó innovációs fejlesztések:

- Szótári munkálatok
- Számítógépes korpusznyelvészet
- Nyelvész utánpótlás képzése
- Nyelvészeti tudományos és információs központ kialakítása.

Az államilag elismert cigány nyelvek – a kisebbségi törvény által elismert többi nyelvével egyenrangú emancipálásához az alapképzési és szakirányú szakok műveléséhez, valamint az identitás megőrzéséhez a cigány nyelvek oktatása, a cigány (lovári és beás) tanfolyamok szervezése – státusz és korpusztervezési feladatok, tananyagok, hanghordozók készítése lenne szükséges – egy egyetemi tanszékhez kapcsolódó központon keresztül, mely keretbe adna egyfajta tudományos és szakmai háttér megteremtéséhez.

Irodalom

- A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások (1996) Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet
- Acta Linguistica Hungarica (2000): Réger Zita, Kovalcsik Katalin (szerk.) Romani nyelv és kultúra. 9.
- Arató, Ferenc – Varga, Aranka. (2004): Együttműködés az együttnevelésért. Educatio, 3.
- Bartha Csilla (1999a): Akétnyelvűség alapkérdései. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 123-129
- Bartha Csilla (1999b): Akétnyelvűség alapkérdései. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 123-129.
- Borbély Anna (2001): A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma. Konferenciakötet. PTE BTK Romológia Tanszék. Pécs. 75-84.
- Borbély Anna (2001): Nyelvcseré. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 17-30.
- Bundity Tilla (2004): A cigány nyelv oktatása az Egyházasharaszti Általános Iskolában. Szemináriumi dolgozat. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék.
- Doncsev Toso (szerk) (2000): Állami intézkedések a magyarországi cigányok társadalmi integrációja érdekében Magyarország Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest
- Farkas Imre (2004): Az anyanyelv átörökítésének helyzete gyulai beás cigány családokban. Szemináriumi dolgozat. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék.
- Ferguson, Charles (1975): Diglossia. Pap Mária, Szépe György (szerk.): Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat. 291-317.
- Fishman, Joshua A. (1967): Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without biligualism. Journal of Social Issues. 23/2. 29-38.
- Fishman, Joshua A. (1991): Reversing Language shift: theoretical and Empirical Assistance to Threatened Language. Clevedon., Multilingual Matters. 81-121
- Gal, Susan 1991. „Mi a nyelvcseré és hogyan történik; Regio. Kisebbségi Szemle 1. 66-76.
- Jakab Natália (2005): A cigány nyelvek presztízse egy pécsi peremkerületi iskolában. Szemináriumi dolgozat. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék.

- Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. Valóság. I. 63-72.
- Kemény István (1999): A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében I. Regio. 1.
- Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kenrick Donald (1993): Cigányok: A Gangesztől a Dunáig és a Temzéig. Pont Kiadó, Budapest.
- Kovalcsik Katalin, Sztanó Pál (1993): Püspökladányi cigány népdalok. Hungarian Gypsy Folk Songs. Gyűjt.: Csenki Imre, Víg Rudolf, Sztanó Pál; Szerk.: Hungaroton Classic - Főv. Önk. CSZMMK: Budapest.
- Labodáné Lakatos Szilvia, Pálmáné Orsós Anna, Varga Aranka (2002): A magyarországi cigány nyelvek. Roma tanulók iskolai pszichológiája PTE BTK Pszichológia Intézet és Romológia Tanszék, Pécs.
- Orsós Anna (1994): Beás nyelvkönyv Cs V.M. Tanítóképző Főiskola Kaposvár, 1994.
- Orsós Anna (1997): A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai :Cigány Néprajzi Tanulmányok 6. Budapest.
- Orsós Anna (2002): A beás nyelv szociolingvisztikai helyzete - Friss kutatások a romológia körében, Pécs PTE BTK Romológia Tanszék, Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok. 10.
- Orsós Anna, Varga Aranka (2001): A beás nyelv állapota Iskolakultúra, 12.sz.
- Plazzeriano Gábor (2004): A beás nyelv a nyelvi, nyelvtanulási attitűdökben. Szeminárium dolgozat. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék.
- Réger Zita (1974): Kétnyelvű cigány gyermekek az iskoláskor elején. Valóság.17. 50-62.
- Réger Zita (1975): Cigányosztály, „vegyes” osztály - a tények tükrében. Valóság. 21.77-89.
- Réger Zita (1987): Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat a magyarországi cigány nyelvi közösségekben. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 31-89.
- Réger Zita (1988): A cigány nyelv: Kutatások és vitapontok. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 4: 155-178.
- Réger Zita (1990): Utak a nyelvhez. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Réger Zita (1995): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. Iskolakultúra. 5 102-106.

- Réger Zita (2002): Cigány gyermekvilág. Kassai Ilona, Kovalcsik Katalin (szerk.) L'Harmattan, Budapest.
- Saramandu, Nicolae (1997): Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației. *Fonetică și dialectologie*, XVI, București, 97–130.
- Stewart, Michael Sinclair (1993): Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány, Budapest.

Lakatos Szilvia: A romani/lovári nyelv

A roma nyelv

Magyarországon három nagyobb és több kisebb cigánycsoport él. Ezek a magyarcigányok, az oláh-cigányok, illetve a beások. A hazai cigányság döntő része magyar anyanyelvű. Kisebb részüket, az oláh-cigányok (a cigányság mintegy 21%-a) beszéli az indiai eredetű cigány nyelvet, a harmadik csoportnak (beások) pedig a román nyelv egyik nyelvjárása, a beás nyelv az anyanyelve.

A népszámlálások összesített és nyilvánosságra hozott adataiból nem derül ki, hogy hányan tartoznak a cigány anyanyelvűek és cigány nemzetiségűek csoportjába, azonban az 1980-as és 1990-es országos népszámlálási adatokból meghatározhatóak voltak a cigány anyanyelv és nemzetiség összefüggései. A következő kategóriák jól mutatják a csoport megoszlását: cigány nemzetiségű és anyanyelvű; cigány nemzetiségű, de nem cigány anyanyelvű; nem cigány nemzetiségű, de cigány anyanyelvű; nem cigány nemzetiségű és anyanyelvű, de cigány nyelven beszélő adatközlők, melyek létszáma és százalékos megoszlása az 1. számú táblázatban látható.

	1980		1990	
A cigány népesség népszámlálási csoportjai	fő	%	fő	%
Cigány nemzetiségű, cigány anyanyelvű	3 299	6,8	43 393	26,4
Cigány nemzetiségű, nem cigány anyanyelvű	3 105	6,4	99 290	60,4
Nem cigány nemzetiségű, cigány anyanyelvű	24 616	50,6	4 679	2,8
Nem cigány nemzetiségű, nem cigány anyanyelvű, de cigány nyelven beszélő	17 613	36,2	17 044	10,4
Összesen	48 633	100,0	164 406	100,0

1. számú táblázat

Forrás: Kertesi G. – Kézdi G.: *Cigány népesség Magyarországon*, p.456., A magukat cigány nemzetiségűnek vagy cigány anyanyelvűnek vallók, illetve cigány nyelven beszélők száma az 1980. és az 1990. évi népszámlálásokban

A táblázatban szereplő adatok közti igen jelentős szóródást az adatközlők és a kérdezőbiztosok ezirányú bizonytalansága, az egyes kategóriák jelentéstartalmának többértelműsége, valamint az 1980-as évek politikai helyzete, a cigányokkal szemben akkoriban tapasztalható előítélet és diszkrimináció okozhatja. A harmadik csoportbeli adatközlők feltételezésem szerint a vegyes házasságban élő házastársak, a negyedik kategóriába tartozó személyek pedig a cigány/roma identitásukat akkoriban nem vállalók közül kerülhettek ki.

A cigány/roma értelmiségiek körében napjainkban is megújuló vita tárgyat képezi, hogy a cigány nyelv körébe tartozhat-e minden, a romani nyelven és nyelvjárásain kívüli, cigányok által ugyancsak anyanyelvként beszélt egyéb nyelv vagy nyelvjárás is. Ezt a problémás kérdést ilyen módon kevésbé élezi ki a nem cigány kutatók és nyelvészek, mint az egyes cigány értelmiségi csoportok képviselői.

A **romungrók** közül legtöbben a magyar nyelvet tekintik anyanyelvüknek, ugyanakkor egyes csoportok tagjai még beszélik a romani nyelv úgynevezett kárpáti dialektusát (a kárpáti dialektus nyelvszigeteként van jelen Pest megyében Csobánkán és Baranya megyében Versenden, a helyi hagyományörző közösség tagjai között).

A **beások** a román nyelv archaikus, XIX. századi nyelvújítás előtti változatait (árgyelán, muncsán, ticsány) beszélik⁴⁰. Az árgyelán, muncsán nyelvjárások Baranya megye beások által lakta falvaiban élő nyelvjárások. A ticsány nyelvjárás egyes Tiszántúli falvakban élő nyelv.

Szalai Andrea kutatásának összegzésében felhívja a figyelmet a nem cigány környezet beásokról alkotott képének általánosító jellegére, strukturálatlan jelentéstartományára, és a beás kisebbség önmagára vonatkozó, saját anyanyelvén megalkotott kategóriarendszerének (beás cigány/nem beás cigány/nem cigány) differenciált volta⁴¹.

Az **oláh cigányok** közül a legtöbben a romani nyelv úgynevezett lovári dialektusát beszélik, azok is, akik esetleg nagycsaládi körben más nyelvjárást használtak. A romani nyelv lovári nyelvváltozatának ismerete hasznos mindazok számára, akik országhatárokon átívelő kereskedelmi vagy kulturális kapcsolatokkal rendelkeznek, mert ezt a nyelvjárást igen sokan ismerik és fogadják el a legkülönbözőbb csoportok közötti közvetítőként.

Pécsett több nagycsaládból álló, zárt, úgynevezett oláh cigány közösség él. Ennél a gyűjtőfogalomként alkalmazott, főként a nem cigányok által használt elnevezésnél meg kell említeni, hogy maguk a közösség tagjai nem így identifikálják magukat. Önmagukat kolompár cigányokként definiálják, illetve jelen van egyes csoportokban, a házasságok útján létrejött keveredés miatt is, az úgynevezett kelderás cigány önmeghatározás is. Mindkét definíció önmegjelölésként és csoport-meghatározásként is használatos.

Baranya megyében a romani nyelv számos nyelvjárását különböztethetjük meg, eddig azonban nem készült a megyére vonatkozó átfogó szociolingvisztikai kutatás, ezért kénytelen vagyok saját empirikus tapasztalataimra hivatkozni a régióban használatos nyelvjárásokat illetően.

Véleményem szerint a lovári dialektus Magyarországon egyre dominánsabbá válik, alátámasztja ezt a feltételezésem az is, hogy a nyelvi emancipációs folyamatban ezt a nyelvjárást sikerült elismertetni az 1990-es évek közepétől az Idegennyelvű Továbbképző Központ által szervezett állami nyelvvizsgarendszeren belül, valamint a Pécsi

40 SZALAI Andrea: A beások. Az etnikai identitás határai a nyelvhasználat tükrében *Kritika* 1997/12. 7-9. o.

41 SZALAI (1997) im.

Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Idegennyelvű Lektorátusa által szervezett nyelvvizsgán ezzel a dialektussal találkozunk a leggyakrabban.

Nyelvpolitika: kisebbségi nyelvi jogok

A cigány nyelv helyzetének elemzésekor fontos megemlítenünk a cigány nyelvi kultúrát védő nemzetközi jogi fejlődést.

Kontinensünkön a 80-as évek végén a kisebbségi tárgyú jogalkotás az Európa Tanács intézményén belül vett új lendületet. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája 1992. november 5-én nyílt meg aláírásra és a Magyar Köztársaság 1992 -ben az elsők között csatlakozott hozzá, 1995. április 7 -én kelt, 35/1995. számú határozatával. Az egyezmény Európában 1998. március 1 -én lépett hatályba. A Magyar Köztársaság Országgyűlése az 1999. évi XXXIV. törvény elfogadásával léptette hatályba, egyben törvényi erőre emelve az egyezményt. A karta 1. cikke rögzíti a regionális vagy kisebbségi nyelv fogalmát: „ [...] azon nyelvek, amelyeket az állam lakosságának számszerű kisebbségét alkotó polgárok hagyományosan használnak, és amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelveitől [...]”.

A nyelvi karta két területen különbözik a korábbi nemzetközi egyezményektől:

- A szabályozás tárgyát csak a nyelvi jogok képezik,
- Az egyezmény szövege nagy teret enged az aláíró államok belső jogalkotásának.

A szerződés nem határozza meg - ezáltal nem is határolja el egymástól - az egyéni (individuális) és csoportos (kollektív) nyelvi jogokat. A nyelvek védelméről szól, azon felismerésből kiindulva, hogy különböző történelmi, regionális vagy kisebbségi nyelvek az európai kulturális örökség fontos részei, melyek közül néhányat az eltűnés fenyeget.

Az öt részből álló karta alapelve, hogy minden államnak kötelessége a többnyelvűség biztosítása.

Az egyezmény kilenc olyan alapelvet tartalmaz, melyek alkalmazása minden - a karta hatálya alá tartozó nyelv szempontjából kötelező:

- A regionális, vagy kisebbségi nyelvek mint a kulturális gazdagság kifejezésének elismerése;
- A regionális, vagy kisebbségi nyelvek földrajzi körzetének tiszteltben tartása;
- A regionális, vagy kisebbségi nyelvek fejlesztését szolgáló határozott támogató lépések szükségessége;

- A regionális, vagy kisebbségi nyelveknek a magánéletben és a közéletben, szóban és írásban való használatának megkönnyítése, bátorítása;
- Az egyes nyelvek közti kapcsolatok megőrzése és fejlesztése;
- A regionális, vagy kisebbségi nyelvek oktatása és tanulása megfelelő formáinak és eszközeinek biztosítása minden megfelelő szinten;
- A regionális, vagy kisebbségi nyelvet nem beszélők számára e nyelvek elsajátításának lehetősége;
- A regionális, vagy kisebbségi nyelvek egyetemeken vagy ezzel egyenértékű intézményekben történő tanulásának és kutatásának támogatása;
- Nemzetközi cserék megfelelő formáinak támogatása.

Ezen alapelvek érvényesülése érdekében közel száz self-executing (önkéntesen végrehajtandó) rendelkezés közül minden államnak kötelessége legalább 35-öt választani (ebből legalább három intézkedésnek az oktatásra, ugyancsak legalább három intézkedésnek a kulturális tevékenységre és kulturális létesítményekre, ezeken kívül egynek-egynek az igazságszolgáltatásra, közigazgatásra, a tömegtájékoztatásra, valamint a gazdasági és társadalmi életre kell vonatkoznia).

Témánk szempontjából jelentős, hogy az egyezmény 1. cikk 3. bekezdése a területhez nem köthető nyelveket is a karta hatálya alá vonja. Ennek a rendelkezésnek köszönhetően van esély arra, hogy a cigányok/romák által anyanyelvként használt nyelvek is elindulnak az európai nyelvi emancipáció útján...

A 90-es évek elején a régió demokratikus fejlődése a kisebbségek körében is új reményeket a politikai szabadság kiteljesedésével kapcsolatos nagyszabású várakozást eredményezett, melyet úgy foglalthatunk össze, hogy rövid időn belül a kisebbségek és jogaik, többek között a nyelvi jogok érdemi védelme, jogi garanciákkal támogatott szabályai és nemzetközi fórumok előtt(i) érvényesíthetőségük nemzetközi szerződéses alpra kerül – még nem teljesült. (...) a nyelvi kartát – a többi egyezményrel együtt egy lépcsőfoknak kell tekinteni, amely a korábbiakhoz képest óriási előrelépést, afféle próbát jelent a következő fokozat előtt.⁴²

2005. decemberi határidővel a kormány kötelezte magát, hogy elkészített egy, a két cigány nyelv helyzetét bemutató jelentést, valamint javaslatot tesz vizsgált nyelvek védelmére. A beás nyelv állapotáról Pálmáiné Orsós Anna⁴³, a lovári nyelvről pedig Choli Daróczi József és Vajda Imre készített jelentést⁴⁴. Ennek eredményeként reméljük, hogy változások történnek a cigány nyelvek megítélésével és védelmével kapcsolatban.

42 Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században – Kisebbségi monográfiák 3. (Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör Bp. 2003. 221-222. o.)

43 Pálmáiné Orsós Anna: A beás nyelv jelenlegi oktatásának felmérése, helyzetleírása és értékelése

44 Choli Daróczi József-Vajda Imre: A lovári nyelv jelenlegi oktatásának felmérése, helyzetleírása és értékelése

A magyarországi cigányság mintegy fele kétnyelvű, használja a cigány vagy a beás nyelvet és a magyart is. Egyes csoportoknak valamely más európai nyelv lett az anyanyelvük. Ilyenek például a magyarországi beás cigányok, akiknél nincs nyoma az eredeti cigánynyelvűségnek. A beások egyéni, de tiszta román nyelvjárást használnak, melyben kevés számban fordul elő cigány eredetű szó. A beascigányok a Délvidékről, román nyelvjárásuk jellege alapján a Bánságból kerültek Magyarországra, főként a Dunántúlra. Cigány anyanyelvű kárpáti cigányok Magyarországon már csak néhány Nógrád megyei faluban találhatók. Nagyobb számban Szlovákiában élnek, az úgynevezett szlovák vagy szerviko cigányok között.

Az európai cigány nyelv számos nyelvjárása ismert. A legfontosabbak az orosz cigány, lett cigány, lengyel cigány, a német cigány, a cseh-, szlovák-, magyar-, illetve a vend cigány nyelv. Bulgáriában használják az erlidesz nyelvjárást és a drindárit, Romániában pedig a lingurári, kelderási, lovári, cechári nyelvjárások használatosak. Magyarországon leginkább a lovárit beszélik a cigány anyanyelvű emberek. A magyar nyelv több cigány szót vett át, ilyenek például: a kaja (étel), xal (eszik), pia (ital), apel (iszik) szóból származik. A szóátvétel fokozatosan megy végbe. Először csak néhány szó a szomszédos népek nyelvéből egy bizonyos csoport nyelvhasználatának lesz része: például a kaja, pia, csaj (shej=lány) eleinte csak a diákok, katonák nyelvhasználatában volt ismert. Napjainkban azonban már széles körben elterjedt e szavak használata Magyarországon. Több száz éves múlta visszatekintő átvétel a cigány nyelvből a hóhányó (hazudó, lódtó, füllentő) és az uzsgyi! (gyerünk!, futás!). Ezek a xoxamnó (hazudós), illetve az ushtjél (feláll, felkel) ige felszólító alakjából (ustji!) erednek. A magyar csaj szó már elvesztette a cigány lány jelentését, az ifjúsági nyelvben a lány jelentést kapta. A magyar csávó szó még mindig elsősorban cigány fiú-t jelent. Érdekes a purdē (cigány gyerek) szó története. A cigány phurde! (fújd!) a szegkovács gyermekéhez intézett vezényszava volt kovácsolás közben. A helyzetből értelmeződött át a cigány gyermekére. A cigány eredetű szavak többsége a tolvajnyelv (argó, zsargon) sajátja, és nem is mindig közvetlenül a magyarországi cigányból való, hanem a német tolvajnyelvből. A magyar komál (tetszik neki) minden bizonnyal ilyen, mert eredetije (oláh cigány kamel=szeret) jellegzetesen a német cigány nyelvjárásokban fordul elő -o- magánhangzóval. Német- vagy magyarcigányból való az Í magyar csálínger (pincér) a csaro (tál) többes számú birtokos melléknevből. A cigány eredetű szavak száma a magyar köznyelvben feltehetőleg néhány száz lehet.

Zárt cigány anyanyelvű közösségek

A cigány csoportok által beszélt nyelvek és az egyes közösségek által lakott településtípusok között szociológia és demográfiai összefüggés figyelhető meg. A Baranya megyére jellemző aprófalvak kedvező településtípust nyújtottak a cigányok számára anyanyelvük megőrzésében.

Kertesi Gábor és Kézdi Gábor megyékre bontott adataiból tudhatjuk, hogy az 1990. évi népszámlálási és az 1992/93-as tanévben a Művelődési és Köznevelési Minisztérium által a cigány tanulók évfolyamonkénti létszámát összegyűjtő települési adatokat összevetve, melyek

azok a Baranya megyei települések, melyek a cigány anyanyelvhasználata szempontjából zárt közösségeknek tekinthetők. Ezek a - kizárólag falusi – településeken a nyelvismeret 100 %-osnak, azaz teljesnek mondható. A több forrásból származó szociológiai összevetés adatai szerint ezek a Baranya megyei (vagy baranyai központtal rendelkező községekhez tartozó) települések a XX. század végén a következők voltak: Csebény, Horváthertelend, Ibafa, Tengeri, Zók, Nagykozár, Töttös, Kistamási, Markóc, Dunafalva, Egyházasharaszti, Felsőszentmárton, Geresdlak, Drávaszerdahely, Márfa, Székelyszabar, Tésenfa, Szörény, Alsómocsolád, Nagytótfalu, Botykapeterd, Olasz, Varga, Somberek, Somogyviszló, Szabadszentkirály, Babarcszölös, Csarnóta, Kökény, Szilvás, Szebény, Vejti.⁴⁵

A településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a hivatkozott helyiségek nem kizárólag cigányok által lakottak, ám az egyes falvak (akár mindössze 10 - 15 főből álló) lakossága anyanyelvként beszélte a szociológusok által is gyűjtőfogalomként használt „cigány nyelvet”.

Ezen településeken kívül, napjainkban Alsószentmártonban és Gilvánfán beszélnek anyanyelvükként nagy arányban a beás nyelvet. Itt fontos megemlítenünk, hogy ezeken a baranyai településeken az egyes falvak cigány lakóinak aránya 90 % feletti. Berkesd és Pettend azok a települések, amelyek lakói közül a cigányok a lovári nyelvet vallják anyanyelvüknek.

A romani/lovári nyelvvizsga

A romani/lovári nyelv elsajátításához szükséges tankönyvek kis számban vannak jelen a mai magyar oktatási rendszerben.

Míg az általános iskolai oktatás területén több kezdeményezés is született, addig a felsőoktatásban, valamint a nyelvvizsgák abszolválásához nélkülözhetetlenné vált újabb segítő anyagok kidolgozása.

A mintaként szolgáló gyakorlati feladatok megoldása során a hallgató/vizsgáló betekintést nyerhet a romani/lovári nyelvvizsga követelményrendszerébe.

A gyakorlati feladatok hozzájárulhatnak a romani/lovári nyelv presztízsének erősítéséhez, szembe kell szállnunk azzal a tévhitel, hogy ez a nyelv néhány hónap alatt elsajátítható.

Az Idegennyelvi Továbbképző Központ és az egyetemi kihelyezett vizsgaközpontok 1995 óta nyújtanak lehetőséget arra, hogy romani/lovári nyelvből alap- közép- és felsőfokú nyelvvizsgát tehessenek az érdeklődők. Az itt szereplő gyakorló feladatsorral a hallgató/vizsgáló a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar lektorátusán találkozhat.

⁴⁵ Kertesi - Kézdi (1998) p.324 – 333.

Nyelvhelyesség

A munkafüzet nyelvhelyességet tárgyaló fejezetének célja, hogy a hallgató/vizsgáló elsajátítsa az alapvető nyelvtani szerkezeteket, lexikai egységeket. Legyen képes felismerni ezeket, valamint tudjon létrehozni mondatokat, összefüggő szövegrészeket.

A vizsga szövege egyszerű, hétköznapi nyelven íródott.

A nyelvhelyességi vizsga a vizsgázó tudásszintjét méri lexikai, grammatikai, szemantikai szempontból, valamint azt, hogy a vizsgázó képes-e önálló kommunikációra.

A nyelvhelyességi vizsgarész 30 tesztkérdésből áll, a vizsgázónak ki kell választania a helyes választ a lehetőségek közül.

Szövegértés

Az olvasott szöveg értéséhez a hallgatónak/vizsgálónak képesnek kell lennie az olvasott szöveg lényegét megérteni, a feladatoknak megfelelő stratégiákat tudnia kell alkalmazni.

A szövegek a gyakori kifejezéseket, szavakat tartalmazzák, egyszerűek, hétköznapi nyelvezetűek.

A vizsga célja felmérni a vizsgázó képességét a mindennapi életben hallható autentikus kifejezések elolvasására, megértésére, az információk kiszűrésére.

A vizsgafeladatokban a szöveghez kapcsolódó állításokról kell a vizsgázónak eldöntenie, hogy az adott állítás igaz, vagy hamis.

Íráskészség

Az íráskészséget fejlesztő feladatok célja, hogy a hallgató/vizsgáló felkészüljön a feladatban megadott kommunikációs szándékok megvalósítására, illetve tudjon az adott témához kapcsolódó, összefüggő szöveget írni.

A hallgatónak/vizsgálónak képesnek kell lennie kifejezéseket használni, rövid, összefüggő szövegeket írni, azokat összekapcsolni. Elvárásként megjelenik az önálló szövegalkotás egyszerű, hétköznapi témából.

A feladat informális, baráti levél megírása, adott szempontoknak megfelelően. A levél akkor megfelelő, ha tartalmazza az összes megadott utasítást.

Az íráskészséget felmérő vizsga célja annak felmérése, hogy a vizsgázó képes-e kifejezni gondolatait az adott nyelven írásban, meghatározott szituáció alapján.

A nyelvvizsga sikeres, ha a vizsgázó minimum 60%-ot elér a maximum pontszámból.

A munkafüzeti segédanyag tanulmányozása – természetesen - nem elegendő a nyelvvizsga megszerzéséhez, nem pótolja a nyelvvizsga tanfolyam felkészítő szerepét. Ám a tanfolyam melletti, önálló gyakorlásra kitűnően alkalmas, hiszen a megoldókulcsnak köszönhetően a hallgató/vizsgázó önmaga is tudja értékelni munkáját.

Sikeres felkészülést kívánok!

Irodalom

- Choli Daróczi József – Feyér Levente (1988): Zhanes romanes? Cigány Nyelvkönyv. TIT Nyomda, Budapest.
- Choli Daróczi József-Vajda Imre: A lovári nyelv jelenlegi oktatásának felmérése, helyzetleírása és értékelése
- Dr. Karsai Ervin (2004): Cigány nyelv Tanuljunk cigányul I. Cigány nyelv alapfokon Óravázlatok és feladatlapok az általános iskolai fakultatív oktatás számára. Anda Romani Alapítvány, Budapest.
- Dr. Karsai Ervin (2004): Cigány nyelv Tanuljunk cigányul II. Cigány nyelv középfokon Óravázlatok és feladatlapok az általános iskolai fakultatív oktatás számára. Anda Romani Alapítvány, Budapest.
- Kemény István (1999): A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében, Régio.
- Kemény István (szerk.) (2000): A magyarországi ROMÁK. In Változó Világ, Press Publica.
- Kertesi G. – Kézdi G.: Cigány népesség Magyarországon, p.456., A magukat cigány nemzetiségűnek vagy cigány anyanyelvűnek vallók, illetve cigány nyelven beszélők száma az 1980. és az 1990. évi népszámlálásokban
- Labodáné Lakatos Szilvia, Pálmainé Orsós Anna, Varga Aranka (2002): A Magyarországi cigány nyelvek. In: László János, Forray R. Katalin (szerk.): Roma tanulók iskolai pszichológiája, Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Intézete, Pécs.
- Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv jelenlegi oktatásának felmérése, helyzetleírása és értékelése
- Réger Zita (1988): A cigány nyelv: Kutatások és vitapontok – Műhelymunkák a nyelvészet és a társadalomtudományok köréből, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Réger Zita (1984): A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai, Szociálpolitikai értesítő.

- Réger Zita (1996): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei, Iskolakultúra.
- Réger Zita (1987): Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben – Műhelymunkák a nyelvészet és társadalomtudományok köréből. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szalai Andrea: A beások. Az etnikai identitás határai a nyelvhasználat tükrében Kritika 1997/12. 7-9. o.
- Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században – Kisebbségi monográfiák 3. (Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör Bp. 2003. 221-222. o.)

Romani/Lovári Alapfokú nyelvtani teszt I.

(További két alapfokú nyelvtani tesztsorozat található megoldásokkal együtt e tankönyv CD mellékletében.)

I. Válassza ki a megadott 4 lehetőség közül a helyes megoldást!(max. 15 pont)

1. Me e Marica

- a.) sam b.) san c.) si d.) sim

2. O Joka ando teatro.....

- a.) sanas b.) samasc.) sas d.) simas

3. gazhi kiravel lashi maseski zumi.

- a.) o b.) le c.) la d.) e

4.shavo shukares khelel romanes.

- a.) le b.) o c.) e d.) len

5. gazhenca vorbisaras romanes.

- a.) e b.) o c.) le d.) la

6. Le ande fabrika keren butyi.

- a.) shavo b.) shaven c.) shaved.) shaves

7. Shukar..... si ando Nyamcicko them.

- a.) gava b.) gavesko c.) gavendar d.) gaves

8. Le terne khere zhutin.

- a.) shej b.) shejan c.) sheja d.) sha

9. vurdon o mursh tradel.

- a.) pej b.) po c.) pel d.) pe

10. Ame gelam grastengo foro.

- a.) ando b.) andej c.) andel d.) anglaj

11. Me butyi te kerav ande bar.

- a.) zhal b.) zhas c.) zhan d.) zhav

12. Me mange jekh shukara romnya.

- a.) rodo b.) rodela c.) rodena d.) rodesa

13. Lolo vurdon te kinav.

- a.) kamlan b.) kamlem c.) kamline d.) kamlam

14. Shukar kale bikindem ando foro.

- a.) khure b.) khuro c.) khures d.) khurendar

15. Sostar chi opre?

- a.) lenle b.) lesles c.) lende d.) lendar

16. Shukar zhas ando diskoteka.

- a.) rakhlyanca b.) rakhlyatar c.) rakhlyake d.) rakhlyandar

17. Me zho te sityuvav.

- a.) tyiro b.) tyire c.) tusa d.) tut

18. zhuvlyake ingres le luludya?

- a.) tyira b.) tyire c.) tyiro d.) tyiri

19. bikindan le gada.

- a.) lengo b.) lenge c.) lengi d.) lenga

20. Amare..... si love.

- a.) romnyi b.) romnyake c.) romnyande d.) romnyan

21. O godyaver rom maj dur dikhel.

- a.) nakhestar b.) nakhendar c.) nakheske d.) nakhende

22. An perdal..... le luludya.

- a.) amarab.) amaro c.) amen d.) amendar

23. Mangavas kodola

- a.) shej b.) sha c.) shake d.) shatar

24. Khere kames?

- a.) te soves b.) sovelac.) te sovav d.) sovasa

25. Me khere ingrav mure

- a.) dadendar b.) dadestar c.) dad d.) dades

26..... piramnyi sityol ande opruni shkola.

- a.) lake b.) leski c.) lesko d.) leske

27. Savatune kasa kames?

- a.) maladyuvav b.) maladyol c.) te maladyos d.) maladyilas

28. O luludyalo dikhlo

- a.) shukar b.)shukar-i c.) shukara d.) shukare

29. Muri pheny ke shudrilas.

- a.) nasvala b.) nasvalo c.) nasvali-j d.) nasvale

30. amal avilas ande muri organizacia.

- a.) mura b.) mure c.) muro d.) muri

II. A szöveg ellenőrző feladat. A következő szöveg alapján döntse el, hogy az alábbi állítások igazak vagy hamisak. (max. 10 pont)

E familija

E intrego familija beshel kaj e mesalya. Krujal e mesalya si le skamina. Von xan ande soba. Muro phral ande bolta si pala manro. Avel khere sigo. Muri dej kiravel mizmeresko xabe, muro dad butyi kerel ande fabrika. O papo beshel kaj e mesalya la mamivasa, haj xan zumi. Muri pheny ande shkola si. Voj aba phirel ande shkola. Me inke cino shavo sim, chi phirav ande shkola. Muri dej haj muro dad inke ternej. Muro nano pe phuv kerel butyi.

-Manges zumi, muro shavo?

-Mangav mama, de vi e roj mangav!

-Aba ingrav e zumi, de jekh cerra tatij.

-Naj bajo mama, bokhalo sim.

-Kathej e zumi, xa, ke sigo avel khere tyo dad.

Avel khere o shavo, haj o dad. O shavo anel manro. O dad phenel:

-Devlesa arakhav tumen!

-Del andas tut tata! – phenel o cino shavo.

-Gataj o xaben!

E familija tele beshel pasha e mesalya, thaj rojaren e zumi. O papo thaj e mami aba chi xan.

-Pe tumaro sastipe! – phenel o dad.

-Tata, o nano kana avel amende?

-Chi zhanav muro shavo, de muro kumnato, thaj muri kumnatkinya kurkone aven.

-Muro sokro, haj muri sokra savatone aven amende.

-Vi muro zhamutro thaj muri bori savatone aven amende.

Mure kaver nyamuri ande Peshta beshen. Muri familija zurales kamen jekhavres.

(Forrás: Dr. Karsai Ervin: *Cigány nyelv Tanuljunk cigányul II. Cigány nyelv középfokon Óravázlatok és feladatlapok az általános iskolai fakultatív oktatás számára. Anda Romani Alapítvány, Budapest 2004.*)

1. E dej kiravel ratyako xabe.	CHACHO SI	NAJ CHACHO
2. Shavoreski pheny ande fabrika si.	CHACHO SI	NAJ CHACHO
3. O shavoro phirel ande shkola.	CHACHO SI	NAJ CHACHO
4. O papo tele beshel thaj zumi xal.	CHACHO SI	NAJ CHACHO
5. Zurales kamen pengi familija.	CHACHO SI	NAJ CHACHO

III. Irányított fogalmazás (max. 20 pont)

Terjedelem: 10-12 sor

1.) Írjon levelet az egyik ismerősenek a szombati roma táncról!

- Mikor és hol tartották a táncot?
- Kivel és meddig volt jelen a programon?
- Milyen együttes szolgáltatta a zenét?
- Hogy érezte magát?

VAGY

2.) Írjon levelet a hétvégén megtartott születésnapról!

- Mikor és hol zajlott a születésnapi rendezvény?
- Hányan és kik voltak jelen a meghívottak közül?
- Mi volt a menü mit ettek, ittak a vendégek?
- Mit kapott ajándékba?

Megoldások a Romani/Lovári Alapfokú nyelvtani teszt I. sorozathoz

I. Válassza ki a megadott 4 lehetőség közül a helyes megoldást! (max. 15 pont)

1. Me e Marica

- a.) sam b.) san c.) si d.) sim

2. O Joka ando teatro.....

- a.) sanas b.) samas c.) sas d.) simas

3. gazhi kiravel lashi maseski zumi.

- a.) o b.) le c.) la d.) e

4.shavo shukares khelel romanes.

- a.) le b.) o c.) e d.) len

5. gazhenca vorbisarar romanes.

- a.) e b.) o c.) le d.) la

6. Le ande fabrika keren butyi.

- a.) shavo b.) shaven c.) shave d.) shaves

7. Shukar..... si ando Nyamcicko them.

- a.) gava b.) gavesko c.) gavendar d.) gaves

8. Le terne khere zhutin.

- a.) shej b.) shejan c.) sheja d.) sha

9. vurdon o mursh tradel.

- a.) pej b.) po c.) pel d.) pe

10. Ame gelam grastengo foro.

- a.) ando b.) andej c.) andel d.) anglaj

11. Me butyi te kerav ande bar.

- a.) zhal b.) zhas c.) zhan d.) zhav

12. Me mange jekh shukara romnya.

- a.) rodo b.) rodela c.) rodena d.) rodesa

13. Lolo vurdon te kinav.

- a.) kamlan b.) kamlem c.) kamline d.) kamlam

14. Shukar kale bikindem ando foro.

- a.) khure b.) khuro c.) khures d.) khurendar

15. Sostar chi opre?

- a.) lenle b.) lesles c.) lende d.) lendar

16. Shukar zhas ando diskoteka.

- a.) rakhlyanca b.) rakhlyatar c.) rakhlyake d.) rakhlyandar

17. Me zho te sityuvav .

- a.) tyiro b.) tyire c.) tusa d.) tut

18. zhuvlyake ingres le luludya?

- a.) tyira b.) tyire c.) tyiro d.) tyiri

19. bikindan le gada.

- a.) lengo b.) lenge c.) lengi d.) lenga

20. Amare..... si love.

- a.) romnyi b.) romnyake c.) romnyande d.) romnyan

21. O godyaver rom maj dur dikhel.

- a.) nakhestar b.) nakhendar c.) nakheske d.) nakhende

22. An perdal..... le luludya.

- a.) amara b.) amaro c.) amen d.) amendar

23. Mangavas kodola

- a.) shej b.) sha c.) shake d.) shatar

24. Khere kames?

- a.) te soves b.) sovela c.) te sovav d.) sovasa

25. Me khere ingrav mure

- a.) dadendar b.) dadestar c.) dad d.) dades

26..... piramnyi sityol ande opruni shkola.

- a.) lake b.) leski c.) lesko d.) leske

27. Savatune kasa kames

- a.) maladyuvav b.) maladyol c.) te maladyos d.) maladyilas

28. O luludyalo dikhlo

- a.) shukar b.) shukar-i c.) shukara d.) shukare

29. Muri pheny ke shudrilas.

- a.) nasvala b.) nasvalo c.) nasvali-j d.) nasvale

30. amal avilas ande muri organizacia.

- a.) mura b.) mure c.) muro d.) muri

II. A szöveg ellenőrző feladat. A következő szöveg alapján döntse el, hogy az alábbi állítások igazak vagy hamisak! (max. 10 pont)

E familija

E intrego familija beshel kaj e mesalya. Krujal e mesalya si le skamina. Von xan ande soba. Muro phral ande bolta si pala manro. Avel khere sigo. Muri dej kiravel mizmeresko xabe, muro dad butyi kerel ande fabrika. O papo beshel kaj e mesalya la mamivasa, haj xan zumi. Muri pheny ande shkola si. Voj aba phirel ande shkola. Me inke cino shavo sim, chi phirav ande shkola. Muri dej haj muro dad inke ternej. Muro nano pe phuv kerel butyi.

-Manges zumi, muro shavo?

-Mangav mama, de vi e roj mangav!

-Aba ingrav e zumi, de jekh cerra tatij.

-Naj bajo mama, bokhalo sim.

-Kathej e zumi, xa, ke sigo avel khere tyo dad.

Avel khere o shavo, haj o dad. O shavo anel manro. O dad phenel:

-Devlesa arakhav tumen!

-Del andas tut tata! – phenel o cino shavo.

-Gataj o xaben!

E familija tele beshel pasha e mesalya, thaj rojaren e zumi. O papo thaj e mami aba chi xan.

-Pe tumaro sastipe! – phenel o dad.

-Tata, o nano kana avel amende?

-Chi zhanav muro shavo, de muro kumnato,thaj muri kumnatkinya kurkone aven.

-Muro sokro, haj muri sokra savatone aven amende.

-Vi muro zhamutro thaj muri bori savatone aven amende.

Mure kaver nyamuri ande Peshta beshen. Muri familija zurales kamen jekhavres.

(Forrás: Dr. Karsai Ervin: *Cigány nyelv Tanuljunk cigányul II. Cigány nyelv középfokon Óravázlatok és feladatlapok az általános iskolai fakultatív oktatás számára. Anda Romani Alapítvány, Budapest 2004.*)

1. E dej kiravel ratyako xabe.	CHACHO SI	<u>NAJ CHACHO</u>
2. Shavoreski pheny ande fabrika si.	CHACHO SI	<u>NAJ CHACHO</u>
3. O shavoro phirel ande shkola.	CHACHO SI	<u>NAJ CHACHO</u>
4. O papo tele beshel thaj zumi xal.	<u>CHACHO SI</u>	NAJ CHACHO
5. Zurales kamen pengi familija.	<u>CHACHO SI</u>	NAJ CHACHO

III. Irányított fogalmazás (max. 20 pont)

Terjedelem: 10-12 sor

1.) Írjon levelet az egyik ismerősenek a szombati roma táncházról!

a.) Mikor és hol tartották a táncházat?

b.) Kivel és meddig volt jelen a programon?

c.) Milyen együttes szolgáltatotta a zenét?

d.) Hogy érezte magát?

VAGY

2.) Írjon levelet a hétvégén megtartott születésnapról!

a.) Mikor és hol zajlott a születésnapi rendezvény?

b.) Hányan és kik voltak jelen a meghívottak közül?

c.) Mi volt a menü mit ettek, ittak a vendégek?

d.) Mit kapott ajándékba?

III. 1.)

Muro Drago Phral!

Sar zhal tyo trajo? So si tusa? Sar si tyiri familija? Me thaj muro chalado nais le Devleske mishto si!

Sunusarav, hoj chi zhanglan te aves amenca ando romano khelipesko kher.

Ashundan, hoj savatune sas ando gavesko kher kado lasho programo.

Me mura amalicasa gelem khote. Pinzhares e romani muzika? Me zurales kamavla, sorro ratyi kheldem mura amalicasa. E Kalyi Lyag bashadas zhi detehara. Zurales chinyilam ba bari voja sas amen!

Khote sityilem romanes te khelav ke khote si jekh romano shavo savo sityarel o khelipe. Kames te sityos romanes te kheles? Trubuj atunchi khate te aves ande amaro gav!

Kana situ slobodo vrama te dromares amende? Bare kamipesa zhukarastu!

T'aves Baxtalo!

Tyiro phral: O Joska

Peshta, 2006. 04. 03.

III. 2.)

Muri Lashi Amalica!

Dulmut ashundem pa tute. Sar san? Me mishto sim ba zurales but butyi si man.

Zhanes, hoj akanak sas mura dako arakhadyimasko dyes. E integro familija khetane avilas, ke muri dej panzhvardesh bershengi avilas. Samas tranda zhene. O baro dyes parashtune sas ando amaro kher.

Me sorro dyes kiradem, peklem, numa mure sheja zhutisarde mange. Sogodi sas pe mesalya: zumi, peke masa, horezo, kolompera, shalata thaj vi but guglimata sas.

Vi le romnya pile lashi, gugli, loli mol ba le roma majfeder kamline te pen bara, ratyija, le shavorra pale piline kola.

Muri dej but darura las amendar. Me kindem lake jekh shukar chaso. Ba kaver zhene ande lake zлага, coxa, luludya. Me kade gindij, hoj chi bistrel muri dej kado dyes!

Kongodi mishto hatyardaspe!

Iskirisar vi tu pe tyiro trajo! Zhukarav tyo lil!

But chumidavtu:

E Mari

Peshta, 2006. 04. 03.

Pálmainé Orsós Anna: Nyelvvizsga beás nyelvből

A Pécsi Tudományegyetem államilag akkreditált, pécsi székhelyű vizsgaközpontja, a PROFEX engedélyt kapott arra, 2002. áprilisában hogy akkreditált beás nyelvvizsgáztatást folytasson, a BTK Romológia Tanszék mint vizsgahely keretei között. A beás nyelvét őrző cigány lakosság a Dél-Dunántúlon koncentrálódik, természetes társadalmi-földrajzi központja a Pécsi Tudományegyetem, amelynek Romológia Tanszékén évek óta oktatjuk a beás nyelvet nemcsak nyelvvoktatás, hanem komoly nyelvfejlesztési munkák is folynak. Pécssett működik egyébként a Gandhi Alapítványi Gimnázium, számos civil szervezet támogatja a beás nyelvű közösségek fennmaradását, és egyre több általános iskolában oktatnák a nyelvet is. Mindez hangsúlyozta annak szükségességét, hogy akkreditált nyelvvizsgát lehessen itt tenni beás nyelvből.

Az előkészületek folyamán a Nyelvvizsgát Akkreditáló Testület számos szakmai jellegű értekezést tartott, s kért tőlünk ez ügyben különböző írásbeli előterjesztéseket, leírásokat a beás nyelvről azt bizonyítandó, hogy alkalmas a vizsgáztatásra.

A sikeres akkreditáció óta – immár ötödik éve, évente két alkalommal szervezzük meg a beás nyelvvizsgákat. A vizsgák lebonyolításához – alkalmi pályázatokon kívül – senkitől nem kaptunk anyagi támogatást, de az ígéretekben bízva (önerőből, esetenként saját zsebből) finanszíroztuk az akkreditációs anyag elkészítését, a vizsgák lebonyolításához szükséges kiadásokat, és igyekeztünk megteremteni a vizsgáztatás feltételeit.

A vizsgáról általában

Az állami elismertség azt jelenti, hogy a PROFEX vizsgabizonyítvány birtokosa ugyanolyan előjogokat és előnyöket élvez, mint azok, akik más, államilag elismert általános nyelvi vagy szaknyelvi vizsgát tettek. Ezek közül legfontosabbak a felsőoktatási intézményekben tett felvételi vizsgák pontszámának emelése, a diplomaszerezés feltételének teljesítése és a nyelvpótlékra való jogosultság megszerzése.

A három fokozat (alap, közép és felső) kialakításakor a vizsga kifejlesztői a magyarországi hagyományokat követték, de ugyanakkor – az állami akkreditáció követelményeinek is eleget téve – az Európa Tanács nyelvtudásszintekre vonatkozó ajánlásait is szem előtt tartották. Az alap- közép- és felsőfok követelményei a vizsga nyelvtől függetlenül egységesen meghatározottak és egymástól jól elkülöníthetők.

A kétnyelvűség egyrészt azt jelenti, hogy a vizsga a magyarországi nyelvtanulók illetve zömében beás anyanyelvű nyelvvizsgázók nemzetiségéből fakadó szükségleteinek, igényeinek és nyelvtanulási céljainak messzemenő figyelembe vételével került kifejlesztésre, amelyek közül a nyelvi sajátosságok különös hangsúlyt kaptak. Másrészt a nyelvi közvetítő készség (fordítási készség) vizsgálatára a vizsga mindhárom fokán sor kerül. Ennek célja nem csupán az, hogy a fordítás, mint egy ismét egyre nagyobb mértékben előtérbe kerülő készség így, a vizsga felkészülésre-felkészítésre való visszahatása révén is hangsúlyt kapjon. Cél az is, hogy a beás nyelv fennmaradásához a PROFEX nyelvvizsga a maga sajátos eszközeivel és

lehetőségeivel hozzájáruljon, hiszen egy fordítási feladat végrehajtásakor mindkét nyelv megfelelő szintű ismerete szükséges.

A szintező jelleg alatt a vizsgán a vizsgázók nyelvismeretének, nyelvi jártasságainak és készségeinek pillanatnyi fejlettségét kell értékelni. Ez az értékelés független a felkészítés vagy a felkészülés körülményeitől, tehát sem egyes tanfolyamokhoz, sem tananyagokhoz nem kötődhet. Számos létező tananyagot, tankönyvet és kurzust fel lehetne sorolni, amelyek hasznosak lehetnek a felkészüléshez, ehelyett azonban inkább a kimenet oldaláról közelítjük meg a kérdést. Ehhez egyrészt e tájékoztatóban részletes leírást adunk a PROFEX nyelvvizsga 3 fokozatán megjelenő feladatokról és követelményekről (4. pont), másrészt a vizsgán megjelenő 10 témakorról. (5. pont)

A vizsgarendszer jellemzői

A vizsgarendszer neve: PROFEX Beás Általános Nyelvvizsgarendszer.

Általános jellemzők

A vizsgarendszer magyarországi fejlesztésű, kétnyelvű beás nyelvi általános nyelvvizsgarendszer. Az általános jelleg azt jelenti, hogy a vizsgát azoknak ajánljuk, akik a beás nyelv iránt személyes okok miatt vagy hivatásuknál fogva érdeklődnek (pedagógusok, szociális munkások, családgondozók, rendőrök, stb.)

Az általános jelleg egy adott nyelv általános célú használatát jelenti, amelyek ismerete különféle feladatok elvégzését teszlik lehetővé, jellemző szituációkban a beás nyelvterületen meglévő szokásoknak, írott és íratlan szabályoknak megfelelően.

A beás - bár bizonyos értelemben egy bizonyos közösség által használt nyelv - alapját mégis az úgynevezett „általános nyelvi ismeretek” képezik, de legalább olyan fontosak azok a háttérismeretek is, amelyeket e nyelvet tanuló közösség esetében minden egyén tanulás útján szerez meg.

Az állami elismertség azt jelenti, hogy a PROFEX vizsgabizonyítvány birtokosa ugyanolyan előjogokat és előnyöket élvez, mint azok, akik más, államilag elismert általános nyelvi vagy szaknyelvi vizsgát tettek. Ezek közül legfontosabbak a felsőoktatási intézményekben tett felvételi vizsgák pontszámának emelése, a diplomaszerezés feltételének teljesítése és a nyelvpótlékra való jogosultság megszerzése.

A szintező jelleg alatt a vizsgán a vizsgázók nyelvismeretének, nyelvi jártasságainak és készségeinek pillanatnyi fejlettségét kell értékelni. Ez az értékelés független a felkészítés vagy a felkészülés körülményeitől, tehát sem egyes tanfolyamokhoz, sem tananyagokhoz nem kötődhet. Számos létező tananyagot, tankönyvet és kurzust fel lehetne sorolni, amelyek hasznosak lehetnek a felkészüléshez, ehelyett azonban inkább a kimenet oldaláról közelítjük meg a kérdést. Ehhez egyrészt e tájékoztatóban részletes leírást adunk a PROFEX

nyelvvizsga 3 fokozatán megjelenő feladatokról és követelményekről, másrészt a vizsgán megjelenő 10 témakörrel.

Vizsgaszintek

Az államilag elismert nyelvvizsga szintjei	A PROFEX beás általános nyelvvizsgarendszer szintjei	Az Európa Tanács Közös Európai Referenciakeret szintjei
alapfok	alapfok	B1
középfok	középfok	B2
felsőfok	felsőfok	C1

A PROFEX általános nyelvvizsga szóbeli (A), írásbeli (B) és komplex (C) részvizsgákból áll. Az egyes részvizsgákra külön is lehet jelentkezni. Komplex vizsgára jelentkezés esetében a sikeres részvizsgáról a vizsgaközpont bizonyítványt ad, a másik részvizsga esetleges sikertelensége ellenére is.

A vizsga jellemzői

Az írásbeli vizsga papíron történik, csoportosan. Az írásbeli vizsgára mindhárom szinten 3 óra áll rendelkezésre. A feladatok megoldásának sorrendje és időfelhasználása a teljes időtartamon belül szabad.

A szóbeli vizsga beszédkésztséget mérő része kéttagú vizsgabizottság előtt történik. A sikeres vizsgához mindhárom szinten mind az írásbeli mind a szóbeli vizsgán 60%-os összteljesítmény elérése szükséges, valamint az, hogy a vizsgázó a mért készségek mindegyikéből legalább 40%-os teljesítményt nyújtson.

ALAPFOK

Vizsgarész		Feladat típusa	Feladat leírása	Idő	Pontszám
ÍRÁSBELI	Írott szöveg értése	Feleletválasztó kérdés, igaz–hamis állítás, információ átvitel, rövid magyar kérdésre rövid magyar válasz adása, rokonértelmű szavak megkeresése a szövegben	A vizsgázó egy beás nyelvű, 300–400 szó terjedelmű szöveget olvas el, majd megoldja a szöveg megértését mérő feladatokat. Nyomatott szótár használható.	180 perc	20
	Írás-készség	Levélfírás	A vizsgázó magyar nyelven megadott szempontok alapján beás nyelvű levelet ír 100–150 szó terjedelemben. Nyomatott szótár használható.		15
	Nyelvi közvetítő-készség	Fordítás	A vizsgázó beás nyelven írott szöveg alapján magyar nyelvű fordítást készít. A fordítandó szöveg hosszúsága 150–200 szó. Nyomatott szótár használható.		15
SZÓBELI	Hallott szöveg értése	Feleletválasztó teszt, igaz–hamis állítás, információ átvitel, hiányos mondatok kiegészítése	A vizsgázó anyanyelvi beszélők két közlését hallgatja meg gépi hanghordozóról. Az egyik 100–120 szó hosszúságú és mondatokat tartalmaz, a másik egy 250–300 szó hosszúságú összefüggő szöveg. Mindkét közlést háromszor hallja a következő menetrend szerint: 1. feladatlap megtekintése (1 perc); 2. a mondatok/ szöveg meghallgatása (a mondatok között 10 s, a szövegnél 30 s szünet, amelynek során a feladat megoldandó); 3. a feladatlap kitöltése (3 perc)	20 perc	20
	Beszéd-készség	Párbeszéd	A vizsgázó néhány mondatban bemutatja magát beás nyelven a vizsgáztató kérdései alapján. A bevezető beszélgetés nem kerül értékelésre.	15 perc	30
		Párbeszéd szerepjáték	A vizsgázó két magyar nyelven megadott, általa húzott szituációban párbeszédet folytat a vizsgáztatóval beás nyelven.		
		Önálló témakifejtés	A vizsgázó egy tétellapot húz (kép, prospektus), majd az ezzel kapcsolatos témát röviden és egyszerűen beás nyelven bemutatja.		

KÖZÉPFOK

Vizsgarész		Feladat típusa	Feladat leírása	Idő	Pontszám
ÍRÁSBELI	Írott szövegértése	Feleletválasztó kérdés, igaz–hamis állítás, információ átvitel, rövid magyar kérdésre rövid magyar válasz adása, rokonértelmű szavak megkeresése a szövegben, összegzés, hiányos mondatok kiegészítése	A vizsgázó két, összesen 900–1200 szó terjedelmű beás nyelvű szöveget olvas el, majd megoldja a szövegértést mérő feladatokat. Nyomtatott szótár használható.	180 perc	20
	Írás-készség	Levéllírás	A vizsgázó magyar nyelven megadott szempontok alapján beás nyelvű levelet ír 150–200 szó terjedelemben. Nyomtatott szótár használható.		15
	Nyelvi közvetítő-készség	Fordítás	A vizsgázó magyar nyelven írott, szaknyelvi, 150–200 szó terjedelmű szöveg alapján beás nyelvű fordítást készít. Nyomtatott szótár használható.		15
SZÓBELI	Hallott szövegértése	Feleletválasztó teszt, igaz–hamis állítás, információ átvitel, hiányos mondatok kiegészítése	A vizsgázó anyanyelvi beszélők két közlését hallgatja meg gépi hanghordozóról. Az egyik 400–500 szó hosszúságú monológ, a másik 200–300 szó terjedelmű párbeszéd. Mindkét közlést kétszer hallja a következő menetrend szerint: 1. feladatlap megtekintése (1 perc); 2. szöveg meghallgatása 2x.(közben 30 s szünet); 3. a feladatlap kitöltése (3 perc)	20 perc	20
	Beszéd-készség	Párbeszéd	A vizsgázó néhány mondatban beszél magáról beás nyelven a vizsgáztató kérdései alapján. A bevezető beszélgetés nem kerül értékelésre.	15 perc	30
		Párbeszéd szerepjáték	A vizsgázó két magyar nyelven megadott szituációban beás nyelvű párbeszédet folytat a vizsgáztatóval, melynek során egy problémát oldanak meg közösen.		
		Önálló témakifejtés	A vizsgázó egy tétellapot húz (kép, prospektus, stb.), majd az ezzel kapcsolatos témát fejti ki beás nyelven.		

FELSŐFOK

Vizsgarész		Feladat típusa	Feladat leírása	Idő	Pontszám
ÍRÁSBELI	Írott szöveg értése	Feleletválasztó kérdés, igaz–hamis állítás, információ átvitel, rövid magyar kérdésre rövid magyar válasz, rokonértelmű szavak megkeresése a szövegben, összegzés, mondatok kiegészítése	A vizsgázó két beás nyelvű, összesen 1500–1800 szó terjedelmű szöveget olvas el, majd megoldja a szövegértést mérő feladatokat. Nyomtatott szótár használható.	180 perc	20
	Írás-készség	Levélfírás	A vizsgázó magyar nyelven megadott szempontok alapján levelet ír a formai és tartalmi szabályok megtartásával, 200–250 szó terjedelemben. Nyomtatott szótár használható.		15
	Nyelvi közvetítő-készség	Magyar nyelvű szöveg összefoglalása idegen nyelven	A vizsgázó magyar nyelven írott, 500–600 szó terjedelmű szöveg alapján beás nyelvű, 200–250 szó hosszúságú összefoglalót készít. Nyomtatott szótár használható.		15
SZÓBELI	Hallott szöveg értése	Feleletválasztó teszt, igaz–hamis állítás, információ átvitel, hiányos mondatok kiegészítése	A vizsgázó beás anyanyelvi beszélők két közlését hallgatja meg gépi hanghordozóról. Az egyik 500–600 szó hosszúságú monológ, a másik 500–600 szó hosszúságú párbeszéd. Mindkét közlést kétszer hallja a következő menetrend szerint: 1. feladatlap megtekintése (1 perc); 2. szöveg meghallgatása 2x, (közben 30 s szünet); 3. a feladatlap kitöltése (3 perc)	30 perc	20
	Beszéd-készség	Párbeszéd	A vizsgázó néhány mondatban beás nyelven beszél magáról a vizsgáztató kérdései alapján. A bevezető beszélgetés nem kerül értékelésre.	20 perc	30
		Párbeszéd szerepjáték	A vizsgázó két magyar nyelven megadott situációban párbeszédet folytat a vizsgáztatóval beás nyelven. A problémamegoldó, részletes érvelést igénylő vitában a vizsgázó igyekszik a szerepéből fakadó álláspontjait meggyőzni a vizsgáztatót		
		Önálló témakifejtés	A vizsgázó egy tétellapot húz, majd az ezen szereplő kép alapján egy témát fejt ki egy nála az adott témában kevésbé tájékozott beszédpartner számára. Az elvárás a leíró jellegű, folyamatos, összefüggő szóbeli információközlés.		

A vizsga értékelése

A sikeres vizsga

A sikeres vizsgához mindhárom szinten a maximálisan elérhető 50 pontból legalább 30 pontot kell elérni, és részegységenként minimum 40%-ot teljesíteni mind a szóbeli mind az írásbeli részvizsga esetén.

	elérhető pontszám	vizsgarészenként elérendő (40%)	részvizsgánként elérendő (60%)
Beszédértés	20	8	–
Beszédkésztség	30	12	–
SZÓBELI (A) VIZSGA	50	–	30
Írott szöveg értése	20	8	12
Íráskésztség	15	6	9
Nyelvi közvetítő készség	15	6	9
ÍRÁSBELI (B) VIZSGA	50	–	30

Bizonyítvány

A sikeres nyelvvizsgát tett vizsgázó államilag elismert nyelvvizsga-bizonyítványt kap, mely egy példányban kerül kiállításra.

Mintateszt - alapfok

(További két teszt sorozat – a középfokú és a felsőfokú nyelvvizsgálóhoz – található e tankönyv CD mellékletében)

<p>PROFEX ÁLTALÁNOS NYELVVIZSGA</p> <p>Alapfok – beás nyelv</p> <p>Írásbeli</p> <p>Írott szöveg értése</p>	
--	--

Olvassa el figyelmesen és oldja meg a feladatokat!

Figyelem! A vizsga akkor lehet sikeres, ha a vizsgázó részegységenként legalább 40%-ot teljesít.

A végleges választást jól gondolja meg, mert bármilyen válaszmódosítás esetén az adott kérdésre adott válasza érvénytelen.

Ceruzával írt dolgozat érvénytelen.

Odátă-jră, hungyé nu-jră, âjră odată ro dăpărtyé, într-on szát on kuvásj. Dă kuvásjusztă băjás âjră. Ro biny lukră, numă kind nu-jră băt.

Lukră, lukră, odată ink-o vinyit lá jél on om. Zísjé:

– Omulyé! Ám on kál, ár trébujj, kít hă puj pă jél putkavé.

Fásjé: – Ádă-l înlontru!

Na, or ádusz kálu-nlontru. Dă p-ásztă vorbă, kind o vinyit omusztă ku kálu-s, o vinyit înlontru sî Dimizo, sî jél sză ujtă, sjé, kum fásjé kuvásjulă.

O kizdilit sză pujé putkavă odată ásă, odată ásă, dă nu putye sză pujé szusz. Na, fásjé Dimizo:

– Măj, îc pot ázsută, kuvásjulyé?

– Tu aj dă gînd hă-m ázsuc? Nu tyé prisjépj tu lá nyimik!

– Dacskănu – zísjé –, mă prisjép.

– Ázsută-m átunsje, dă!

Bényé. Apukăt on kucît máră Dimizo, j-o tijet zsjosz pisjarilye lu kálu, ly-o pusz întri pisjarilye, s-o pusz pă jėj putkavé ku kuj, sî dăp-aje j-o pusz înnăpoj pisjarilye. Numă sză ujtă băjăsu, sjé, kum aj.

– Na, – zísjé omulă á lu sjinyé-j kálu – áfel inkă n-ám văzut nisjodată.

L-o plătyit pă băjás, băjăsu o zsumătătyé dă băny j-o dát lu Dimizo, s-o mérsz, sî Dimizo, sî hălălănt om.

O trikut dauă zî, trij, vinyé on om lá jél, lá kuvásjusztă. Sî jél áve on kál. Zísjé:

– M-ár trăbujj putkavé pă kălusztă.

– Bényé. Jo îl putkuvész, dă áku c-oj árătă, kum fásjé aminyi dă dăpărtyé.

– Bényé.

L-o lyigát pã kálu, apukát kucîtu, j-o tijet zsjosz pisjarilye. Bãjasu gîngye, kã sî jêl patyé fásjé áje, sjé Dimizo. Ly-o pusz întri pisjaré, ly-o pusz szusz putkavilye, sî dâp-áje dâgye, hã lyé pujé înnápoj, dá nu mirzsje.

Omu kînd vigye, sjé, kum äj, ro mirgis sz-o fãkut. Apukát bisju, sî o zîsz:

– N-áku o l-ij vingyiká pã kálu-m, o ásá ty-oj bátyé, dã ty-ij pisá-n sjarik!

N-áku, sjé szã fákã bãjasu, sjé szã fákã?

O vãzut on kupil dã bãjás áfãrã, l-o tyimát înlontru, j-o dát zesjé pingéj. Zîsjé:

– Du, mã! Repé, katã-l pã kuvásjulá, kár o foszt lá minyé, kã îñ ro máré bãj misz.

O mérsz kupilulá. Nu styu îñ káré szát, dá l-aflát. L-o tyimát înnápoj. Na bénýé. Fásjé

Dimizo:

– Dã sjé szã-c ázsut?

– Hát, mãj, biny ár fi kînd mãj ázsutá, kã-n máré gînd misz.

Na béný. Dimizo ly-o pusz înnápoj pisjarilyeje, kálu járã umblã.

Fásjé Dimizo pã bãjás:

– Na, vész, kum trébu szã putkuvésty p-on kál?

– Vãd, mã, vãd.

– Styij, sjé vij fásjé tu áku? – fásjé Dimizo pã bãjasu. – Mãj mult nu vij fásjé nisj putkavé, nisj ált.

– Á sj-oj fásjé?

–Vij vinyi ku minyé, sî vij îñvãcã îñ lumecará.

(Forrás: Részlet: *A beás kovács és az Isten című meséből* In: Orsós Anna: *Fátã ku pãru dã ar – Az aranyhajú lány II. kötet* Beás cigány iskolai népmesegyűjtemény Gandhi Közalapítványi Gimnázium Pécs, 1998)

FELADATLAP

I. Döntse el és jelölje aláhúzással, hogy az olvasott szöveg alapján, mely állítások igazak, ill. hamisak ! (5 pont)

Egy feladatot megoldottunk:

Inkă kusztă într-o kumpányé máré on kuvásj.	gyirépt äj	<u>nu-j gyirépt</u>
---	------------	---------------------

1. Uvig mîndru sî binyé lukrá.	gyirépt äj	nu-j gyirépt
2. Drág ji-jrá dă butură.	gyirépt äj	nu-j gyirépt
3. Jél áve on kál.	gyirépt äj	nu-j gyirépt
4. Fäsje putkavé pă káj.	gyirépt äj	nu-j gyirépt
5. Dimizo j-azsutát, kînd în báj äjrá.	gyirépt äj	nu-j gyirépt

II. Válaszoljon az alábbi kérdésekre egy - maximum tíz szóból álló - mondattal magyarul! (5 pont)

1. Ki és miben segített először a kovácsnak?
.....
2. Hogyan akarta megpatkolni a lovat másodszor a kovács?
.....
3. Kinek szólt a kovács, hogy keresse meg az Istent?
.....
4. Hol találta meg a fiú az Istent?
.....
5. Hogyan büntette meg az Isten a kovácsot?
.....

III. Mondja másképpen, írja körül beás nyelven max. 5 szóval a szövegből kiemelt kifejezéseket! (5 pont)

Egy feladatot megoldottunk:

nu-jrá bát

nu bije

li-j vingyiká

nu tyé prisjépj tu lá nyimik

kată-l pă kuvásjulă

mirgis sz-o făkut

kálu umblă

IV. A megadott három lehetőség közül válassza ki a helyes megoldást a szöveg alapján! A megoldás betűjelét húzza alá! (5 pont)

Egy feladatot megoldottunk:

Hungyé săgye kuvásju?

a. în păduré

b. în szát

b. în vályé

1. Sjë fel lukru áve băjásusztă?

a. făsje lyemnyé

b. făsje putkavé

c. mirzsje-n tîrg

2. Dă sj-o mérsz lá jél odătă on om?

a. sjire băny

b. vingye trosj

- c. áve dă gînd putkavé pǎ kál
3. Kum o pusz putkavilye Dimizou pǎ kál?
- a. j-o tijet mǎj înti pisjarilye káluluj
 - b. repé
 - c. jél numá sz-o ujtát, băjásu o fâkut
4. Kic băny j-o dát kupiluluj băjásu?
- a. o szutǎ
 - b. on furint
 - c. zesjé pingéj
5. Kum l-o bintitit Dimizo pǎ băjásu?
- a. nu j-o dát băny
 - b. trébuje szǎ mergǎ ku jél
 - c. s-o pirdut kászǎ

<p>PROFEX ÁLTALÁNOS NYELVVIZSGA Alapfok – beás nyelv Írásbeli Íráskészség</p>	
--	--

Figyelem! A vizsga akkor lehet sikeres, ha a vizsgázó részegységenként legalább 40%-ot teljesít.

Ceruza nem használható!

Írjon egy 100-150 szóból álló beás levelet testvérének, melyben tanácsot kér, mit vegyen testvére általános iskolás korú fiúgyermekének karácsonyra.

Vegye figyelembe az alábbi szempontokat!

- Kérjen elnézést, hogy levelet ír, de most így szeretné testvére tanácsát kérni.
- Írja meg, hogy nagyon elfoglalt, és már most nekiállt karácsonyi ajándékokat venni, de nem tudja, hogy testvére gyermekét most éppen mi érdekli, mit szeretne.
- Kérje meg testvérét, hogy írja meg, most milyen magas a gyermek, hányas lába van, mert az is lehet, hogy valamilyen ruhát vesz neki.
- Érdeklődjön arról, mit csinál, mivel szokott játszani szabadidejében.
- Hívja meg testvérét a közeljövőben egy hétvégére családotul ebédre, és kérje meg, hogy addigra próbálja megtudakolni, milyen ajándéknak örülne gyermeke.
- Végül búcsúzzon el abban a reményben, hogy nemsokára találkozni fognak.

<p>PROFEX ÁLTALÁNOS NYELVVIZSGA Alapfok – beás nyelv Írásbeli Nyelvi közvetítő készség</p>	
---	--

Fordítsa le a szótár segítségével az alábbi szöveget magyarra! (15 pont)

Băjasu-l szárák sî drăku

Ink-o odătă on băjas szárák s-o lat szákurá máré sî o mérsz în păduré dăpă lyemnyé. Járnă-jrá, frig ajrá sî dîn tyityijá lyémnluj j-o lunyikát százure dîn mîná zjsosz, s-o kăzut în apă.

K-o bată bună lungă-s kutá százure în apă. Odătă o vinyit on drák tînăr lá jél sî l-o-ntribát, sjé fásjé.

- Măszur apă áisje kit dă ádînká-j, s-oj fásjé o biszerikă. – zîsje băjasu.

- Áhuz tu băjasulyé, máj bényé-c dau on szák dă băny, numă áisj nu fă biszerikă.

Zîsje tátá szo drăkuluj lu kupilu-s: - Du tyé lá băjasu hălă, fásjéc o măszurălă, s á luj o fi száku-l dă băny d-întri voj, kéré máj téré o styi sză sză gye pă fugă.

Omu-l dă băjas járă l-o lat dă firé pă drăku-l tînăr. J-o zîsz, kă jépurilye-á luj kupil aj. Drăku hjábă ályirgá tată zî dăpă jél, nu-l putye ápukă.

Ált egyessug or făkut. Kéré máj nălt o zvărlyi sjukănu în nor, á luj o fi száku-l dă băny.

Dă omu s-ăku máj ku firé o foszt. Zîsjé: - Ástyăptă, kit sză dăstyigă frătyi mnyo usă în nor, s-ăpo l-oj zvărlyi szusz lu frătyi mnyo sjukănu, kă jél áfel n-ărél! Ásztă drăku n-o lăszăt.

Ásă o rămăsz száku-l dă băny lá băjas.

(Forrás: In: Orsós Anna: *Fátă ku păru dă ar II. Az aranyhajú lány Beás cigány iskolai népmesegyűjtemény - Băjasu-l szárák sî drăku* című mese alapján Gandhi Közalapítványi Gimnázium Pécs, 1998.)

4. Oktatási, oktatáspolitikai megközelítések

Varga Aranka: Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer

Az alábbiakban a multikulturális és inkluzív szemléletet történetileg, egymáshoz való viszonyukban, az iskolarendszer és az új pedagógiai módszerek összefüggésében mutatom be. Az iskola és a gyakorlati pedagógia elsősorban példaként szolgál, mivel a multikulturális és az inkluzív szemléletű intézmények, közösségek, rendszerek kialakítására, gyakorlati megvalósítására a társadalom minden szegmensében szükség és lehetőség van. Az inkluzivitás gyakorlatát segítő együttműködés sem kizárólag az iskolai keretek között képzelhető el, működését a társadalom egészében biztosítani kell.

Bevezető

A XIX. század közepétől terjedő széleskörű iskoláztatás egyre inkább fókuszba helyezte az iskolával szembeni társadalmi elvárásokat. Az elvárások között a tudásközvetítő és szocializációs funkció mellett a társadalmi integrációs, azon belül is a mobilitási funkció jelent meg. Mindezek teljesülésének mikéntje túlmutat az iskola falain: áttekintéséhez elengedhetetlenül szükséges az oktatásszociológiai nézőpont, azaz az iskolai jelenségek társadalmi kontextusba helyezése elengedhetetlen vizsgálatukhoz. Az iskolarendszer, mint társadalmi szervezetrendszer folyamatos vizsgálatát az általános kötelező iskoláztatás kezdetekor már jelentkező diszfunkciók feltárása is szükségessé tette. Durkheim ezt így fogalmazta meg:

*Az oktatás az embereket nem olyanná formálja, amilyenek természetüknél fogva lennének, vagy amilyenek szeretnének lenni, hanem olyanra, amilyenre a társadalomnak szüksége van.*⁴⁶

A XX. századi oktatáskutatók egyik alapkérdése – kiindulva a fenti gondolatokból -: vajon az iskola a társadalmi egyenlőtlenség újratermelődésének vagy kiegyenlítésének eszköze-e. A kérdésfeltevés abból indul ki, hogy az iskolarendszerben a tanulók és családjaik társadalmi rétegződésben elfoglalt helye a lehető legkülönbözőbb. Azt vizsgálják, hogy az iskola világát és az iskolát használók világát milyen adottságok és feltételek jellemzik,

⁴⁶ Meleg Csilla (1995): Bevezetés. In: Meleg Csilla (szerk.): Iskola és társadalom I.- JPTE BTK TKI, Pécs.

az iskola miként képes összhangot teremteni az egyes diákok vagy hasonló élethelyzetű diákcsoportok sikeressége érdekében. A vizsgálódások nem tudják megkerülni a kultúra értelmezését, illetve szerepét az iskola és a tanuló viszonyában. Így például alapvető teóriák kiinduló pontja a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyből adódó kulturális tőke⁴⁷, vagy a többség és kisebbség együttélésére született bikulturális szocializáció fogalma. A különböző társadalmak és oktatási rendszerek eltérő fejlődéséből adódik, hogy a hatvanas évektől a nevelésszociológiai vizsgálatok hol inkább a kulturális tőke iskolai érvényesülését hangsúlyozzák, hol pedig a multikulturális társadalmak jellemzőit látják elsősorban az iskolára ható tényezőnek. Mindkét megközelítés magában foglalja, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek az iskola (vagyis a többségi vagy „középosztályi” társadalom) kultúrájától eltérő, azaz „más” kulturális tőkével érkeznek az iskola világába. Az utóbbi majd ötven év állandó kérdésfelvetése, hogy milyen társadalmi és iskolai stratégiák lehetségesek, amelyek meg akarnak vagy meg képesek felelni az oktatási rendszerrel szemben támasztott társadalmi elvárásoknak.

Multikulturalizmus

A multikulturalizmus általános meghatározása⁴⁸

A multikulturalizmus eszméje Európában különböző okok következtében alakult ki. Ezek a gyarmatbirodalmak felbomlása, a gazdasági migráció, a globalizáció, a kommunikációs és információs rendszerek változása, stb. Mindez azt eredményezi, hogy a társadalmi, nemzeti ellentmondások egyre inkább a kultúrák közötti összeütközéseként jelentek meg. A multikulturalizmus jelentése legegyszerűbben úgy foglалható össze, mint elkülönülő kultúrák együttélése. Az együttélés jelenthet egymás mellettiséget és egymásra hatást egyaránt. (Az utóbbit gyakran interkulturalizmusnak mondják.) Az egymásra hatás folyamatát jellemezheti inkulturáció, akkulturáció, asszimiláció stb. Ebből adódóan a multikulturalizmust lehet vizsgálni úgy, mint együttélési esélyeket hordozó lehetőség, de le lehet írni együttélési veszélyként is, illetve fontosak mindezek hátterében álló ideológiai aspektusok is.

Látható, hogy már a multikulturalizmus eszméjének terjedése kezdetén is a lehető szélesebb körben – a társadalom legkülönbözőbb területein – vizsgálják és tárják fel a sokféle kultúra egymásra hatásának társadalmi szempontból ideális lehetőségeit. Azaz olyan együttélési formákat írnak le, amelyek a befogadó társadalmi környezet irányába mutatnak.

47 Bourdieu, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest.

48 Kiss Gabriella (1997.): Multikulturalizmus – korunk alapszava? In: Kiss Gabriella (szerk.): Multikulturalizmus I. KLTE, Debrecen. 19-38.

A multikulturalizmus értelmezési típusai⁴⁹

A világméretű mozgások eredményeként a multikulturalizmus körül kialakuló új diskurzus a kulturális sokszínűség újraértékelését jelentette. Az újraértékelés során a hangsúly elsősorban a különbözősége helyeződt, melynek központi elemei a kultúra, az identitás és az ezzel kapcsolatos politikák.

A multikulturalizmus értelmezését alapvetően az határozza meg, hogy – a fenti központi fogalmak mentén – a jelenséget elemzők miként viszonyulnak a társadalomban megjelenő különbözőségekhöz.

- A deskriptív (leíró) álláspont a multikulturalizmust tényként, a globalizáció eredményeként kezeli, elsősorban „fogyasztói multikulturalizmusként” értékeli.
- Ennél gyakoribb értelmezés normatív, amely a kulturális különbségekre vonatkozó szabályokat bírálva új szabályok megalkotását sürgeti. Ezen alapul a pedagógiai multikulturalizmus is, mely a különböző kultúrák egyenrangúságának gondolatából kiindulva fontosnak tartja, hogy az oktatásban megjelenő kulturális kánon foglalja magába a kisebbségi kultúrákat is. A normatív értelmezés azért bírálható, mert a különbözősége épít, ami magában rejt az egyes csoportok merev elkülönülésének lehetőségét is.
- A kritikai multikulturalizmus az uralkodó és kisebbségi kultúrák fogalmainak felülvizsgálatával kíván nyitott és közös kultúrát megalkotni. A fennálló kánonokat a heterogenitás központi fogalmának nézőpontjából bírálja. Célja a kultúrák között húzott határok lebontása és a kulturális kölcsönhatások, valamint a párbeszéd működtetése.

A multikulturalizmus eredete és szintjei⁵⁰

A multikulturalizmus megjelenése történelmileg és kiterjedésének mértéke szerint is meghatározható. Mindezek befolyásolják a rájuk irányuló figyelem és aktivitás mértékét, a velük kapcsolatos cselekvések mikéntjét. Az azonban szinte minden helyzetre elmondható – még akkor is, ha összetettségüknek fogva alapvetően különböznek -, hogy valamiféle konfliktus jön létre a különböző kultúrák együttélése során.

A multikulturalizmus kialakulásának eredője lehet

- hosszú távú történelmi folyamat (például a népvándorlások vagy a gyarmatosítások),
- középtávú – migrációs – esemény (például a napjainkban is zajló munkaerőpiaci alapú mozgások),

49 Feischmidt Margit (1997): Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. Osiris, Bp. 7-29.

50 Forray R. Katalin - Hegedűs T. András (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. OKI-Új Mandátum, Bp. 13-47.

- rövid távú politikai fordulat (például a világháborúk befejeztével történő határrendezések).
- A multikulturalizmus kiterjedését tekintve különböző szinteken figyelhető meg
- globális: nemzetek feletti közösségek (például az Európai Közösség),
- makroszintű: szövetségi államok (például Svájc vagy a már felbomlott Jugoszlávia),
- mezzoszintű: többféle etnikumból álló országok (például az USA),
- mikroszintű: kisebb csoportok (például a bevándorlók közösségei),
- egyéni szint: egyetlen személy, aki identitását több kultúrában határozza meg.

A multikulturalizmus történetisége és együttélési stratégiák

A multikulturalizmus térhódítását, a téma fókuszba kerüléséhez vezető utat az alábbi jellemzők mentén szakaszolhatjuk:⁵¹

- „Laissez faire” szakaszban figyelmen kívül hagyják a kulturális sokszínűség jelenlétét. Ez az elutasítás a 19. századi nemzeti nacionalizmusok időszakát jellemzi leginkább.
- „Asszimilációs” fázisban a különbözőség érzékelése nyomán olyan intézkedések születnek, amely a kisebbségi csoport gyermekeinek marginalizálódásához vezetnek.
- „Deficit” vagy „integracionalizmus” szakaszában legitimálnak a különböző kultúrák, azonban hátrányt jelent, hogy az etnikum az iskolarendszer egyes elemeiben jelenik meg.
- „Multikulturális” fázis kultúrájában heterogén társadalmat és iskolát eredményez, mely sikereket jelent valamennyi résztvevő számára.
- „Antirasszista” fázisban társadalmi szinten is érvényesül, hogy a kulturális különbözőség nem eredményezhet hatalmi különbözőségeket.

A multikulturalizmus, azaz a társadalom különböző csoportjainak együttélése során különféle elvárások és stratégiák alakultak ki a többség és a kisebbség részéről. Ennek megfelelően a kisebbségi csoport

- asszimilációjáról: saját kultúra elvesztésével járó beolvadásáról,
- marginalizálódásáról: a társadalom peremére kerüléséről,
- szegregációjáról: erőszakos elkülönítéséről,

⁵¹ Forray R. Katalin - Hegedűs T. András (1999): Cigány gyerekek szocializációja. Aula, Bp. 144.

- szeparációjáról: önkéntes elkülönüléséről,
- integrációjáról: a saját kultúra megtartási lehetősége mellett az együttélés megteremtéséről,
- inklúzióról: a sokszínűsége építő befogadó társadalmi környezetről beszélhetünk.

A különböző kultúrák együttélési formáinak kialakulásában és ehhez nyújtott minták adásában jelentős szerepet játszik az oktatási rendszer stratégiája is. Ezeket – Kozma Tamás⁵² terminusa szerint – „etnocentrizmus” gyűjtőfogalommal lehet összefogni. A történelem során az alábbi főbb oktatáspolitikai stratégiák honosodtak meg:

- „Olvasztótégely iskola” egynyelvű és egykultúrájú állam polgárainak nevelésére törekszik, legfőbb megjelenési helye a gyarmatbirodalmak voltak, ahol az együttélés ilyen formájú biztosítása egyben a történelem sajátos látásmódú kezelését is jelentette; az „olvasztótégely” („melting pot”) az USA társadalmának és iskolarendszerének sokáig érvényesnek tűnő vezéreszméje volt.
- „Kétnyelvű oktatás” – elsősorban az anyaállamokkal rendelkező kisebbségek számára – önálló iskolák, kulturális intézmények működtetését engedi, ennek történelmi hagyományai is vannak, fenntartását a Trianon utáni határrendezések teszik szükségessé Magyarországon és a térség több országában..
- „Internacionalista nevelés” a szocialista embertípus politikai ideológiáját támogató egységesítő rendszerként működött a második világháborútól a szocialista blokk 80-as évek végi összeomlásáig.
- „Multikulturális oktatás” olyan oktatáspolitikát jelent, mely a kisebbség számára is – kulturális sajátosságai megtartása mellett - előnyös oktatási helyzetet teremt.

Fontos kérdés, hogy az iskolarendszer a társadalom sokszínűségét milyen módon kívánja megjeleníteni, és milyen eredményeket ér el a különböző társadalmi-kulturális környezetből érkező gyerekek iskolai sikerességében.

*A multikulturális nevelés történeti szakaszai és dimenziói*⁵³

*„A multikulturális nevelés nem csupán az eltérő rasszok, kultúrák, társadalmi csoportok iránti érzékenységet jelenti, hanem egyfajta paradigmaváltást is, amely magával hozza a különböző gondolkodásmódok értékékként való elfogadását, és egyszerűen természetesnek veszi a másságot.”*⁵⁴

52 Kozma Tamás (1993.) Etnocentrizmus. Educatio 2/2

53 Forray R. Katalin – Cs. Czachesz Erzsébet – Lesznyák Márta (2001): Multikulturális társadalom – interkulturális nevelés. In: Báthori Zoltán – Falus Iván (szerk.): Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Osiris, Bp. 111-125.

54 Torgyik Judit (2004): Multikulturális társadalom, multikulturális nevelés. Új Pedagógiai Szemle, 4-5. 4-14.

A multikulturális nevelés demokratikus oktatási rendszert feltételez, ahol a diáknak joga van saját kultúrája megtartása mellett a sikeres társadalmi integrációra. Történetisége – az alábbi amerikai példa alapján - szakaszokra bontható, melyek - mint szemléleti módok ma is – jelen vannak.

- „Ethnic studies” szakasza az 1960-as, 70-es évektől a kisebbségre vonatkozó tananyagtartalmakat jelenít meg az iskolai curriculumban.
- „Multietnikus oktatás” szakasza, mely a kisebbség különböző igényeire reagáló oktatási rendszer kialakítását célozta a nagyobb esélyegyenlőség biztosítása érdekében, ez a rendszer a kisebbségi tananyagtartalmak megjelenítése mellett a többségi diákok érzékenyítését is fontosnak tartja.
- „Nők és fogyatékkal élők” oktatási jogainak teljes körű biztosítását jelenik meg a harmadik szakaszban.
- „Elmélet és gyakorlat” összefüggéseit, kutatásokkal való segítségét tartotta szem előtt a negyedik szakasz.
- A multikulturális nevelés megvalósításának lehetőségei a következő dimenziók mentén írhatók le:
 - A tartalmi integrációt az jelenti, ha a különböző tantárgyak tananyagtartalmaiban megjelennek a kisebbségekre vonatkozó tudástartalmak. Fontos kérdés, hogy mindez tartalmilag és oktatásszervezési módját tekintve miként valósul meg.
 - A tudáskonstrukciók figyelembe vétele azt jelenti, hogy az iskolai oktatás hogyan segíti a különböző kultúrájú csoportok tanulási folyamatában megjelenni a tudáselsajátítás otthon megszokott módjait.
 - Előítéletek csökkentése a többség és kisebbség viszonyára ható tényező: a sztereotípiák háttérbe szorítása és az együttműködés szociális kompetenciájának fejlesztése a cél.
 - Esélyegyenlőség pedagógiája biztosítja a kulturális hovatartozástól független iskolai sikerességet eszközrendszerével.
 - Az iskola kultúrája és szervezete, mint a befogadó környezet komplex fejlesztése elkerülhetetlen az iskolai befogadás megvalósításához.

Mindezek összefoglalóan – Banks⁵⁵, a téma egyik legtekintélyesebb tudósa szerint - a következőket jelentik:

A multikulturális nevelés fogalma megközelíthető úgy, mint elképzelés, mint reformmozgalom és mint folyamat. Amennyiben, mint elképzelést tekintjük, akkor az

⁵⁵ Banks, J. A. (1997). Multicultural Education: Characteristics and Goals. In: J. A. Banks & C. A. M. Banks, (Eds.), Multicultural Education: Issues and Perspectives. Allyn and Bacon, Boston. 3-31

esélyegyenlőség fogalmát jelenti különös tekintettel a különböző faji, etnika és társadalmi csoportból származó diákokra. Mindez a gyakorlatban egy olyan reform-mozgalom hatására fejlődik, mely egyben az oktatási környezet megváltoztatását eredményezi, beépítve rendszerébe a különböző kultúrák sajátosságait. A változás pedig folyamatként képzelhető el, mely folyamat a multikulturális nevelés ideája felé vezet.

A multikulturális nevelés mellett az utóbbi két évtizedben egyre inkább az interkulturális nevelés fogalma kerül előtérbe. Bár a fogalmak gyakran szinonimaként használatosak, és pontos elhatárolás nem történt, mégis fontos azt a különbséget hangsúlyozni, amely az inkluzív oktatás irányába visz. Ebben az értelemben az interkulturális nevelés egy dinamikus állapot szemben a multikulturális nevelés elsősorban statikus egymás mellettséget megjelenítő sokszínű kulturális helyzettel. A jelentéstöbbletet az „inter” előtag konnotációja hordozza, amely a kölcsönös, egyenrangú kapcsolat és átjárhatóság fogalmaihoz vezet. Mindez szemléletbeli elmozdulás a nyitott és befogadó társadalom és iskola irányába, azonban még mindig a kulturális aspektus túlsúlyozásán alapul. A továbblépés – a valódi paradigmaváltás – az lehet, ha a társadalmat és iskolát, mint inkluzív rendszereket tekintjük, melyek ugyan támaszkodnak az interkulturalizmus szemléletére, de csak egy aspektusként kezelve a sokféle adottságú egyéneket és csoportokat befogadó inkluzív rendszerek kialakításában. Ennek szükségességét mi sem támasztja alá jobban, mint a közelmúlt – többek között franciaországi – eseményei, melyek azt jelzik, hogy a kulturális különbségekre helyezett hangsúly – még ha interkulturális szemléleten is alapul – a társadalmi együttélés során kielelezheti az etnikai ellentéteket.

Inkluzív oktatási rendszer

*Inkluzív nevelés fogalmának kialakulása*⁵⁶

Az inkluzív nevelés fogalma kezdetben a különböző fogyatékkal élők együttnevelésének módját, lehetőségeit jelentette.⁵⁷ A hazai és a nemzetközi szakirodalomban és gyakorlatban is egyre inkább előtérbe kerül az inkluzív nevelés értelmezési keretének tágítása.

Az inklúzió – mint az exklúzió, a kirekesztés ellentétes irányú folyamata –, amennyiben meghatározója lesz az oktatási formákban és közösségekben, elősegíti az eredményesség növelését. Alapvető célja, hogy eszközrendszerével csökkentse a kizárásra irányuló nyomást az iskolában és a társadalomban. Az inklúzió azt jelenti, hogy az egyes kultúrákhoz és közösségekhez tartozók befogadása soha be nem fejeződő folyamat, állandó munka egy ideálért, amikor a társadalomban tapasztalható kizárási kényszerek eltűnnek. A befogadó iskola forrása a közösség oktatásának, maga az oktatás pedig több mint az iskoláztatás – cselekvés a közösséggel, a közösségben, a közösségért.

⁵⁶ Kalocsainé Sántha Hajnalka – Varga Aranka (2005): Az inklúzió mint társadalmi és oktatási idea. *Educatio*, tavasz 204-208.

⁵⁷ Pető Ildikó (2003): Inklúzió a nevelésben. *Iskolakultúra* 10. 3-13.

Az inklúzió/exklúzió fogalmak történeti alakulására szemléletes példát nyújt Birmingham oktatási rendszerének alakulása.⁵⁸ A városban széles körben elterjedt befogadó szemlélet elsőként az oktatásban jelent meg. Kezdetben a fogalom szűk körű értelmezése összekapcsolódott a fogyatékos gyerekekkel, mint célcsoporttal, vagyis a "speciális igényű tanulók oktatásával". Ugyanekkor az exklúzió fogalma kizárólag olyan értelemben volt használatos, mint fegyelmi szabályok megszegéséből adódó eltanácsolás az oktatási intézményből.

A fogalom használata a kilencvenes évek közepétől az exklúzió jelentéstartalma bővült: a fogalom ettől kezdve "társadalmi kirekesztés"-ként használatos, így jóval átfogóbban fedile az emberek részvételére vonatkozó társadalmi korlátozás területeit a szegénységtől a tizenévesek problémáira való reagálásig. Ennél is erőteljesebb átalakulás jellemzi az inklúzió fogalmát, mely elsősorban szemléletbeli váltásként jelent meg. E szemlélet lényege, hogy a felnőttek és a gyerekek is teljes emberek, sokszoros és összetett identitással. Az eddig használt fogalom – amely a tanulói identitások egyes, sztereotipizált elemeire vonatkozott ("csökkent képesség", "etnikai hovatartozás"), az inklúziót leszűkítette. A szűkítés egyben a befogadással ellentétes szemléletet sugallt. Amikor az inklúzió fogalma összekapcsolódik egy-egy leértékelő címkével, például "speciális nevelési igényű", "hátrányos helyzetű" (vagy itthon „roma”), akkor a kategorizálás ellentmondást hordoz, mivel a befogadás az osztályba sorolás feloldását is jelenti. Az inklúzió a sokféleség minden aspektusának felismerését, méltányolását és felértékelését jelenti. Ennek terepe az oktatásban való egyenlő részvétel, mely magában foglalja a hozzáférést is. Az egyenlőség abban fejeződik ki, hogy mindenki másokkal együttműködve vesz részt a tanulásban és a mindennapokban, ahol a többiek megismerik, elfogadják és értékelik olyannak, amilyen.

A befogadó oktatás értelmezéséhez – ahogy a birminghami kutatók tették - szükséges a kultúra fogalmának oktatási szempontú tisztázása. A kultúra egy olyan állandónak tekinthető életmóddal azonosítható, mely csoportokra osztja az embereket, generációk között öröklődik, és egyben hozzájárul az identitás meghatározásához. A kultúra közvetítője a nyelv, alapját jelentik az értékek, valamint a hozzájuk kapcsolódó explicit és implicit szabályok. A befogadó kultúra azon felismerésen alapul, hogy különböző életmódok és identitások létezhetnek egy időben és egy helyen, és hogy a közöttük létrejövő kommunikáció gazdagítja mindegyik résztvevőt.

A befogadó oktatáshoz szorosan kapcsolódó fogalom a közösség, mint a családi kötelékeken túlmutató sajátos variációja az emberi kapcsolatoknak, és melynek hosszan tartó és közös érdeklődés az alapja. A közösségek és a kultúrák kölcsönösen fenntartóak: a befogadó oktatás érdekelt a közösség alkotásban és fenntartásban az iskolán belül és kívül.

A valódi befogadás szemléletét és szándékát egyaránt korlátozhatja, ha csak az oktatásszervezés szintjén jelenik meg (ha például csak abban merül ki, hogy nem különíti el szervezeten a

58 Potts, P. [ed.] (2003): *Inclusion in the City: A Study of Inclusive Education in an Urban Setting*. Routledge Falmer, London; New York. 190.

személyek egyes csoportjait), de tartalmában beolvasztó szemléletű. A beolvasztás iskolai megtestesítője a tananyag és a tanítási mód, mely elvárja az uralkodó kultúrának való kizárólagos megfelelést. A birminghami kutatások szerint az eredményes részvétel és az inkluzív kultúrák fejlődése szempontjából szükséges a beolvasztó szemlélet átalakulása. Az átalakulás az multikulturális nevelés szemléletének jellemzőivel írható le: az átalakulási folyamat a diákok közötti különbözőség felismerésével, értékelésével kezdődik, mely újabb tudástartalmak, tanulási lehetőségek gazdag tárházát nyitja meg. A kialakuló új szemléletű iskola nem csak oktatásszervezési formájában, hanem tartalmában is befogadóvá válik. Azaz a diákjaihoz való folyamatosan alkalmazkodása során az intézmény az általa közvetített tananyagtartalommal és tanítási módokkal nagyban épít az oda járó diákok identitására, tapasztalataira, a tudására és képességeire.

Inkluzív nevelés a magyar oktatáspolitikában

A különböző kultúrák találkozása mentén, a roma/cigány gyerekek iskolai helyzetének leírására született az a hazai - inkluzív iskolai nevelést részletesen elemző – szakirodalom⁵⁹, mely paradigmaváltást javasol az eddigi iskolai stratégiákkal és gyakorlattal szemben. Ez az új szemléleti megközelítés – hasonlóan az angliai példához és merítve a nemzetközi tapasztalatokból - a roma diákokat nem címkézéssel (mássága, deficitjei megnevezésével) kategorizálja, hanem minden tanulót egyéni entitásként kezelve javasol pedagógiai módszereket. Az inkluzív iskolai szolgáltatások oktatásszervezési kerete a heterogenitás alapelvein nyugszik. Tartalmi jellemzői között hangsúlyosan jelenik meg a kirekesztés elleni küzdelem, a nyitott, befogadó légkör, az együttműködés valamennyi formája (tanár-tanár, diák-diák, diák-tanár, tanár-szülő viszonylatokban), a tevékenységorientált oktatási formák (illeszkedve a gyermekközpontú és alternatív pedagógiai gyakorlatokhoz), az egyéni képzési terven alapuló és egyéni szükségletekhez igazodó differenciáló oktatás, a sokrétű értékelési módok alkalmazása és a hagyományos pedagógiai szerepek változása (tanár, diák, szülőszerep).

Az inkluzív iskola folyamatosan fejlődő rendszer, amely állapotának minősége olyan kritériumok mentén írható le, mint például a decentralizáció mértéke, a nyitott szervezeti formák alkalmazása, a tanítás-tanulás eszközszerének széles tárháza, az iskolavezetési és tanári professzionalizmus, a tanulói különbségek inkluzív szemléletű értelmezése, a minőségfejlesztés, valamint az iskola működtetésének jellegzetességei (feltételek, ellátottság, jogi szabályozás, társadalmi környezet).

A fentiek egyidejű megjelenése szükségszerűen paradigmaváltást eredményez a tudáselsajátítási és szocializációs folyamat formális keretei között. Úgy is fogalmazhatunk: a létrejövő új szemlélet és az azt érvényesítő gyakorlat - például a multikulturális nevelés megvalósításához is - keretet jelent újabb kategóriák és határvonalak meghúzása nélkül a diákok igényei és iskolai sikerei érdekében. Ez a szemlélet a diákot, mint önálló személyiséget

59 Réthy Endréné (2004): Inkluzív pedagógia. Nahalka István – Torgyik Judit (szerk.): Megközelítések. Eötvös Könyvkiadó, Bp. 2004. 231-245.

tekinti elsődlegesnek a maga komplexitásában, aki pontosan a jellemzők végtelen variációi mentén kialakuló egyedisége miatt nem kategorizálható, és kizárólag az egyediségében megfogalmazódó. A folyamatosan változó igényekre való reagálás jelent valódi inklúziót a mindennapok gyakorlatában.

Integráció, mint esélyegyenlőséget biztosító oktatásszervezési keret

Az utóbbi száz esztendő oktatási expanziójának következménye az a társadalmi igény, mely az oktatási rendszer demokratizálását várja el, azaz olyan eszközzé válását, mely a társadalom tagjai számára helyzetüktől függetlenül képes adottságaik kibontakoztatását, és társadalmi mobilitásuk megvalósítását szolgálni. Szociológiai, nevelésszociológiai elméletek és kutatások érvelnek ennek megvalósíthatósága mellett és ellen. Az elméletek és a kutatások között pedig ott van a napi pedagógiai gyakorlat: újabb és újabb diákok sikerekkel vagy kudarcokkal, fiatalabb és idősebb pedagógusok hagyományos módszerekkel vagy újító szándékkal, és a különböző társadalmi helyzetű családok, akik mind ugyanazt szeretnék az iskolától: a lehető leggondosabban járjon el a gyermekeik sikeres felnőtté válásának folyamatában. A gondosság, mint minőségi oktatási környezet azt jelenti, hogy az iskola a lehető leghatékonyabban hasznosítja a meglévő anyagi és humán-erőforrásokat az oktatásszervezés és a tanulási folyamat során, a kimenet valódi eredményeket mutat, és mindez valamennyi diákra érvényes, vagyis az iskolára a méltányosság is jellemző.⁶⁰

A 2000-ben és 2003-ban lezajlott PISA vizsgálatok eredményeinek elemzése többek között kitért a családi háttér és a tanulói teljesítmények összefüggéseire. Ezek szerint Magyarország azon országok sorába tartozik, ahol a családi háttér és a települési környezet nagy mértékben befolyásolja az iskolai pályafutást és a munkaerő-piaci esélyeket.⁶¹ Ez azt is jelenti, hogy Magyarországon az oktatási rendszer eszközei nem képesek egyenlő esélyeket teremteni a különböző szociokulturális háttérrel rendelkező diákok számára, vagyis iskolarendszerünk nem felel meg a minőségi oktatás kritériumainak. Ennek egyik oka, hogy a magyar iskolarendszerben működő szelekciós mechanizmusok már az iskolarendszer bemeneti szakaszában erőteljesen érzékelhetőek. Az iskolai szelekció e formája – többek között - a homogén összetételű osztályok kialakulását eredményezi, a hátrányokat felerősíti, mivel a család kulturális tőkéje az iskolákat jellemző diákösszetételten keresztül is hat.⁶²

A magyar közoktatásról szóló 2000-es jelentés külön fejezetben⁶³ foglalkozik azzal, hogy a társadalmi hátrányok nem szükségszerűen alakulnak iskolai hátrányokká: a pedagógiai tényezők meghatározók lehetnek az iskolai sikerekben. Ehhez azonban olyan oktatási szolgáltatások elterjedése szükséges, melyek egyszerre biztosítják

60 Lannert Judit (2004): Hatékonyság, eredményesség, méltányosság. Új Pedagógiai Szemle, 12. 3-16.

61 Vári Péter (2003) PISA vizsgálat 2000. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 137-148.

Felvégi Emese (2005): A tanulói teljesítményt meghatározó tényezők – PISA 2003. Új Pedagógiai Szemle, 2. 69-78.

62 Lannert Judit (2003): Differenciálás és szelekció a magyar iskolákban. Iskolakultúra 1. 70-73.

63 Radó Péter (2000): Egyenlőtlenségek és méltányosság a közoktatásban In: Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): Jelentés a magyar közoktatásról. OKI, Bp. 343-349p.

- az esélyegyenlőséget (mely egyenlő hozzáférést eredményező oktatásszervezési módot jelent)
- és az egyenlő esélyeket (mely a különbségek kompenzációját eredményező befogadó rendszeren keresztül valósul meg).

A multikulturalizmus szemléletének – mint a társadalmi sokszínűség hatékony, eredményes és méltányos kezelésének – inkluzivitást is szem előtt tartó iskolai érvényülése csak úgy képzelhető el, hogy első lépésként a heterogenitást biztosítja az oktatásszervezés kereteinek szintjén. Az így létrejött „integráció” még csak a lehetőségét teremti meg az együtt-tanulásnak, az eredményesség biztosításához a kereteken túl a tartalmak és módszerek területén is szükséges paradigmaticus váltást elérni. Csak ez jelenthet valódi befogadó rendszert⁶⁴

Együttműködő tanulás, mint egyenlő esélyeket biztosító inkluzív rendszer⁶⁵

Amennyiben úgy tekintünk a multikulturális oktatásra, mint a fent leírt minőségi oktatási környezet megteremtésére, akkor egyet kell értenünk azzal a kérdésfeltevessel, hogy „Multikulturális pedagógia – új pedagógia?”⁶⁶ Azaz a multikulturális pedagógia sokkal inkább egy olyan szemléleti keret, mely történetisége során az iskola társadalmi kontextusának fókuszba helyezésével (különbözőség egyenjogúsítása) és az iskola, mint társadalmi szervezet demokratizálásával (méltányosság biztosítása) nyújtja a lehetőségét az inkluzív pedagógia térhódításának.

Az inkluzív nevelést az az alapvető szemlélet jellemzi, mely a tanulók egyéni különbségeit (akár társadalmi, akár kulturális, akár biológiai) komplexitásában tekintve, maximálisan figyelembe véve, azokból kiindulva, azokra értéként építve alakít ki befogadó környezetet. A befogadó környezet egyben azt jelenti, hogy a nevelési térben résztvevő valamennyi személy (tanárok, segítő személyzet, diákok, szülők) az együttműködés szellemében megismerik, értéként fogadják el és építenek az egyéni különbségekre⁶⁷. Mindez biztosítja a gyermeki jogok elvéből kiindulva a minőségi oktatási környezet létrehozását, ahol a hatékonyság, eredményesség és méltányosság hármassága megvalósulhat.

A multikulturális nevelés szemléletének gyakorlati aspektusait is biztosítja az inkluzív pedagógiai szemlélet alapján kialakított pedagógiai eszközrendszer. Az eszközrendszer keretét a szintén majd félévtizedes történetre visszatekintő kooperatív tanulás jelenti, mely születését annak az oktatási igénynek köszönheti, mely a kulturális sokszínűség konfliktusmentes és eredményes együttélését célozta. A kooperatív tanulásszervezés olyan pedagógiai alapelveket képvisel – és fordít le konkrét módszerekre –, melyek a minőségi oktatás mindhárom kritériumának – hatékonyság, eredményesség, méltányosság

64 Arató Ferenc – Varga Aranka (2004): Együttműködés az együttnevelésért. *Educatio*, 3. 503-508.

65 Arató Ferenc – Varga Aranka (2006): *Együtt-tanuló kézikönyv* (kézirat)

66 Boreczky Ágnes (1999): Multikulturális pedagógia – új pedagógia? *Új Pedagógiai Szemle*, 4. 26-38.

67 Torgyik Judit (2004): Hatékony iskola: együttműködő iskola. *Új Pedagógiai Szemle*, 10. 32-41.

- megfelelnek. Ez a rendszer túlmutat a kezdeti szándékon: ma már nem csak egyetlen eszközzel (mozaik)⁶⁸ rendelkező általánosan is értelmezhető demokratikus szemlélet, hanem olyan - alapelveken nyugvó - tevékenységsorozat, mely a napi gyakorlat szintjén képes a valódi inkluzív rendszer működtetésére. A tevékenységsorozatot összefoglalóan együttműködő tanulásnak nevezzük. Fontos tudni, hogy együttműködő tanulásról csak akkor beszélhetünk, ha - az együttműködés általános fogalmához képest - konkrétan leírható és megvalósítható, gyakorlati alapelvekkel segített, demokratikus együttműködési tevékenységről van szó. Az alábbiakban felsorolt alapelvek, mint pillérek minél nagyobb számú együttes megjelenése jelent biztosítékot a valódi együttműködésre.

- A rugalmasság alapelve

- az együttműködő tanulásszervezésben azt jelenti, hogy úgy szükséges megszervezni az együtt-tanulás folyamatait, hogy az megfeleljen a résztvevők-szervezők közösen megismert és megfogalmazott személyes, társas és szakmai-tanulási igényeinek, felismert szükségleteinek, vágyaiknak, elképzeléseinek - azaz az egyének egyedi-ségéből kiindulva kell megszervezni a tanulási folyamatokat;
- a tanulás szervezője éppen azért tud rugalmasan reagálni a felmerülő igényekre és szükségletekre, mert nem a módszerekhez ragaszkodik, hanem a közös tanuláshoz. Ebben segíti, ha betartja az alapelveket, belsővé teszi a szükséges attitűdöket, megmutatja a viselkedésmintákat, minderre alapozva szabadon válogathat a rendelkezésre álló módszertani eszközökből és újakat is létrehozhat.

- Az egyidejű párhuzamos interakció alapelve

- a tanulásban résztvevők egymás közötti közvetlen akcióit/interakcióira helyezi a hangsúlyt, fontosnak tartja, hogy a rendelkezésre álló időegység alatt hány egyidejű személyes interakció zajlik.
- az egy időben zajló személyes interakciók számának minél magasabbnak kell lennie, ezért a párhuzamosság elve a kooperatív kiscsoportok kialakításához vezet.

- A pozitív egymásrautaltság⁶⁹ alapelve

- a tanulási folyamatok szervezése úgy történik, hogy abban a tudáselsajátítás csakis együttműködéssel legyen lehetséges; olyan struktúrákat kell kialakítani, amelyek együttműködésre ösztönöznek, amelyekben csak akkor tudnak eredményesen tanulni a résztvevők, ha együttműködnek.
- szemléletesen jelenik meg az Aronson nevéhez kötött – fent már említett „mozaik” – módszer során, amely a pozitív egymásrautaltságot klasszikus egyszerűséggel a

68 Aronson, E. (1978.) The jigsaw classroom. Sage Publications, www.jigsaw.org

69 . Johnson, Roger T. és David W., Holubec, E. (1990): Circles of learning. Interaction Book Company, Edina, Minnesota

feladatok, tananyagtartalmak csoporttagok közötti mozaikszerű szétosztásával, majd összerakásával segíti.

- Az egyenlő részvétel alapelve

- azt mondja ki, hogy a kooperatív tanulási folyamatokat úgy kell megszervezni, hogy mindenki valóban hozzáférjen a közös tudáshoz; ez nem azt jelenti, hogy mindenki ugyanazt teszi hozzá a munkához, hanem azt, hogy mindenki egyenlő eséllyel – képességeinek, a tudásszerzés folyamatában betöltött helyének megfelelően - járul hozzá a közös tudás megalkotásához.
- az egyenlő hozzáférés és az egyenlő hozzájárulás biztosításával a gyakorlatban is képes megvalósítani - tanulásszervezési eszközein keresztül - az esélyegyenlőség demokratikus elvét.

- Az egyéni felelősségvállalás és számonkérés alapelve

- mindenkinek igényei és felismert szükségletei szerint egyénre szabott, világosan megfogalmazott, a teljesítés ismérveit és az értékelés szempontjait nyilvánossá tevő feladata van, amelyért felelősséggel tartozik;
- ennek egyik legfőbb eszköze a kiscsoporton belül kiosztott és működtetett kooperatív szerepek.

- A folyamatos kooperatív nyilvánosság alapelve

- biztosítja, hogy a tanulók egyéni felelősségvállalása mellett a tudás nyilvánosságának megszervezésére is kiemelkedő figyelem jusson.
- a tudni vágyó számára minden visszajelzés segítség - a társak visszajelzései ugyanúgy segíthetnek, mint a tanári visszajelzések; a kiscsoportos nyilvánosság folyamatos lehetőséget és bátorítást nyújt a tudás vagy nem tudás értékmentes nyilvánossá tételére.

- Tudatosan fejlesztett személyes és szociális kompetenciák⁷⁰ alapelve

- olyan attitűdöt feltételez, amely nélkülözhetetlen az együttműködő tanulásszervezés hatékony lebonyolításához. A kompetencia alapú fejlesztés abból indul ki, hogy mindenki számos képességgel rendelkezik, s ezek a képességek – egymástól eltérően is – más-más fejlettségi állapotban vannak az egyes tanulni vágyóknál. Éppen ezért az egyén kompetencia-állapotából kell kiindulni és a képességek fejlődésének mérésével ellenőrizni, hogy a pedagógiai folyamatoknak van-e egyáltalán hatása a fejlesztendő területekre.

⁷⁰ Kagan S. (2001): Kooperatív tanulás Önkönet, Bp.

Benda József (2002): A kooperatív pedagógia szocializációs sikerei és lehetőségei Magyarországon. Új Pedagógiai Szemle 10. 21-33.

- különösen megfelelésben van az inkluzív pedagógia szemléletének, amely a diákot személyiségjegyei (kompetenciái) komplexitásában kívánja befogadni a tudáselsajátítási folyamatokba.

Az együttműködő tanulás (cooperative learning), mint oktatásszervezési módszer eszköz nyújt ahhoz, hogy az inkluzív oktatás rendszere – és ezzel a multikulturális nevelés szemlélete – valóban érvényesülni tudjon.⁷¹ Ezt támasztja alá a minőségi oktatási környezet hármasságának szűrőjén keresztül összehasonlítása az együttműködő tanulással a hagyományos oktatásszervezési módokkal. Ez alapján az együttműködő tanulásról elmondható, hogy

- Hatékonyabb, mert azonos időegység alatt a legtöbb résztvevő számára garantálja a részvételt a tanulási folyamatokban. A hatékonyságot erősíti, hogy a részvétel nem a passzív hallgatás lehetőségére vonatkozik, hanem aktív, sőt interaktív tanulási formákra. Azaz az együttműködő tanulás alapelvein és eszközein keresztül erőteljesen koncentrálni arra, hogy a tanulási folyamat során a tudásszerzés – szervezői és lebonyolítói mellett – a résztvevők előzetes tudására építve, erőforrásaik maximális kiaknázásra kerüljenek.
- Eredményesebb, mert sokrétű tudáselsajátítási eszközeivel mélyebben beivódó, sajátélményre épülő ismeretek születnek, és ezzel egyben lehetővé válik az egyéni tehetségek kibontakoztatása. A résztvevők stratégiai problémamegoldó képességekkel közelítenek a feladatokhoz, s a tanulási képességekkel összefüggésben és összhangban, egyénre szabottan fejlesztik a személyes és társas/szociális képességeiket is. Együttal természetessé válik az eredmények sokoldalú megnyilatkozása: a tudásszerzési folyamat során folyamatosan jelenlévő – kis vagy nagycsoportos – nyilvánosság segítségével, illetve az ön-, a csoportos- vagy tanári értékelés tükrében.
- Méltányosabb, mert alapelveivel, attitűdjeivel, képesség-modelljeivel, kiscsoportos struktúrájával, kooperatív szerepeivel és eszközeivel valóban képes minden résztvevő számára biztosítani a tudáshoz való egyenlő hozzáférés alapvető demokratikus jogát. Azaz az esélyegyenlőségnek nemcsak a kereteit teremti meg azzal, hogy az általános és kötelező iskoláztatással mindenki számára testközelbe hozza a tudást (a szelekció háttérbe szorításával heterogén közegben), hanem ténylegesen is egyenlő esélyeket teremt a rendszeren belül a tartalom paradigmatisztikus átalakításával, ahol a multikulturális szemlélet érvényesülését többek között az együttműködő tanulás eszközei érvényesítik az inkluzívra válás útján.

Összefoglalás

Az inkluzívra váló oktatási környezet gyakorlati megvalósulásának lépései során a nevelési folyamat egyre több szegmensében és minden résztvevője között érvényesülnie kell az együttműködő tanulás alapelveinek. Azaz a befogadó környezet jelentése az

71 Roger T. - David W. Johnson (1994) AN OVERVIEW OF COOPERATIVE LEARNING. In: J. Thousand, A. Villa and A. Nevin (Eds), Creativity and Collaborative Learning; Brookes Press, Baltimore

osztálytermen túl a tanári, szülői és egyéb közösségi terekbe is átnyúlik, beágyazódva a társadalmi környezetbe. Az együttműködés ezen formája gyakorlati eszközökkel biztosítja az iskolai nevelés inkluzivitását abból a célból, hogy a multikulturális/interkulturális nevelés szemléletében megjelenő háromirányú elvárás (egyéni sikerek, az egyes közösségek fennmaradása és a társadalom fejlődése) egységében legyen képes megvalósulni.

Látható az is, hogy az inkluzív nevelés – mint általános társadalmi eszme, közösségszervezési paradigma – olyan intézmény kialakításában, fenntartásában és folyamatos fejlesztésében érdekelt, ahol az interkulturális nevelés eszméje csak egy az inkluzív rendszert alakító alapelvek közül. Az inkluzív iskola képes a diák egyediségében történő sikeres befogadására. Mindezt pedagógiai eszközök segítségével címkézés és kategorizálás nélkül teszi, elérve ezzel a demokratikus társadalom alapeszméinek megvalósulását, mintát adva az egyenrangú társadalmi befogadáshoz. Vagyis az inkluzív oktatási környezet elképzelhetetlen az interkulturális szemléleti alap nélkül, azonban ennél jóval tágabban értelmezi rendszerét: az egyénből indul ki, és annak egyedi sajátosságait – akár személyes, kulturális és közösségi -, mint értékeket alapul véve építi fel a közösen befogadó rendszert.

Az inklúzió – az iskolarendszeren túl – értelmezhető és értelmezendő a társadalmi együttélés minden helyzetére. Ezesetben is fontos az interkulturális szemlélet szem előtt tartása, de az iskolai példához hasonlóan csak egy szempontot jelenthet az egyének és közösségek befogadó rendszereinek kialakításában. A jelen társadalmi működések paradigmatis átalakítása, az inkluzív társadalmak megvalósulása pedig - vagyis az inkluzív szemlélet gyakorlatba ültetése - az együttműködés fentiekben részletezett alapelveinek egyidejű működtetésével képzelhető csak el.⁷²

72 Arató Ferenc (2005) Kooperatív társadalmi dekonstrukció. kézirat

5. Szociológiai megközelítések

Cserti Csapó Tibor: Szociológiai, szociális tényezők a cigány népesség vizsgálatában

A társadalmi-gazdasági tér fogalma

A társadalom minden tagja az ún. társadalmi-gazdasági térben éli mindennapjait. Válasszunk ki tetszőlegesen egy személyt – bármelyikünket – a sokaságból! Mindannyian különböző társadalmi rétegekhez (szegények, alsó-, felső-középréteg, gazdagok, stb.), csoportokhoz (család, munkahelyi vagy iskolai közösség, civil csoportok, pártok, vallási csoportok, stb.) tartozunk.

Társadalmi-gazdasági tér alatt mindazon tényezők összességét értjük, amelyek az egyénnek, illetve annak csoportnak – ahova tartozik – a környezetét alkotják. Olyan tényezőket keresünk, amelyek az életmódot, életminőséget, a társadalom által elvárta mindannyiunknak egyenlően biztosított szolgáltatások, javak elérhetőségét, tényleges hozzáférhetőségét, egy szóval az életkörülményeinket meghatározzák. Ez valójában nagyon sok mindentől függ. A végtelen számú tényezőt azonban négy nagy halmazba tudjuk rendezni. Mindenekelőtt az egész társadalom működését, felépülését, szerveződését meghatározza az azt körülvevő természeti környezet (annak számos elemével: pl. domborzat, éghajlati adottságok, vízrajzi adottságok, természetes növénytakaró és állatvilág, stb.). A második halmazba soroljuk a gazdasági környezetet, az azt felépítő gazdasági ágak, gazdasági kapcsolatok rendszerét, a gazdaság fejlettségét, szerkezetét. Ez a szféra természetesen szoros kapcsolatban van nem csak a társadalommal, hanem a természeti szférával is, hiszen annak nyersanyagaira, a természeti adottságok minél optimálisabb kihasználására alapul és tevékenységével hozzájárul annak – általában negatív irányú, környezetkárosító – átalakításához. A harmadik halmazba az ún. infrastruktúra körébe tartozó tényezőket soroljuk. Ezek részben a gazdasági szektort, másrészt a társadalmat szolgálják ki. Olyan létesítményekre kell itt gondolnunk, mint a vonalas infrastruktúra elemei (úthálózat, egyéb közlekedési, kereskedelmi hálózatok, kommunális létesítmények, közszolgáltatások), de ide sorolhatjuk nyugodtan az intézményi infrastruktúra adottságait is a közigazgatástól, az oktatási, kulturális szolgáltatásokon át az egészségügyi intézményrendszereiig.

A negyedik nagy egység pedig maga a társadalom. Az ember társas lény. Életét, mindennapjait nem elszigetelten, hanem különböző társadalmi csoportokba tartozóan, az adott csoport tagjaival együttműködve és más társadalmi csoportok tagjaival történő interakciók formájában éli. Mind az egyént, mind azt a társadalmi csoportot, amelyhez tartozik más tagok és csoportok veszik körül. Ezek működése, viselkedése, kapcsolatrendszere fontos

eleme azoknak a feltételeknek, amelyek vizsgált személyünk, vagy kiragadott csoportunk mindennapi életét, lehetőségeit, társadalmi helyzetét befolyásolják.

A klasszikus modellt, amely a fenti négy szféra felépülését, kölcsönhatását és egymáshoz való viszonyát ábrázolja, tetraéder-modellnek hívjuk (Tóth, 1981.). A tetraéder egy-egy oldala egy-egy területet reprezentál, minden oldal érintkezik a többivel, tehát mindegyik szféránk kapcsolatban van a másik hárommal. Ezenkívül a modell szemlélteti azt is, hogy bármilyen külső beavatkozás a rendszerbe bármely oldalon, a többi oldal torzulását is okozza az említett kapcsolatok miatt. Tehát a geometriai modell analógiájára a társadalmi-gazdasági térben is bármilyen beavatkozás számtalan előre kiszámítható, vagy nem prognosztizálható kölcsönhatást indíthat el a rendszer más területein.

Csak néhány példa: A gazdasági fejlesztése a természet átalakításának fokozódását, környezetkárosítást von/hat maga után. Ugyanakkor pozitív vagy negatív hatással lesz a társadalmi szektorunkra. Új emberek bevándorlását indukálja a fejlesztésbe bevont területen, településen, ezáltal megújul a helyi társadalom összetétele, miután általában a fiatalabb korosztályok mobilisabbak, megfiatalodik a korszerkezet. Ugyanakkor átalakulhat a helyi társadalom iskolázottsági összetétele (ha pl. nehézipart, fizikai munkaerő-igényes gazdasági ágakat telepítenek, akkor az alacsonyabb végzettségűek irányába, ha viszont innovatív, K+F ágazatokat fejlesztenek, akkor értelemszerűen a magasabb végzettségűek aránya növekszik). Átalakulhat a nemi összetétel (ha pl. főként nőket foglalkoztató könnyűipart, vagy inkább a férfi munkaerőnek helyet adó nehézipart telepítenek). Minden átalakulás a társadalmi szerkezetben aztán más igényeket gerjeszt és hatásokat okoz a helyi intézménystruktúra, helyi politika területein.

A gazdaságfejlesztés infrastrukturális beruházásokat igényel, a gazdasági leépítés viszont egy sor vonalas létesítményt, vagy intézményt feleslegessé tesz.

A niche-modell

A társadalmi-gazdasági teret a fentiekben úgy fogjuk fel, mint az egyént, vagy a társadalom egyes csoportjait körülvevő többdimenziós teret. Ha e teret koordináta-rendszerben próbáljuk meg ábrázolni, akkor a tetraéder-modellünk négy fő rendezőeleme - a természet, a társadalom, a gazdaság és az infrastrukturális adottságok - adják annak fő tengelyeit. A koordináta rendszer x, y és z tengelye legyen maga a természeti környezet háromdimenziós tere, a másik hármat pedig fogjuk fel további tengelyekként! E fő elemeket azonban szétbonthatjuk számtalan összetevőre, s így - minden tényezőt egy-egy tengelyként felfogva - számtalan tengely mentén szerveződő bonyolult térstruktúrát, a társadalmi-gazdasági hipertérrel kapjuk. Egy egyén, vagy csoport ebben a térben igyekszik megkeresni az előbb vázolt tengelyek mentén azt a minden (vagy legalábbis minél több) tényező szempontjából számára megfelelő helyet, amelyet képességei, adottságai, személyes lehetőségei, illetve a másik oldalról a társadalmi elvárások, feltételek alapján el tud foglalni.

Az előzőekben vázolt eszmefuttatás szemléletében rokonítható a XIX. század végi szociológiai vizsgálatok ún. „chicagói iskolájának” megközelítésével, amelynek kutatói

(Robert Park, Ernest W. Burgess, Robert McKenzie) szerint a tér szerkezete, fizikai struktúrája, az élet tárgyi feltételei meghatározó erővel bírnak az emberi csoportok társadalmi helyzetére, viselkedésére nézve. E felfogást humánökológiának nevezték el, hiszen a biológia egyik ágának, az élőlények és környezetük viszonyát vizsgáló ökológiának az analógiájára épült, annak szemléletét és kategóriáit alkalmazták az emberi társadalomra. (Farkas, 1999.)

Biológiai analógiánkban a társadalmi-gazdasági térben az egyes társadalmi csoportok hasonlóképpen próbálják megszerezni, betölteni és megtartani a sokdimenziós tér egy-egy dimenzió által kínált feltételei között kialakuló helyeit, az ún. társadalmi niche-eket. Az erősebb csoportok a „jobb helyeket” is meg tudják szerezni, a gyengébb, kisebb érdekérvényesítő képességgel bírók kiszorulnak onnan.

Az egyes csoportok közötti érdekérvényesítő „harc” indítja be aztán a társadalmi mozgásokat, a migrációt a térben. A jobb érdekérvényesítő képességgel bíró csoportok meg tudják szerezni a „jobb helyeket”, míg e szempontból gyengébb csoportok, rétegek onnan kiszorulnak. Értelmezhetjük tehát analógiánkat a migráció, a szegregáció, s a gettóképződés társadalmi jelenségeinek indukálójaként, motorjaként is.

Modellünkben azt próbáljuk szemléltetni, hogyha az egyén (vagy csoport) helyzete egy bizonyos tényezőt tekintve megváltozik, hatással lesz ez a többi tengelyen elfoglalt helyre is, s az egyén egész társadalmi státusa megváltozik.

A rendszerben tulajdonképpen minden mindennel összefügg. Egy konkrét példán bemutatva: Tekintsük sokdimenziós társadalmi-gazdasági térünk X tengelyét az iskolázottsági szint mutatójának! Ha megváltozik az egyén iskolázottsági szintje, az hatással lesz az egész társadalomban elfoglalt helyére, növelni fogja esélyeit az élet más területein is (javul a munkaerő-piaci helyzete, a szociális helyzet, átalakulnak a házassági és gyermekvállalási szokások, vagy akár a migrációs hajlandóság növelésével a földrajzi letelepedés is megváltozik, stb.).

Tanulmányunkban a magyarországi cigány népesség helyét (niche-ét) keressük a társadalmi-gazdasági térben. E modell legfontosabb tengelyein helyezzük el a cigányságot, odafigyelve e tengelyek összefüggéseire.

A cigány népesség történetét elemezve kiszoruló tendenciát figyelhetünk meg, a népcsoport státusa a mai magyar társadalomban egyre szűkülő helyet, csökkenő niche-t vetít elénk a modernizálódó világban.

Niche-modellünk alapján végigtekintjük a következő fejezetekben a társadalmi-gazdasági környezetnek azon szeleteit, dimenzióit, amelyek a leginkább meghatározzák egy-egy személy, vagy csoport életminőségét, társadalmi esélyeit, lehetőségeit. Ezen dimenziók közül a legfontosabbak: a demográfiai helyzet (születési, halálozási mutatók, a népesség korstruktúrája, a nemek aránya), házassági szokások, egészségügyi, iskolázottsági, szakképzettségi, foglalkoztatottsági, munkaügyi mutatók. Megtesszük ezt a magyar társadalom egészének vonatkozásában és a magyarországi cigány/roma népesség tekintetében

is, közben pedig betekintést nyerünk a társadalomban zajló makrofolyamatokra, a társadalmi jelenségeknek a szociológia tudománya által leírt általános folyamataiba is.

Niche-modellünk alapján azt a megállapítást tettük, hogy a társadalmi-gazdasági teret felépítő végtelen számú tényező között számtalan összefüggés, egymásra hatás fedezhető fel, e tényezők – modellünk tengelyei – nem önmagukban, hanem közösen, komplex módon határozzák meg egy-egy egyén, csoport társadalmi helyzetét. Ezért fogalmazhatunk úgy, hogy a cigány népesség mai problémáinak megoldása egy komplex feladatkör, csak az egész tevékenységterv teljes kidolgozásával képzelhető el, figyelembe véve az egyes beavatkozások hatásait a komplex rendszerre.

A romológiai kutatások problematikája

A cigány népesség száma és a magyarországi összlakosságon belüli aránya, demográfiai, társadalmi, oktatási és foglalkoztatáspolitikai mutatóik olyan kérdések tehát, amelyek hosszú ideje foglalkoztatják a cigánysággal foglalkozó kutatókat és a közvéleményt is. Ám a cigányság helyzetének megismerését, a kialakult válságos helyzet kezelését nagyban megnehezíti az a körülmény is, hogy igencsak hiányosak, nem teljes körűek az erre irányuló kutatások, a hazai cigányság pontos számát, elterjedését, demográfiai jellemzőit, életkörülményeiket feltáró adatok.

Fenti modellünk bármely tengelyén indulunk is el, bármely szempontból kívánjuk elemezni a cigány népesség helyzetét, a kutató kénytelen-kelletlen belefut néhány kutatás-módszertani dilemmába. Értelemszerűen elsősorban statisztikai adatbázisok elemzésével nyerhetünk képet a cigányság mutatóiról. Minden vizsgálat kapcsán felmerül azonban a kérdés, amikor cigányokról beszélünk, cigányokat kutatunk, kikről, a népesség mely köréről folyik a vita? Kiket sorol be a kutató vizsgálatának célcsoportjába?

Ha a cigányok körében bármilyen okból statisztikai adatgyűjtést kell végezni, akkor meg kell határozni azt is, hogy mit tekintenek a cigány besorolás kritériumának. A kutatásoknak mindig ez az alaplélménye, amelyet megkerülni nem lehet.

Többféle úton próbálták eddig a kutatók megközelíteni a magyarországi cigány népcsoport definícióját, s ez által meghatározni lélekszámukat.

a) Találkozhatunk a magyarországi cigányság létszámát illetően különböző becslésekkel - amelyeket egyáltalán nem tekinthetünk reprezentatív módszernek, s erősen függenek a pszichikai tényezőktől, illetve attól, ki és milyen céllal végzi a becslést.

b) Második módszerként meg lehet próbálni különböző más statisztikákból visszakövetkeztetve, logikai úton kiszámolni a cigány népesség nagyságát - mint történt ez az 1990-es évek elején még a gyakorlatban élő iskolastatisztikák cigány tanulólétszámai alapján.

c) A legpontosabb - ám a munka nagysága miatt technikailag kivitelezhető módszer mindenképpen a cigány népesség különböző mutatók szerinti teljes körű összeírása lenne.

c/1) Ennek egyik módja lehet, amikor az önminősítést veszik alapul, vagyis a megkérdezettre bízzák annak eldöntését, milyen identitást vállal fel, milyen nemzetiségűnek érzi magát. A cigányság mai helyzetének megismerésében fontos forrásként szolgálhatnak például a népszámlálások eredményei, amelyek természetesen az ország teljes lakosságát vizsgálat alá veszik. Ezekkel pont az a gond, hogy az állampolgári jogok figyelembevételével e népszámlálási felmérések egyéni bevalláson alapulnak, így természetesen az aktuális politikai helyzettől függően nem tükrözik híven (különösen a cigányság esetében nem) a tényleges viszonyokat. A cigány anyanyelv, a nemzetiség bevallása csak az identitásukat tudatosan vállalók szűk csoportjára korlátozódik.

c/2) A felmérések másik módja, amikor nem az egyéni bevallást veszik alapul, hanem azt számítják cigány származásúnak, akit a környezete annak ítél meg. Az ilyen jellegű adatfelvételeknél viszont felmerül a kérdés, mennyire szubjektív a környezet ítélete, mennyire határozható meg pontosan, mit is értünk egyáltalán cigány személy fogalmán.

d) A teljes körű összeírás nehézsége miatt azonban véleményünk szerint a legjobb módszer a reprezentatív vizsgálat, amelynek során előzetes információk alapján kezelhető számú körzetre kell leszűkíteni a mintavétel feladatát, e körzetekben kell a teljes körű címlistát összeállítani és az összeírást végrehajtani, a valamilyen okból meghíusult lekérdezéseket pedig a végén pótolni, a statisztikai hibákat korrigálni kell.

Mind a négy, az imént felsorolt statisztikai megközelítés felveti azonban a definíció problémáját. Ennek kiküszöbölésére alkalmazzák néha a kutatók, hogy a cigányságot gazdasági-szociális szempontból próbálják megközelíteni, egyfajta szegénységi problémakörre szűkítve a kérdést. A szociális megközelítés azonban nem elégséges, hiszen a magyarországi cigányság esetében egy lényegesen differenciáltabb csoportról van szó, s kérdéskörnek nem pusztán gazdasági vetületei vannak.

Ladányi János és Szelényi Iván 1997-es tanulmányukban azt a provokatív megállapítást teszik, hogy a „*Ki a cigány?*” kérdés tudományos igénnyel magválaszolhatatlan. Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban ilyen, vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Ha ebből indulunk ki, s ilyen alapon terjesztjük tudományos vizsgálódásunk körét az önmagukat cigányként definiálókra, vagyis identitásukat önként vállalókra, felmerül a kérdés, mennyire lesz vizsgálatunk reprezentatív. A vizsgálatba öndefiníció útján bekerült személyek köre mennyire reprezentálja a magyarországi összes cigány népességet, mintáik, statisztikai jelzőszámaik mennyiben egyeznek meg a teljes cigány populációéval. Ebben az esetben ugyanis a vizsgálati minta nagy valószínűséggel nem fogja reprezentálni a teljes cigányságot. Ugyanúgy eltűnhetnek, vagy kisebb arányban képviseltetnek esetleg egyes rétegek – hiszen lehet, hogy a cigány társadalomnak bizonyos elemei (legyen az szociális, iskolázottsági, lakóhelyi, vagy egyéb szempontból elkülönülő csoport) nagyobb arányban vállalják hovatartozásukat, míg más csoportok kevésbé.

Tehát lehetséges az is, hogy éppen az önmagukat cigánynak identifikálók csoportja olyan szociológiai egyéb jellegzetességekkel is rendelkezik, amely valamely irányba eltorzíthatja kapott adatainkat, s akkor már hiba volna ezen állításokat az egész magyarországi cigány közösségre általánosítani.

Kemény István és kutatócsoportja is elvetette – mind az 1971-es, mind a megismételt 1993-94-es vizsgálataik során - azt a meghatározási lehetőséget, hogy azt tekintsük cigánynak, aki annak vallja magát. Indoklása szerint nagy tömegben élnek Magyarországon cigányok, akik életformájukban világosan elkülönülnek az őket körülvevő nem cigány környezettől, éppen ezért a nem cigány környezet cigányoknak tartja őket, ugyanakkor valamilyen okból nem vallják magukat annak. (Kemény, 1997)

Bármilyen sok bírálat is érte azóta ezt a tudománytalannak minősített kiindulópontot, ha sem az anyanyelv, sem az önkéntes bevallás, sem a humán antropológiai értelemben vett kultúra nem elégséges kritérium sem önmagában, sem együttvéve a társadalom cigánynak minősülő tagjainak „lefedésére”, akkor az egész cigányság helyzetének feltérképezésére vállalkozó kutatásoknak nincs más választásuk, kénytelenek abból kiindulni, hogy a többségi környezet kiket minősít cigánynak. A kapott minta azonban erősen függ a minősítést végző személyétől, beállítottságától, céljaitól. A kérdés: Mi alapján ítélik a külső környezet? Életmód alapján? Nyelv alapján? Antropológiai jellegzetességek alapján? Származás alapján? Egyik sem fenntartások nélkül járható út.

Bármilyen külső definíció alapján is próbáljuk megközelíteni a cigány népcsoportot, szembetaláljuk magunkat azzal a fontos jogi elvvel, amelyet az 1993. évi LXXVII. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény fogalmaz meg: Magyarországon “valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga”, nyilatkozatra senki nem kötelezhető nemzetiségi hovatartozásáról (ilyen alapon nem lehet nyilvántartásba venni senkit). (1993. évi LXXVII. Törvény II. fejezet 7.§)

A magyar és a cigány társadalom a demográfiai adatok tükrében

Niche-modellünk végtelen számú tengelye közül elsőként emeljük ki a népesedési folyamatok szempontját, s vizsgáljuk meg a cigány népességet, e tengely viszonylatában hol helyezkedik el az össztársadalmi mutatókhoz viszonyítva!

A népesség számával, a népesedési folyamatokkal foglalkozó népesedéstudomány, más néven demográfia a szociológiai tudományterület oldalágaként értelmezhető, annak segéd-tudománya.

A demográfusok fokozatosan felismerték, hogy a fejlett országokban hasonló tendenciák jellemezték a XIX. század népesedési folyamatait. A megfigyelés először *Adolphe Landry*

francia demográfus elméletében került megfogalmazásra. Ezt az ún. demográfiai átmenet elméletét a második világháború utáni évtizedekben több kutató fejlesztette tovább.

A demográfiai átmenet elmélete szerint a népesség fejlődésének öt (mások osztályozásában négy) egymást követő fázisa van.

1. Az első fázisban a halálozási és a születési arányszám egyaránt igen magas. A két mutató egymás mellett halad az időben, ezért a népesség növekedése nem jelentős, lassan növekszik a népesség, esetleg stagnál annak száma.

2. A második fázisban a halálozási mutatók fokozatosan javulni kezdenek, a termékenység ekkor még változatlanul magas marad. A halálozási és a születési mutatók eltávolodása miatt kinyíló demográfiai olló következtében a népesség szaporodásának üteme felgyorsul, demográfiai forradalom, ún. népességrobbanás következik be. A halandóság csökkenésének, a várható élettartam kitolódásának háttérében a gazdasági fejlődés, a termelékenység és az élelmiszertermelés növekedése, a javuló életkörülmények, az életszínvonal emelkedés, az egészségügyi ellátás fejlődése állnak. Csökkent az éhínség, javult az élelmiszer ellátás, megszűntek a korábban pusztító járványok.

3. A modell harmadik szakasza a halálozási arányszám további csökkenését mutatja, ebben a fázisban azonban már a születési mutatók is csökkenésnek indulnak. A népesség növekedése továbbra is gyors, bár lassan csökken annak üteme. A termékenység csökkenése mögött a kutatók okokként a modern társadalmi-gazdasági fejlődést, az iparosodást, az urbanizációt, a tradicionális gondolkodásmód néhány nemzedék alatti átalakulását, az életszínvonal emelkedését, az iskolázottsági mutatók javulását sorakoztatják fel.

4. A következő szakaszban a halálozási mutató javulása előbb csak lelassul, majd megáll. A születési arányszám tovább csökken, így a két mutató közötti rés beszűkül, a demográfiai olló csukódik, ezért a népesség növekedési üteme lelassul.

5. A modell utolsó fázisát a halálozási arányszám és a születési arányszám alacsony szinten történő stabilizálódása jellemzi, a népesség növekedése megáll, sőt egyes országokban, ahol a halálozási mutatók a születési mutatók fölé kerülnek, még a népesség csökkenése is bekövetkezik.

A modell 3. és 4. szakaszát a demográfiai átmenet elméletének bizonyos közléseiben, ismertetéseiben a szerzők összevonják és egy szakasz keretein belül tárgyalják. Mára a demográfiai átmenet minden fejlett országban végbement, s elérte 5. szakaszát.

Magyarország népességének alakulása a demográfiai átmenet modelljének alapján

Ha a fent részletezett elméleti modell alapján vizsgáljuk hazánk népességszámát és a különböző népmozgalmi mutatók alakulását, elmondhatjuk, hogy a fejlett országokhoz hasonlóan Magyarország népessége is végigment annak különböző állomásain.

Csupán a legutolsó 150-200 évre visszamenően rendelkezünk pontosabb adatokkal az ország népességszámára vonatkozóan, hiszen a Magyar Királyi Statisztikai hivatal megszervezése után indulhatott csak meg a rendszeres és módszertani alapokon nyugvó adatgyűjtés. A korábbi évszázadok népesedési folyamatairól a történeti dokumentumok alapján becslésekkel operálhatunk. Ezen adatok alapján elmondható, hogy az ország népességfejlődése a XIII. század elejéig lassú és töretlen volt. A honfoglaló magyarság lélekszámát 150-400 ezer körülire teszik, ez a Kárpát-medencébe betelepedett népesség a már itt élő kb. 200 ezres szláv-avar lakossággal együtt alkotta kiinduló bázisnépességünket. A XV.-XVI. század fordulójára lassú és egyenletes gyarapodás révén 4 millióra tehető az akkori történelmi Magyarország területének lakossága. Ezt a fejlődést a nagy történelmi megrázkódtatások szakították meg. Elsőként a török háborúk következtében fordult meg a népességnövekedés, s hódoltság végére 3,2 millióra esik vissza a mutató. Innen folytatódik a növekedés, s 1720-ra éri el a korábbi szintet a népesség nagysága, 4,3 millióval. Tehát a modell első szakaszában járunk, a lassú növekedést a magas születési ráta és szintén magas halálzási mutató, valamint az alacsony várható élettartam (kb. 25 év) kísérik. Körülbelül ettől az időszaktól válik a népesség növekedési görbéje meredekebbé. 1720-tól 1790-ig a lakosság száma 4,3 millióról 9,9 millióra nőtt.

A jelenlegi – 93 030 km²-es országterületre vonatkozóan az első adat az 1840 körüli évekről áll rendelkezésünkre, amely szerint a népesség száma 3 954 000 fő volt. Az első hivatalos magyarországi népszámlálást 1869. december 31-i eszmei időpontra vonatkozóan tartották, akkor az ország jelenlegi területén a népesség száma meghaladta az 5 milliót. Az azóta eltelt időben a megközelítően azonos időközönként végrehajtott népszámlálások adatai lehetővé teszik az ország népességfejlődésének folyamatos és megbízható nyomonkövetését. A XX. század során az 1970-es évek végéig egyre lassuló ütemben növekedett a népesség. A megtorpanó görbét a háborúk, a század első harmadában még jelentősebb járványok és kivándorlási hullámok szabdalják, a szociálpolitika aktuális intézkedései, bevándorlási hullámok pedig időnként kicsúcsosították.

A népesség növekedésének előrevetítéséhez érdekességgként hozzátehetjük, hogy a demográfiai tendenciák alapján az 1960-as évek elején az ország népességét 1980-ra 10,7-10,9 millió közé becsülték. A későbbi tények igazolták a becslés helyességét. Magyarország népessége 1980-ban 10 701 063 fő volt. Meg kell jegyeznünk, hogy az évszám a népességstatisztikában különösen fontos, hiszen ez volt a „csúcspont”, hazánk lakosságának növekedési tendenciájában ettől kezdve változás állt be, s az ország lakossága azóta egyre fogy. Magyarország népessége 2004 augusztus végén már csak 10 102 000 volt.

Magyarország népsűrűségi mutatójának változása jól tükrözi az említett demográfiai folyamatokat: 1840 körül 43 fő az 1 km²-re eső népsűrűség; 1870-ben (a mai országterületre vonatkoztatva) 53,9; 1949-ben 98,9; 1980-ban 115,1; 1990-ben 111,5; 2004 adata pedig 108,7 fő/ km² volt.

A cigány népesség lélekszámának alakulása

Az első, egész Magyarország területére kiterjedő összeírásra, amely a cigány népesség jellemzőiről is szolgáltat átfogó adatokat 1782-ben került sor. Az akkori adatok szerint az akkori lélekszámuk 43 738 fő volt. Az 1873-ban belügyminisztériumi rendeletre végrehajtott összeírás adataiban a mai országterületre vonatkozólag 50 040 főt találunk, míg az 1893-ban lebonyolított településszintű, részletes cigányösszeírás 65 000 főt regisztrált. Ez az egész országterületen összeírt cigányok 23,8%-a volt.

Kemény István 1971-es becslése szerint 320 000 fő volt Magyarország cigány lakossága. Az 1990-es évek elején a létszámmra vonatkozóan több forrásra is támaszkodhatunk. Ezek - bár különböző módszerekkel eltérő eredményre jutottak, hiszen eltérő módszereket alkalmaztak - 400 000 és félmillió közé teszik a cigány népesség nagyságát. Kemény István az 1993-1994-ben lebonyolított reprezentatív kutatás alapján 482 000 főre becsüli az 1994. évi magyarországi cigányságot (ez az akkori össznépesség 4,7%-a). Az 1971-es vizsgálathoz képest a növekedés 1993-ra 43%-os, hiszen Magyarország összlakossága 1971-ben 10 352 000, 1993-ban 10 310 000 fő volt. A Művelődési és Közkultúrális Minisztérium iskolastatisztikákkal alátámasztott becslése 450 000 főben (az összlakosság 4,4%-a), a Központi Statisztikai Hivatal által készített ELAR jelentés 1993-ban 393 715 főben határozza meg létszámukat.

Pontos adatokkal a mai napig nem rendelkezünk, a különböző találgatások, becslések az 500 000-től egészen az irreálisnak tűnő 800 000-es számig merészkednek. Természetesen függ ez attól, ki és milyen céllal bocsátkozik becslésekbe, illetve milyen módszereket használ a létszám kiszámításának alapjául, kit tekint egyáltalán cigánynak. E definíciós problémáról már szoltunk.

Magyarország születési arányszámainak alakulása

Hazánkban a születések mutatóiról is a XIX. század 70-es éveitől kezdve rendelkezünk pontos adatokkal. Akkor még az 1000 lakosra jutó születési mutató az ország mai területét figyelembe véve 45‰ körül volt. Ettől kezdve folyamatosan a születési arányszám csökkenése jellemzi a magyar statisztikát. A csökkenés a XX. század elejéig még csak kis mértékű volt, majd az első világháború kitöréséig fokozódott. A születési arányszám ekkor már csak 35 ‰ körül mozgott, ám ez az érték európai viszonylatban még ekkor is magasnak volt tekinthető. Az első világháború éveiben nagymértékben lecsökkent a születések száma (a háború következtében kiesett születések számát fél millióra becsülik), a háborús időszak alatt a legalacsonyabb mutatót 1917-18-ban rögzítették, ekkor 16,5-16,3‰ volt. Az első világháború befejezése után a természetes demográfiai jelenség lépett életbe, s a kiesett születések pótlására jelentős mértékben megugrott az élveszületések mutatója. 4-5 éven keresztül ismét megközelítette, vagy meghaladta a 30‰-et, a csökkenés azonban 1922 után ismét megindult. Az 1930-as években aztán a nemzetközi gazdaság válságfolyamataival párhuzamban meredekebbé vált a csökkenés, a második világháború kitörése előtti években már csak 20‰ körüli értékekkel találkozunk, s ez nemzetközi összehasonlításban már csak közepes szintnek felelt meg. A második világháború az elsőnél kisebb születéskiesést

okozott, de a születési arányszám tovább csökkent. 1945 után újra kismértékű növekedés mutatható ki, 1951-től ismét csökkenő tendencia érvényesül, azonban ezt a folyamatot néhány időpontban ellentétes folyamat váltotta fel. Így 1953-55 között a nagyarányú kiugrás (1952: 19,6‰-ról 1954: 23,0‰-re) a drasztikus népesedéspolitikai intézkedések (a művi vetélések korlátozására hozott rendelkezések 1953-ban) következménye. A következő évtizedekből néhány év mutatóit ragadjuk ki a születési arányszám drasztikus csökkenésének igazolására: 1971-ben 15‰, 1993-ban 11,3‰, 2002-ben 9,5‰.

A cigány népesség születési mutatói

A második világháború után a háborús vérvesztéséget követő természetes demográfiai folyamatok arra utalnak, hogy a diszkrimináció megszűnésével és az életkörülmények javulásával összhangban egy lassan csillapodó demográfiai forradalom zajlott le a hazai cigányságon belül. A mai államterület cigány lakosságának száma az elmúlt évszázadban több mint hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a második világháborút követő évtizedek rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható. (*Kocsis-Kovács, 1999*)

Kemény István 1971-es adatai szerint az ezer lakosra jutó születési arányszám a cigányoknál 32 ‰, az össznépességben 15‰. E mutató 1993-ban 28,7‰ a cigány népességben, illetve 11,3‰ az ország egészét tekintve (Magyarország 1992: 11,8‰). *Hoósz István* (1992) szerint a 15-19 éves korosztályba tartozó cigány nők termékenysége négyszerese a nem cigány népességben regisztrált termékenységi mutatóknak, ami az eltérő házasságkötési, gyermekvállalási szokásokban gyökerezik. Ez a különbség a két vizsgált csoport között a 20-35 éves korcsoportban csökken, hiszen a nem cigány származású nők zömében ekkor vállalnak gyermeket, a 35 év felettieknél azonban ismét nő a különbség, ami azt mutatja, hogy a cigányok esetében kitolódik a gyermekvállalás kora.

Az országban 1992-ben összesen 122 000 gyerek született, 1993-ban 116 000, ez utóbbiból roma származású 13 833, vagyis 11,9% volt, ami mutatja, hogy a fiatalabb korosztályokban egyre magasabbá válik a cigányok részesedése. Ezen adatok is azt a közismert szociológiai tényt támasztják alá, hogy míg a magyarországi népességet 1980 óta a születések számának folyamatos csökkenése jellemzi, addig a cigány populáció a szocialista időszak évtizedeiben a korábban már említett demográfiai forradalmon átesve emelkedő születési arányokat mutatott. E demográfiai jellegzetességek - bár valamennyire csökkenő intenzitással - jellemzik a cigány népességet napjainkban is. A csökkenő intenzitás a gyermekvállalási kedv valamelyest mérséklődő tendenciájában mutatkozik meg. Az újabb kutatások azt támasztják alá, hogy a demográfiai átmenet modelljét alapul véve a magyarországi cigányság gyermekvállalási szokásai lassan átalakulnak, s e populáció is a 2. fázisból a 3. fázis felé mozdul el.

A halandóság alakulása a hazai össznépességben és a cigányság körében

A születéskor várható átlagos élettartam egy olyan mutató, amely képet ad bizonyos időszakok halálozási jellegzetességeiről. A születéskor várható átlagos élettartamról elmondható, hogy a társadalmi-gazdasági adottságait tekintve gyengén fejlett országokban mindig alacsonyabb, s gazdasági fejlődéssel, az életkörülmények, egészségügyi helyzet, s a többi demográfiai jelzőszám javulásával párhuzamosan e mutató is növekszik. Az 1837-1846 között évek Magyarországra vonatkozóan Fáy András korabeli halandósági táblája alapján kimutatott érték is csak 24,2 év. A mutató Magyarországon a XX. század során folyamatosan javult, az utóbbi évtizedekben a férfiak esetében 65-70 év, a nőknél 75 év felett van. (2001-ben a férfiak várható élettartama 68,1 év, a nők 76,4 év volt.) Ugyanakkor a halálozások aránya Magyarországon évtizedek óta növekszik, 1991-ben 14‰, 1993-ban 14,4‰, 2002-ben 13,1‰. A születések számának csökkenése és a halálozások növekedése együttesen eredményezi azt a népességszökkenést, amely az ország lakosságszámának alakulását 1980-tól meghatározza, annak összes társadalmi vetületével együtt. Különösen rosszak a cigányság halálozási adatai. *Hoóz István* (1992) vizsgálatai alapján a cigány nők várható élettartama 59,5, míg a cigány férfiaké 55,3 év. A várható élettartam tekintetében megfigyelhető jelentős eltérések a cigányság rossz szociális, egzisztenciális és egészségügyi körülményeire vezethetők vissza.

A magyarországi cigány népesség hátrányos egészségügyi helyzetét mutatják a vizsgálatok. A spontán vetélések aránya a cigány szülések esetében 8,8 ‰, a nem cigányoknál 4,9‰. A koraszülések aránya a cigány nőknél 21,5‰, a nem cigányoknál 8,8‰. A csecsemőhalandóság a cigány populációban 40‰, a nem cigányoknál 18‰. (*Hoóz, 1992*) (2003-ban Magyarországon a csecsemőhalálozások gyakorisága 7,3 ‰ volt.) Az okok között felsorolhatjuk az életkörülményeket, a szociális háttérrel (ld. lentebb), a kulturális különbségeket, a hiányos felvilágosultságot az egészségügyi kérdések terén.

Magyarország korszerkezete

Magyarország lakosságáról 130 éve rajzolnak korfákat, és az ábrákról szinte minden leolvasható, ami az évek során az ország népével történt. Jól szemléltetik a korfák Magyarország népességének korösszetételében bekövetkezett változásokat is. Különösen az első népszámlálások esetében láthatók a korfákon olyan kiugró értékek, amelyek mindenképpen magyarázatra szorulnak. A korstruktúra 1910-es ábrája még piramis formájú, széles alapja van a gyermekkorúak és fiatalkorúak csoportjaiban, amit a századforduló körüli magas születési arány alapozott meg. A piramis az életkorral párhuzamosan – főleg a halálozások magasabb száma, az alacsonyabb várható átlagos életkor miatt – lépcsőzetesen keskenyedik. A korszerkezetnek ezt a típusát „fiatal” korszerkezetű népességtípusnak nevezik.

A magyar népesség korfáin jól látható, hogyan alakult át fokozatosan a magyar népesség korösszetétele a XX. század elejétől a század második felére a korösszetétel ellentétes típusává, amelyet „idős” vagy „öreg” korösszetételnek nevezünk. A születések és halálozások arányának csökkenése már a XIX. század második felében megindult. Ezt a korszerkezetet a fiatalkorúak alacsonyabb aránya és az idősebb korosztályok magasabb aránya jellemzi. A

magyar népesség korstruktúrájának változását mindvégig az öregedés általános tendenciája jellemezte a XX. század folyamán, közben azonban egy-egy rövidebb időszakban ellentétes folyamatok is jelentkeztek, melyek mérsékeltek a korábban említett általános tendenciát. Ezeket a rövid időszakokat „részleges fiatalodásnak” is tekinthetjük, hiszen a korösszetétel változásának fő iránya akkor is az öregedés volt, csak a gyermekkorúak arányának csökkenése állt meg, vagy váltotta fel növekedés, a produktív korúak aránya azonban ekkor is csökkent. Ilyen relatív növekedési korszak a magyar demográfiában az 1947-1956 közötti évek, amikor a születések száma meghaladta a második világháború előtti és az alatti évek mutatóit, valamint kisebb mértékű javuló mutatókkal az 1970-es évek közepe.

1910-ig az első életévüket be nem töltötték sokan voltak, azaz a korfa legalsó ága jóval hosszabb, mint a fölötte levők. Ez az akkori magas csecsemőhalandóságra utal: a megszületett gyermekek jelentős része még első életévének betöltése előtt meghalt. A későbbi népszámlálások adatai mutatják, hogy az orvostudomány fejlődésével, az egészségi ellátás javulásával arányosan évtizedről évtizedre egyre többen éltek meg első születésnapjukat.

Az idősebb korosztályok esetében az azóta bekövetkezett halálozások magasabb száma miatt lassan elmosódnak már a fenti események jól látható rajzolatai a korfáról, így például a két világháború katonai és civil vesztesége a megfelelő életkori csoportokban, vagy a kiesett születések torzító hatása ma már nem rajzolódik ki feltűnően. Az időben hozzánk közelebbi történeti folyamatok lenyomatai azonban pontosabban olvashatók a fiatalabb korosztályok létszámadatai segítségével. A II. világháború utáni időszakban mind Nyugat-Európában, mind az Amerikai Egyesült Államokban látványosan megnövekedett a születések száma. Ezt a „baby boomnak” nevezett jelenséget egy természetes kiegyenlítődési mechanizmusnak tekinthetjük a társadalomban, a háborús veszteségeket, illetve a háborús események miatt meghíúsult születéseket egyenlítik ki ilyen módon általában e természetes demográfiai folyamatok. A háború utáni visszatérés, újrakezdés, egymásra találás eufóriája következtében növekedett a házasságok száma, s több gyermek született a háborút követő néhány évben, s ezt az elhalasztott események megvalósulásának nevezzük. Magyarországon azonban nem következett be ilyen kiugróan magas születési arány növekedés, mint a nyugati társadalmakban. Elmaradt a baby boom, de az 1947-től 1950-ig terjedő időszakban született évről-évre valamivel nagyobbban az azt megelőző időszakban születetteknél. Ez a kis kiemelkedés azonban nagyon hamar csökkenni kezdett, s az egyre csökkenő születésszámok által okozott kihívásra a magyar népesedéspolitikának gyorsan reagálnia kellett. 1953-55 között - amelyet Ratkó Annáról elnevezve „Ratkó-korszakként” vonult be a köztudatba – szigorú abortusz-tilalmat léptettek életbe, aminek következtében nagy születésszám-növekedés jelentkezett, a csúcsponton a születések száma elérte a 220 000 főt. 1954 után azonban újra csökkenni kezdett a születések száma, s ennek a drasztikus csökkenésnek a mélypontja az 1962-es év volt, amikor a magyar népesség nemzetközi összehasonlításban is az egyik legalacsonyabb termékenységet produkálta. Ezt a romló termékenységi statisztikát a korfa 37-44 éves korcsoportjainak egyre kisebb létszám adatai támasztják alá. A korfa elkeskenyedését ebben a korosztályi csoportban a fenti okokon túl még az is eredményezte, hogy az 1956-os forradalom leverése után nagy számban hagyták el az országot politikai üldözöttek, vagy önként nyugatra menekülők, s ez a közel 200 000

fő főként azokból az akkor 18-30 éves fiatalokból tevődött össze, akik a '60-as évek első felében potenciálisan az akkor születendő korosztályok szülei lehettek volna. Ezen kívül a születésszabályozás korszerű eszközeinek (tablettával történő védekezés és egyéb mechanikai eszközök) elterjedése, azok használatának a köztudatba való lassú beépülése és elfogadása, valamint az abortusztilalom feloldása után a művi vetélések azóta is növekvő száma tovább növelték a születés kieséseket.

1963 után évről-évre lassú növekedés jellemzi a születési statisztikát, ez azonban nem tudta megfordítani a népesség korszerkezetének öregedő tendenciáját, a népességnövekedés ütemének lassulását. A demográfiai jelenségekre a gazdaság- és népesedéspolitika ismét megpróbált megoldást találni. 1968-ban pozitív ösztönzőként bevezették a gyermekgondozási segélyt. A GYES bevezetése mögött a potenciális anyák gyermekvállalási kedvének növelése mellett egy gazdaságpolitikai kényszerítő erő is működött, nevezetesen az, hogy a „Ratkó-gyerekek” ezidőtájt nőttek bele a munkavállalási korba. A korszakra jellemző alacsonyabb továbbtanulási arányok mellett hirtelen a korábbinál nagyobb létszámú szakképzetlen fizikai munkaerő csoportok jelentek meg a munkaerő-piacon, s ezt a munkaerő túlkínálatot az eddigre befejeződött mezőgazdaság kollektivizálása során felszabadult a mezőgazdasági termelésből hirtelen kiszorult és az iparban munkát vállalni kényszerülő szintén szakképzetlen népesség csak növelte. Az ipari munkahelyek fejlesztésének üteme az erőltetett szocialista iparosítás keretei között sem tudta felszívni a munkaerő kínálatot. Az urbanizáció gyors kibontakozása és a népesség felerősödő migrációs koncentrálódási folyamata az urbánus térségek irányába területileg még erőteljesebbé tette ezt a gazdaságpolitikai kihívást. A GYES bevezetésével mintegy 150 000 főt tudtak kivonni ideiglenesen a munkaerő-piacról, s a munkából történő átmeneti kiállásuk lehetővé tette az ekkor munkavállalási korba érkező 1953-1955 között született kohorszok munkába állítását. A szociálpolitikai intézkedés azonban nem tudott tartós növekedést elérni a születési statisztikában. Korábban láttuk, hogy a demográfiai rendszerben működik az ún. elhalasztott események megvalósulásának jelensége. Ennek ellenpólusaként fordítva is megfigyelhető a hatás, egy-egy népesedési beavatkozás ösztönző hatása hamar elmúlik és bekövetkezik az előrehozott események elmaradása. 1968 után is a GYES ösztönző hatására azok, akik emiatt esetleg előrehozták a tervezett gyermekek vállalásának idejét, az eredetileg tervezett gyermekszám elérése után már nem vállaltak plusz gyermekeket ezen ösztönző erő hatására, s az előrehozott születések aztán hiányozni kezdek az elkövetkező esztendőök statisztikáiból.

1974 után újabb szociálpolitikai intézkedés-csomag született, melynek legfontosabb eleme a három-, vagy több gyermekes családoknak nyújtott szociális lakás-támogatás (OTP lakások) volt. A kedvezmény hatására sok egy- vagy két gyermekes család vállalt még újabb gyermeket, de ez a gyermekvállalási döntés megint csak az egyes gyermekek vállalása között eredetileg tervezett időszak lerövidítését jelentette, tehát előrehozták e családok a gyermekek vállalását. Az 1974 utáni évek születési statisztikájában egészen 1976-ig követhető az intézkedés ösztönző hatása, az ezt követő években azonban újra romlani kezd a termékenység. Az okok között az is szerepet játszik, hogy ekkor az 1960-as évek szűkebb korosztályai kerülnek szülőképes korba, s nem képesek a csökkenő születésszámot pótolni.

1983 a születési statisztika egyik mélypontja. Az 1990-es évek első fele kissé javuló tendenciát hordoz, hiszen az OTP-gyerekek nagyobb kohorszai érkeznek szülőképes korba, a születési hullám azonban jól láthatóan kisebb az 1974-76 évinél, s nem volt képes ellensúlyozni az egyébként tartósan jellemző születéscsökkenést és népességsökkenést. A jövőben ennek a kissé nagyobb korosztálynak a gyermekvállalási korba lépése a születésszám gyenge emelkedését prognosztizálja a 2010-2020 körüli évekre, ám a születési valószínűleg majd egyre inkább ellaposodik.

Ma Magyarországon a népességből a gyermekkorúak (0-14) aránya 15,9%, a középkorúak (15-59) aránya 63,1%, az időskorúak (60 felett) aránya pedig 21,0%.

A korösszetétel alakulása a magyarországi cigányságban

Mint a fentiekben láttuk, a cigány populációt magasabb gyerekszám jellemzi, mint az össznépséget, de nagyobb a halálozási arány és a halálozások száma is, valamint alacsonyabb a várható élettartam. E mutatók eredményeként eltérően alakul a két vizsgált populáció korstruktúrája is.

Amíg a magyar össznépség XIX. századi mutatói nagyban hasonlítanak a cigány népesség mai korösszetételére, napjainkra az ország összlakosságának mutatói jelentősen átalakultak. 1894-ben az összlakosság 41%-a tartozott a 14 év alatti korosztályhoz, 53% volt 15-59 év közöttiek részesedése a társadalomból, s a népesség 5,8%-a volt 60 év feletti. Magyarország össznépségének napjainkban 19%-a a 15 év alatti korosztály, addig a cigányság esetében ez az arány közel 38%. A 60 éves vagy annál idősebb korosztály az ország lakosságának több mint 19%-át teszik ki, a cigányoknak csak 4,5%-a tartozik e korcsoportba.

A nemek arányának alakulása Magyarországon és a cigányságon belül

Fontos szociológiai, demográfiai mutató a nemek aránya is egy-egy társadalmon belül. Magyarországon eddig valamennyi népszámlálás alkalmával nőtöbbséget regisztráltak, a nemek közötti különbség azonban a múlt század végén még nem volt nagy. 1869-ben 1000 férfira 1019 nő, a századfordulón 1005 nő, 1910-ben 1007 nő jutott. Mivel korábbi népszámlálási adataink nincsenek, csak valószínűsíteni tudjuk a tendenciák visszavetítésével, a nemzetközi megfigyelések alapján (az alacsonyabb társadalmi-gazdasági fejlettségű országokban, a népesedési ciklus elején, a népességrebbanás állapotában lévő területeken inkább a férfitöbbséget jellemző), hogy a korábbi történeti időszakokban még inkább a férfitöbbséget jellemezhetette az ország népességösszetételét. Az első világháború veszteségei következtében a nőtöbbséget 1920-ban 1062-re növekedett. A két világháború közötti időszakban a természetes demográfiai folyamatok érvényesülése miatt a femininitási arány mérséklődött (1930 – 1044, 1941 – 1043), a második világháború azonban ismét felborította ezt a folyamatot (1949 – 1081). A nemek aránya a második világháború után ismét a kiegyenlítődés irányába indult el (1960 – 1073), de a nőtöbbséget már mindvégig megmaradt, s az 1980-as évektől jellemző demográfiai tendencia még inkább kiélezte a két

nem aránykülönbségét. (Magyarországon 2004-ben a férfiak aránya a népességben 47,5%, az ezer férfira jutó nők száma 1106.)

A nemek arányának a társadalmi-gazdasági fejlettséggel való összefüggését mutatja, hogy Magyarországon belül is a városokat, s leginkább fővárost erősebb nőtöbbség jellemzi, mint a falusi településeket.

A nemek szerinti arány a cigány populációban kiegyenlítettebb, mint az ország össznépessége tekintetében. A KSH 1993-as ELAR jelentése szerint Magyarországon 1000 férfira 1101 nő jut, míg a cigány népcsoportban 1002. A városokban a cigány nők aránya magasabb (1014, Budapesten 1049), a falvakban a férfiak vannak többen (1000 férfira 989 nő jut).

A cigány népesség földrajzi elhelyezkedése és migrációja Magyarországon

A cigányság mára - ellentétben a pár évszázaddal ezelőtt jellemző vándorló életmóddal - teljesen letelepedett életmódot folytat. A tömeges letelepedés nem az utóbbi évszázad terméke. Már az 1893. évi összeírásnál azt találták, hogy a történelmi Magyarország területén élő cigányság kilenc tizede teljesen letelepedett életmódot folytatott. A cigányság megoszlása az ország területén azonban közel sem egyenletes. Bizonyos területeken, régiókban való nagyobb arányú jelenlétük hosszú időre visszamenőleg kimutatható, nyomon követhető, hagyományos történelmi megoszlást mutat.

Hermann Antal az 1893-as cigányösszeírásról írt elemzésében írja, hogy Erdély felől két sűrűbben lakott terület ágazik be az országba. Egyik az Alföld északi, északkeleti része a hegységperem előterében, másik az Alföld déli részén a Romániával, s az egykori Szerbiával határos vidék. A szerző egyrésztől természetföldrajzi okokkal magyarázza, miért pont e területeken helyezkednek el nagyobb számban cigányok: szerinte sem a nehéz megélhetést biztosító hegyvidék, sem a teljes síkság nem felel meg a „cigány természetnek”, s ezzel, a földrajzi környezet által nyújtott feltételek (a cigány mesterségek üzéséhez szükséges alapanyagok) meglétével, vagy hiányával magyarázható, mely tájakon telepedtek meg a cigányok. A letelepedésben másrészt fontos tényező a társadalmi-gazdasági környezet, például az a körülmény, hogy az egyes vármegyék, községek közigazgatási apparátusai egymástól igen eltérő módon viszonyultak a múltban a cigánysághoz. Természetes, hogy a cigányok mindig olyan területre húzódtak, ahol e helyi közigazgatási szervek kevesebbet zaklatták őket, vagy enyhébben hajtották végre a központi rendelkezéseket.

A megtelepedésben szerepet játszhatott a helyi gazdaság fejlettsége, szerkezete, az ország különböző vidékei közötti eltérései is. Az Észak-Dunántúlon a polgárosodottabb társadalmi rend, a fejlettebb ipar, agrárgazdaság, míg a Dél-Alföldön az intenzív földművelő gazdaság, a helyi kisgazdák puritán életmódja sem kedvezett a cigány iparnak, s emiatt a vándorló cigány iparosok megjelenésének. (Pomogyi, 1997) Letelepedésükre hatott a környék lakosságának befogadó képessége, jellemző, hogy azokban a településekben, ahol német,

vagy délszláv nemzetiség élt, kevésbé tudtak megtelepedni a cigányok, különösen a német nemzetiség sokkal zártabb társadalmi szerkezete miatt. Fontos szerepet játszottak történelmi folyamatok is. Olyan történelmi folyamatokra kell gondolni, mint a szocialista korszak előtt már megfigyelhető letelepítési kísérletek, amikor az eredi lakóhelyekről a közeli települések szélére költöztették a környékbeli cigányokat, a szocialista időszakban a pártállam törekvése a telepek felszámolására, s a cigányoknak a többségi lakossággal vegyes elhelyezésére a települések belterületén. A szocialista nagyipar kiépülése után a nehézipari központok munkahely kínálatának vonzása és annak hatása a migrációra, s a cigányság területi átrendeződésére, stb.

Elmondhatjuk tehát, hogy a cigányság mai területi eloszlását mind a földrajzi, gazdasági, társadalmi, mind a történeti folyamatok befolyásolták. A XX. században azután a hagyományos cigány mesterségek térvesztésével összefüggésben, különösen a szocialista iparosítás keretei között egyre kevésbé hatottak a természeti tényezők és egyre fontosabbak lettek a területi átstrukturálódás folyamatában a gazdasági meghatározottságok vagy a nagypolitika beavatkozásai, bár hagyományos történelmi elhelyezkedésük mindmáig markánsan érezteti hatását.

Napjainkban mintegy 20 %-uk a Dél-Dunántúl megyéiben (Zala, Somogy, Baranya, kevésbé Tolna megye területén), 51 %-uk az északkeleti országrészben (Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, ill. Hajdú-Bihar megyék), közel 10 %-uk a fővárosban koncentrálódik. Ezzel ellentétben jól körvonalazódik, hogy a prosperáló területeken, így az északnyugati országrész megyéiben kis számban vannak képviselve.

Míg az 1800-as évek végén a hazai cigányság fele az Alföldön élt, az 1980-as évek első felében e táj csak 1/3-ukat koncentrált, tehát az Alföld csökkenő súlyt képvisel a hazai cigányság lakóterületében. A migrációs mozgások fő kibocsájtó területei Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén megyék elsősorban rurális térségei, s a migráció iránya Budapestre, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar városaiba mutat. Észak-Magyarország részesedése a cigány össznépességből egészen az 1980-as évek közepéig (a nehézipar hanyatlásáig) növekedett, míg a fővárosban ma is nő. A Dunántúl részesedése a hazai cigányságból folyamatos csökkenést mutat. Ezek az adatok azonban csak a cigány népesség területi elrendeződésének arányváltozásait mutatják, abszolút létszámuk mindegyik említett országrész területén folyamatosan nőtt. A Dél-Dunántúlról kisebb arányú volt az elköltözés más régiókba, a mozgás inkább a régióon belül a nagyobb városok, szocialista iparvárosok irányába történt.

A rendszerváltozás utáni években továbbra is a városok, a megyeszékhelyek és a Budapesti agglomeráció települései adják a cigányság migrációjának fő irányait.

A városokban, így Budapesten is azokban a városrészekben, kerületekben tudtak letelepedni, ahonnan mások, elsősorban a tehetősebb rétegek elköltöztek (Józsefváros, Kőbánya, Pesterzsébet), befogadóik a lassan leromló állapotú bérházak lettek, megindítva ezzel a napjainkra igen erőteljesen jelentkező elslumosodási folyamatokat. A nagy lakótelep-építési hullám időszakában - összekapcsolódva a szegénytelepek megszüntetésére,

a cigánytelepek felszámolására irányuló központi törekvésekkel - nagy számban jelentek meg a városok lakótelepein is. Újabb tendencia a vándorlásokban az aprófalvas térségek felé irányuló költözés. Ezekben a hátrányos helyzetű körzetekben már a rendszerváltozás előtt is megindult egyfajta „etnikai homogenizálódási” folyamat, a kilencvenes években azonban ez a jelenség felgyorsult. Ezekből az előregedő népességű településekből a fiatal, munkaképes, nagyobb társadalmi mobilitással rendelkező népesség eláramlik a kedvezőbb adottságú nagyvárosokba, s a lassan elnéptelenedő falvak elértéktelenedett házaiba a máshol életterüket, megélhetési lehetőségeiket vesztett, romló szociális helyzetű társadalmi rétegek költöznek be, például a cigány népesség.

A cigányság településtípusok közötti megoszlása

Az 1893-as összeírás szerint a cigány népesség 13,3 %-a élt városokban, 86,7% falusi lakos volt. A cigány népesség városokba irányuló migrációjának legfőbb indukálói a szocialista időszak iparosítási, urbanizációs jelenségei, a telepek felszámolására irányuló kísérletek voltak. Az arányok így a következőképpen módosultak: Az 1971-es Kemény-féle vizsgálat adatai már 22%-os városi cigányságról számolnak be. Az 1986-os évben ez az érték már 41,1 % városi, 58,9 % falusi lakost mutatott. Az arány azonban még mindig elmaradt az átlag magyarországi urbanizációs szinttől (58,9 % városi lakos), s hasonló az arány napjainkig, amikor az ország összlakosságának közel 63%-a városokban él.

Még jelentősebb különbségeket fedezhetünk fel, ha a roma népesség és a nem roma népesség település típusok közötti eloszlási arányait a legkisebb településekre vonatkozóan külön is szemügyre vesszük. A 2000 fő alatti lélekszámú településeken a teljes falusi népességnek csak 16,8%-a, a romáknak viszont 40 %-a él, míg az 1000 fő alatti lélekszámú aprófalvakban az arányok a teljes falusi népességre nézve 7,8%, a cigányoknál 20%. (Havas, 1999b) A cigányság tehát az országnak jellegzetesen inkább a rurális térségekhez kötődő népcsoportja.

Szegregációs jelenségek

A migrációval párhuzamosan elkerülhetetlen, hogy megemlítsük a cigányság életkörülményeit jelentősen megnehezítő elkülönült letelepedés, a szegregáció folyamatát.

Szegregációnak a településszociológia azt a jelenséget nevezi, amelynek során a különféle társadalmi rétegek lakóhelye térbenileg elkülönül. Az adott terület, település, vagy városrész, amelyben egy sajátos népcsoport koncentrálódik, területileg és szociológiailag is fokozatosan elhatárolódik a településhálózat, illetve a város többi részétől. A társadalmi távolság ily módon térbeli távolsággá is válik. (Kulcsár, 1981.) A szegregálódott városrészen belül kialakulhat egy sajátosan zárt, szubkultúrával leírható társadalom, amit gettónak nevezünk.

Magyarországon az elkülönülő lakóhelyválasztás - köszönhetően a cigány és nem cigány népcsoport közötti társadalmi távolságnak, az előítéletek, támadások miatti befeléforduló, zárt közösségeknek - mindig is jellemző volt a cigány népesség körében.

Már a Mária Terézia-féle letelepítésre irányuló rendeletek tiltották a telepszerű, szegregált letelepítést. Mégis ebben a korban indult meg a telepek képződésének máig tartó folyamata.

Az 1893. évi felvétel adatai szerint az állandóan letelepedett cigányok a községek közel 40%-ában nem elkülönülten, hanem a lakossággal vegyesen laktak, 64%-uk házban élt. Ezek a viszonylagos integráltság jelei. (*Pomogyi, 1995*)

Az 1900-as évek első felében a települési elkülönültséget mintegy 90 százalékosra becsülhetjük. (*Csalog, 1997*)

A szocialista időszakban a központi politika sokat tett a klasszikus cigánytelepek megszüntetéséért, ennek ellenére a jelenséget nem sikerült teljesen felszámolni. A telepi elkülönültség foka, a telepek fennmaradása az ország egyes részein különbségeket mutat. Az átlagosnak kétszerese a telepen lakók aránya az északi régióban. A nyugati és délnyugati megyékben ellenben ma már alig találhatók telepek.

- A települési szegregációnak azonban csak egyik formáját jelentik a telepek. Tágabb probléma az ún. „gettó-kérdés”, melynek *Csalog Zolt* több változatát vázolja fel:

- Már a XIX. századtól gyakori volt az a spontán jelenség, hogy települések egy-egy utcájában koncentráldott a cigányság.

- A telepek felszámolására irányuló erőfeszítések nyomán gyakran hasonló települési képződmények jöttek létre a belterületeken, a legértékteleenebb, műszakilag elavult utcák, körzetek váltak mindinkább homogén lakosságú gettóvá, nem ritkán éppen a városközpontokban, vagy egyes lakótelepeken.

- A cigánytelepek felszámolása gyakran csak formális volt, az ott lakóknak katonai célra épült barakktelepen, vagy régi uradalmi cselédházakban, elhagyott bányatelepeken – külterületen

- adtak szükséglakásokat.

- Bár az 1964-es rendelet előírta a telepről elköltözők szórt telepítését, a gyakorlatban figyelmen kívül hagyták ezt az előírást, s az ún. „CS” csökkentett színvonalú építkezések - a felvonulási költségek megtakarításaira hivatkozva - zárt egységben, a települések szélén valósultak meg.

- A szegregáció legújabb formája az aprófalvas térségekben tapasztalható spontán etnikai homogenizáció folyamata napjainkban.

A cigány népesség iskolázottsági, szakképzettségi helyzete

Egyik nagyon fontos vetülete a cigány népesség halmozottan hátrányos helyzetének, komplex problémakörének az iskolázottság kérdése, vizsgálata. A társadalmi integrációnak - annak, hogy a cigány embereknek és az egész magyarországi cigányság megtalálja helyét a magyar társadalomban - hosszú távon mindenképpen e terület megoldása, a körükben jellemző alacsony iskolázottsági és szakképzettségi szint emelése lehet a legfontosabb sarokköve.

Az alacsony képzettség alacsony társadalmi státuszt jelent. Rosszul fizető, nehéz fizikai munkával járó munkaköröket tud csak megszerezni az egyén, s ez együtt jár a rossz anyagi körülményekkel, a társadalmi hierarchia alsó fokain való helyzettel. A piacgazdaság körülményei között leértékelődött az alacsony képzettségű munkaerő, ennek köszönhetően a cigányok tömegei kerültek a munkanélküliség kilátástalan helyzetébe.

Azt is elmondhatjuk, hogy az iskolázottsági hátrányok, s ezzel együtt a hátrányos helyzet nemzedékről nemzedékre áthagyományozódnak, „öröklődnek”. Egyrészt az iskolázatlanabb családokban a gyermek nem kapja meg azokat a nyelvi és kulturális ingereket, amelyek majdani iskolai pályafutását megalapoznák, másrészt az otthoni minták sem motiválják kellőképpen a tanulást, továbbtanulást. Harmadrészt meg kell említenünk a szociális problémákat, amelyek anyagilag is megnehezítik az iskoláztatást és arra ösztönzik a családokat, hogy a gyerekeket is minél előbb munkába állítsák.

1945 előtt a cigány gyerekek fele járt pár évig iskolába, valamivel több, mint 1/3-uk 4 osztályt végzett el. Azok az adatok, hogy az 1930 és 1958 közt született romáknál a 8 osztályt végzettek aránya 9%-ról 55%-ra emelkedett, az 1959-63 között születetteknél már 70%, az 1964-68 közötti korosztálynál 75%, s az 1968 utáni generációnál elérte a 77 %-ot, a javuló iskolázottsági képet mutatják. Hozzájárult ehhez a foglalkoztatás rohamos növekedése az 1960-as években, majd állandósulása az 1970-es évtizedben, az életszínvonal lassú emelkedése, valamint a telepek felszámolása is. A továbbtanulás kapui viszont nem nyíltak meg a cigány fiatalok előtt.

Két felmérés eredményeit vettük alapul az iskolázottság áttekintésére, ezek az MTA Szociológiai Intézetében Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által 1971-ben és 1993 végén elvégzett kutatások.

Az 1971-ben végzett vizsgálathoz képest a 90-es évekre történt jelentős változás, hogy ma már a cigány gyerekek többsége elvégzi az általános iskolát, a távolság azonban a cigány és nem cigány népesség iskolázottsági szintje között az elmúlt évtizedekben is tovább nőtt. A cigány gyerekek 31,3%-a 14 éves korában befejezi az általános iskolát (a 15 éves korúak között ez az arány 43,6%-ra, 16 éves korra 62,6 %-ra, a 17 éveseknél 64,4 %-ra nő, 18 éves korban pedig 77,7%-uk rendelkezik 8 osztályos végzettséggel).

A 15 év feletti cigányok 9,49 %-ának azonban napjainkban sincs befejezett iskolai osztálya, s 32,8%-uknak nincs meg a 8 általános végzettsége.

Köszönhetően annak, hogy a pártállam egyik célja a cigány gyerekek teljes körű beiskoláztatásának megvalósítása volt - az oktatás alsó szintjén kedvezőbbek lettek a mutatók, a középiskolai továbbtanulás esélyei azonban nagyon keveset javultak. Nyilvánvaló, hogy a középiskolába való bejutásnál azok esélyesek, akik 14-15 éves korban végzik el a nyolc általánost. De a legtöbb cigány tanulónál már 6 és 14 éves kora között eldőlt, hogy a családi környezet, a szociális háttér, a motiváció hiánya stb., s a rosszabb tanulmányi előmenetel következtében nem jut érettségit adó középiskolába, legfeljebb szakmunkásképzőbe. A középiskolai tanulmányok alatti lemorzsolódás is valószínűbb, mint a magyar tanulók esetében. A cigányság számára a szakmunkásképzés nyújtott esélyt befejezett képzettség elérésére, a szakmunkásképzés rendszere azonban összeomlott az egykori szocialista nagyipar, a nagyüzemi bázis felszámolásával. A szakmunkás bizonyítvány ma már nem jelen munkaerő-piaci versenyképességet.

Az érettségit megszerzett tanulók adatai érdekesek. Arányaikban ugyanakkora eséllyel indulnak tovább a felsőoktatásba. (Persze az abszolút számokat alapul véve ezen a szinten a cigányok számszerű megjelenése már elenyésző.) Itt mutatkozik tehát egy kitörési lehetőség, különböző programokkal sikeresebb lehetne tenni tanulmányi előmenetelüket az általános iskola során, csökkentve lemorzsolódásukat, s ösztönözve őket, eredményesebbé kéne tenni a középiskolákba való bejutást.

Egy munkaerő-piaci vizsgálat szerint egy felsőfokú végzettségű személyhez képest egy középiskolai végzettségű több mint 2,5-szeres, egy szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező 3,5-szeres, a csak nyolc osztályt végzett már 5-szörös, s az általános iskolát be nem fejezett 10-20-szoros eséllyel válik munkanélkülivé (Kertesi, 1995.). Érthető tehát, hogy a cigányság felemelkedési útját, a mostani kilátástalan helyzetű rétegek újratermelődésének meggátolását valahol az oktatási rendszerben, az iskolázottsági viszonyok elősegítésében kell keresnünk. Hiszen az alacsony iskolázottsági és szakképzettségi szint egyenes következménye a cigány lakosság körében a rendszerváltást követően rohamosan megemelkedett munkanélküliségi ráta.

A cigányság a munkaerőpiacon

A gazdasági átalakulás előtt hazánkban tradicionálisan magas szintű foglalkoztatásról beszélhettünk. Az 1989 és 1998-as periódust tekintve az általános foglalkoztatási ráták drasztikusan csökkentek. Míg 1989-ben 75,3% volt, addig 1998-ra 54,1%-ra mérséklődött. Ez a 21,2%-os zuhanás magával hozta az inaktivitás növekedését is, amely fokozott mértékben jelentkezik a magyarországi romák körében.

A teljes népességben 1991-ben kezdett rohamosan növekedni a munkanélküliségi ráta, a romáknál már az 1980-as évek közepén megindult a gazdasági leértékelődés folyamata - a korábban tartós munkaviszonnyal rendelkező roma férfiak 14%-a 1986 előtt, 12%-a 1986 és 1988 között, 22 %-a 1989-90-ben veszítette el munkáját. A munkaerő-piaci pozícióvesztés okai összetettek.

Kemény István az 1980-as évek végére, az 1990-es évek elejére teszi az erőteljes zuhanást a romák foglalkoztatásában. Kutatócsoportja által elvégzett két vizsgálat anyagát összehasonlítva nagy eltérést figyelhetünk meg a cigány népesség 1971-es, illetve 1993-as foglalkoztatottsága között.

Több elemét lehetne kiemelni a cigány népességet sújtó elhelyezkedési nehézségeknek.

1. Egyrészt magyarázhatjuk az alacsonyabb szakképzetlenséggel a jelenséget. A munkaerő-piaci helyzetnek mindenképpen egyik legfontosabb eleme a képzettség, iskolai végzettség. A gazdasági válság kibontakozásával a létszámleépítés, a racionalizálási folyamat a szakképzetlen réteget érte utol legelőbb. Jól mutatja ezt a következő táblázat, ahol megfigyelhető, hogy mind a cigány, mind a nem cigány populációnál az iskolázottság növekedésével csökken a munkanélküliség (mind a regisztrált munkanélküliségi ráta, mind a felmérésekből származó nem hivatalos adatok, a tényleges foglalkoztatottságról).

2. Fontos eleme a munkaerőpiaci helyzetnek az életkor is. A rendszerváltozás után kialakult piaczgazdasági körülmények között jelentősen felértékelődött a fiatal, mobilis, rugalmasabb munkaerő és csökkent az idősebb munkavállalói réteg értéke. Mindkét népcsoportnál a harmincas korosztály foglalkoztatottsága a legmagasabb, a negyveneseknél már csökken és jelentősen visszaesik az 55 év felettiekénél.

3. A képzettség, valamint az életkor mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül harmadik tényezőként a területi, lakóhelyi tényezőt sem. Mindenképpen meg kell említeni a lakóhelyi hátrányokat, hiszen amint már említettük, a cigány népesség 60%-a falun, ezen belül 40 % aprófalvakban lakik, ahol eleve kevés volt a munkahely, s a piaczgazdaságra történő áttérés időszakában a cégek is elsősorban vidéki telephelyeiktől igyekeztek megszabadulni a versenyképesség megtartása érdekében. Illetve a cigányság nagy része az északi, keleti, alföldi régióban, vagy a Dél-Dunántúlon él, ahol a munkanélküliségi ráta eleve magasabb. A romák 40%-a abban a két megyében él, amelyek a foglalkoztatottság, munkanélküliség szempontjából az átalakulás éveinek legkedvezőtlenebb mutatóit produkálták (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

4. A hirtelen munkavesztést magyarázza még az a tény is, hogy a cigányok nagy része a gazdasági szerkezetátalakítás idején gyorsan tönkremenő iparágakban talált korábban munkát (1971-ben például a foglalkoztatott romák 26%-a az építőiparban dolgozott és 1993-ra az ágazat gyors hanyatlása miatt a munkanélküliségi ráta itt az átlag kétszerese volt).

5. Ötödszörre a diszkrimináció sem mellékes körülmény munkanélküliség kialakulásában, ám ennek hatását mérni nem tudjuk. Mindenesetre beszédesek az adatok, hogy mind az azonos iskolai végzettségű, mind az azonos életkorú, hasonló lakóhelyi körülmények között élő csoportok esetében jelentős különbség figyelhető meg a cigány, illetve a nem cigány munkanélküliségi adatokban.

Összegzés

Ahhoz, hogy az előzőekben elemzett komplex összetevőkre visszavezethető munkaerő-piaci hátrányokat mérsékeljük, hogy a cigány népességet visszailelessük, reintegráljuk a munka világába, s ezzel megszüntessük azt a szociális hátrányt, amely folytonosan újratermelődve a mai magyarországi cigányságot sújtja több szintű cselekvési rendszerre van szükség. Más-más típusú megközelítést igényelnek a cigány népesség eltérő korcsoportjai: a még iskolás korúak (akiknek az esetében már az oktatási rendszeren belül meg kell adni azt a segítséget, azokat a kapaszkodókat, hogy az iskolából kilépve eséllyel helyezkedjenek el a munkaerő-piacon); a pályakezdő fiatalok (akiknek életkori sajátosságai miatt még nagyobb esélyük van arra, hogy további tanulással, átképzéssel integrálódhassanak a munka világába); valamint a középkorú munkavállaló korosztály (akik már nehezebben váltanak, ezért másfajta segítséggel akadályozható meg szociális el lehetetlenedésük).

Visszatérve a tanulmány elején bemutatott niche-modell komplex rendszerére és összefüggéseire, ismét le kell szögeznünk, hogy annak talán legfontosabb szegmense az iskolázottsági tengely. Úgy tekinthetünk rá, mint a gazdaságban az ún. „húzóágazatokra”, az ebbe investált tőke és energia-befektetés az egyén, a csoport teljes társadalmi státuszát, modellünk összes többi vetületét javítani képes. Olyan terület, amely a komplex összefüggések miatt a teljes rendszer fejlesztésére, s így módon a cigányság jövőbeli társadalmi státuszának emelésére, helyzetének javítására kihat.

Irodalom

- A cigányság helyzete, életkörülményei. 1993. KSH, Budapest, 1994.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, IX. kötet. 1895- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Becsei József: Fejezetek az általános társadalmi földrajz tanulmányozásához. Egyetemi jegyzet, József Attila Tudományegyetem Budapest Média Intézet, Budapest, 1998.
- Csalog Zsolt: Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: Periférián - Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997
- Cséfalvay Zoltán: A modern társadalomföldrajz kézikönyve. IKVA Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Cserti Csapó Tibor - Forray R. Katalin: A cigány kisebbség iskolai oktatásának helyzete a Dombóvári Kistérségben. In: Iskolakultúra 1998/12. sz. pp. 37-44.
- Csongor Anna: A cigány gyerekek iskolái. In: Cigánylét. (Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991.

- Csongor Anna: Cigány gyerekek az iskolában. Család, gyermek, ifjúság 1994/6. sz.
- Dupcsik Csaba: Cigány háztartások jövedelmi viszonyai. Magyar tudomány. 1997. 6. sz.
- Farkas Péter: Település- és környezetszociológia. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest, 1999.
- Fekete Gábor: Az ökológiai niche. In: Növényföldrajz, társulástan és ökológia. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Forray R. Katalin - Hegedűs T. András: A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: Útban a középfok felé. In: Cigánylét. (Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991.
- Geleta Ferenc: A cigányok foglalkozási és foglalkoztatottsági hagyományai Somogyban. In: A romák munkaerő-piaci helyzete Somogyban című konferencia összefoglaló kiadványa. Somogy Megyei Munkaügyi Központ, Kaposvár 2000.
- Havas Gábor: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999
- Havas Gábor: A kistelepülések és a romák. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999/B
- Hermann Antal: A Magyarországon 1893. január 31.-én végrehajtott cigány összeírás eredménye (Magyar Statisztikai Közlemények IX. kötet) In: Periférián - Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997.
- Hoóz István: A társadalmi folyamatok és a cigánynépeség. In: Cigánylét. (Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991.
- Hoóz István: Baranya megye nemzetiségeinek jogállása, művelődésügyi és kulturális helyzete. Pécs 1992.
- Janky Béla: Lakóhely-változtatások a cigányok körében. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999
- Kemény István - Havas Gábor: Cigánynak lenni. Társadalmi riport 1996, (szerk: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György), Tárki - Századvég, Budapest 1996. pp. 352-380.

- Kemény István: A magyarországi cigányság helyzete. In: Periférián - Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997
- Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. (szerk.: Kovalcsik Katalin), Tanítók kiskönyvtára 9., Budapest, 1998.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság – 1971 – 2003. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004.
- Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerő-piacon. Közgazdasági Szemle, 1995. 1. sz. pp. 30-65.
- Kertesi Gábor - Kézdi Gábor: A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999
- Kocsis Károly: Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. Földrajzi Közlemények, 1989. 4. sz.
- Kocsis Károly: A népesség nemzetiségi és vallási tagozódása. Földrajztanítás, XXXVI. Évf. 1996. 3-4. sz.
- Kocsis Károly - Kovács Zoltán: A cigány népesség társadalomföldrajza. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999
- Kovalcsik Katalin: Előszó. In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. (szerk.: Kovalcsik Katalin), Tanítók kiskönyvtára 9., Budapest, 1998.
- Kulcsár Kálmán: Szociológia. Kossuth Könyvkiadó, 1981
- Landry, Adolphe: La révolution démographique. Paris, Sirey, 1934.
- L. Rédei Mária: Demográfia. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.
- Malthus, Robert: Tanulmány a népesedés törvényéről. Budapest, Politzer, 1902.
- Neményi Mária: Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999
- Neményi Mária: Kis roma demográfia. In: Népszabadság, 1999. 11. 29., 1999
- Neményi Mária: Az egészségügyi kutatások és tágabb összefüggéseik. In: Romológia a felsőoktatásban és a kutatásban. (szerk.: Beck Zoltán) Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 5. PTE BTK Romológia Tanszék, Pécs, 2001.

- Piasere, Leonardo: Új „niche”-t keresve: az Olaszországban élő peripatetikus xoraxanók termelő szervezete. In: Leonardo Piasere: A ciganológusok szerelmei (Válogatott tanulmányok). (szerk: Prónai Csaba) ELTE BTK Kulturális Antropológia, Budapest, 1997.
- Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris - Századvég, Budapest, 1995.
- Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. In: Periférián Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997.
- Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció-nyelvi hátrány. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
- Réger Zita: Cigánygyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei In: Romák és oktatás. Iskolakultúra könyvek 8. (szerk.: Andor Mihály), Pécs, 2001.
- Szuhay Péter: Cigányok a falu társadalmában. In: Periférián - Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997/A
- Takács Éva: A roma népesség munkakultúrája. In: A romák munkaerő-piaci helyzete Somogyban című konferencia összefoglaló kiadványa. Somogy Megyei Munkaügyi Központ, Kaposvár 2000.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon – a 20. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- Tóth József: A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. In: Földrajzi Értesítő, XXX. Évf. 1981. 2-3.sz. pp. 267-291.
- Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001.
- 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól

6. A civil szféra

Arató Ferenc: Civil szervezetek - a társadalmi integráció lehetséges eszközei

A nonprofit szektor és a civil szféra fogalmáról

Gyakran szinonimaként használjuk a nonprofit szektor és a civil szféra kifejezéseket. E fogalmak jelentése azonban igen összetett, s ráadásul a két kifejezés más-más jellegű összetettséget takar. Ezt csak fokozza, hogy a különböző diszkurzusokban nem ugyanazokat a társadalmi jelenségeket sorolják a civil szféra, a civil szervezetek, vagy a nonprofit szféra, nonprofit szervezetek közé. A társadalomtudományi diszkurzusokban például, egyes megközelítésekben⁷³, a közalapítványokat a civil szféra részének tekintik, és a nonprofit szervezetek között sorolják fel őket. A Nemzeti Civil Alapprogramról szóló törvény⁷⁴ ugyanakkor – tekintettel a civilek önkéntes és nemkormányzati jellegére –, kiveszi a civil szervezetek közül a közalapítványokat. Láthatjuk, hogy a két fogalom – a civil szféra és a nonprofit szektor fogalma valóban többféleképpen megközelíthető! Az alábbiakban a két fogalom néhány lehetséges megközelítését s egy olyan olvasat lehetőségét vázoljuk fel, amely segíthet eligazodni a közöttük.

A non-profit szektor fogalma

Az egyik legegyszerűbb meghatározása a nonprofit szektornak az, amikor az állami és piaci szektortól megkülönböztetve – **indirekt meghatározással** – „harmadik szektorként” hivatkozunk a társadalmi életnek erre a területére. Első ránézésre világosnak tűnik, hogy ami nem sorolható az állami és piaci szférához az a nonprofit szférához tartozik. Azonban számos olyan nonprofit intézmény van - ilyenek a közalapítványok is -, amelyek állami vagy önkormányzati alapításúak, mégis a nonprofit szektorhoz soroljuk tevékenységüket.

A nonprofit szektort **induktív módon** – a szektorhoz tartozó szervezetek felsorolásával - is meghatározhatjuk⁷⁵: nonprofit szektor az, ahol a civil szervezetek (egyesületek, alapítványok, köztestületek, közalapítványok, közhasznú társaságok, stb.) tevékenykednek. Ez a meghatározás is egyértelműnek látszik, bár átsiklik az elvi alapok meghatározásán, s nem tud mit kezdeni a civil élet spontán – nem intézményesült – jelenségeivel, amilyen

73 Lásd például Harsányi László *A harmadik szektor* című írásában (In: Együttműködési lehetőségek civil szervezetek és a helyi önkormányzatok között szerk. Töbiás László Hálózat a Demokráciáért Program Democracy Network Hungary, Budapest, 1999. 23. oldal!)

74 a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény.

75 Lásd például Györffy Gábor *A nonprofit szervezetek ismérvei és tevékenységük* című írásában (In: Alapfokú kézikönyv civil szervezetek számára NIOK, Budapest 1998.)

például egy katonai lokátor telepítése ellen szerveződő civil mozgalom⁷⁶. A jogilag létező intézmények felől közelítő induktív meghatározás alapelveiben – **nem kifejtett módon** – a **jogi meghatározásokra épít**, ám segítségével nem tudjuk megmagyarázni, hogy egy tiltakozó civil akció miért is alkotja szerves részét a non-profit szektornak.

A következő megközelítés a piaci szektorral szembeni lehatárolásból indul ki. A non-profit szektort – a piaci haszonelvűséggel, haszonérdekeltséggel szemben – a **nem haszonérdekeltség területének** nevezi⁷⁷. Azok a társadalmi törekvések és tevékenységek sorolandóak tehát ide, amelyek a családok, háztartások körén túli **közcélú és közhasznú feladatokat** kívánnak elérni és ellátni. Olyan célokért küzdenek, amelyek az állampolgárok egy csoportjának vagy a társadalom egészének közös hasznot hoznak, szemben a piaci törekvések profitorientált, az egyéni nyereségre koncentráló tevékenységeivel. Ezt a közhasznú jelleget hordozza az angol „charities” kifejezés is, amely kezdetben a jótékonyági szervezetekre utalt, ma már azonban a nonprofit szerveződések általános jelölőjévé vált a (brit) angolban⁷⁸. Ezzel a megközelítéssel ott akad problémánk, amikor a „harmadik” szektort az állami szektortól szeretnénk megkülönböztetni. A demokratikus jogállam szintén közcélú és közhasznú feladatokat lát el, amilyen például a közoktatás, vagy közegészségügy megszervezése.

Az is problémát okozhat a világos fogalomalkotásban, hogy a civilek megjelennek a piacon, részt vesznek az üzleti életben is. Ugyanis a közhasznú és közcélú megközelítés civil szemüvegén át olyan piaci szegmenseket fedeznek fel, amelyek az üzleti és állami szereplők számára hozzáférhetetlenek egy adott időszakban. Ez a szektor képes „üzletet kötni” az állammal is – elsősorban a közszolgáltatások területén –, amikor lehetőséget kap az állami és önkormányzati feladatok átvállalására. Szolgáltatásait értékesítheti, amennyiben ez nem veszélyezteti közhasznú céljainak elérését. A nyereséget azonban – lényegesen eltérően az üzleti szférától – kizárólag közcéljaira fordíthatja, nem oszthatja szét szervezetének tagjai között. Látjuk tehát, hogy pusztán a „nem haszonérdekeltség” segítségével szintén nem tudjuk komplexen meghatározni a nonprofit szférát.

A hazai pályázati és jogi szaknyelvben ráadásul a haszonelvűségi fölosztás mentén **bővítik a non-profit kifejezés jelentését**: ugyanis államháztartáson belüli non-profit szervezetekről is beszélnek⁷⁹. Ilyenek például az önkormányzati általános iskolák. Ha ezt a megközelítést vizsgáljuk, akkor nehéz a non-profit szektort leválasztani az állami szektortól.

A „nem kormányzati” megjelölés (Non-Governmental Organisation, rövidítve NGO) viszont éppen az állami szektortól határolja el a non-profit szférát, s utal a non-profit tevékenységek civil - vagyis az államtól független – jellegére. Azokat az állampolgári

76 Lásd például Zengő – *Ökológia, politikai és társadalmi mozgalmak a Zengő-konfliktusban* (szerk. Vay Márton, Vedegey, Budapest, 2005.)!

77 Így tesz például Csanády Dániel is *A civil társadalom szerkezete* című írásában (In: Együttműködési lehetőségek civil szervezetek és a helyi önkormányzatok között szerk. Tóbiás László Hálózat a Demokráciáért Program Democracy Network Hungary, Budapest, 1999. 24. oldal).

78 Csanády Dániel szintén hivatkozik erre az összefüggésre (Csanády, 1999. 25. oldal).

79 Lásd például a Humán Erőforrás-fejlesztés Operatív Programjában használatos Országos Monitoring Adatlapot. Itt a pályázó intézmény kétféle nonprofit besorolást lehet: államháztartáson belüli és államháztartáson kívüli.

tevékenységeket sorolják ide, amelyek nem üzletiek, de nem is állami kezdeményezésre jöttek létre. A nonprofit szektorban azonban mindig is voltak olyan alapítványok, amelyeket az állam hozott létre közhasznú és közcélú feladatok ellátására, s a forrásokat is az állam biztosította számukra. Az ilyen típusú alapítványokat, szervezeteket – Magyarországon például ilyenek a közalapítványok vagy az önkormányzati alapítású városgazdálkodási közhasznú társaságok – QANGO-nak⁸⁰ (kvázi nem kormányzati szervezetnek) vagy GONGO-nak⁸¹ (kormányzat által szervezett nem kormányzati szervezetnek) nevezik.

További megközelítés az, amikor állampolgári szempontból kíséreljük meg a terület meghatározását⁸². A törvény előtti egyenlőség, a magántulajdon fölötti rendelkezés, valamint a gyülekezési és egyesülési szabadságjogok adják a háttérrel ehhez a megközelítéshez. Az állampolgároknak joguk van ahhoz, hogy a kölcsönös érdekérvényesítés vagy az általánosabban felfogott közérdek érvényesítése érdekében közösen, egymással összefogva, nem közhatalmi-politikai, s nem is üzleti céllal fellépjenek, és erőforrásaikat összehangolják⁸³. Ezeknek a közös és önszerveződésre építő, érdekérvényesítő tevékenységeknek a területe a non-profit szféra, a civil szektor.

A megközelítések között nem érdemes egyedüli üdvöztőt választani, inkább a különböző megközelítések egymást pontosító komplex értelmezésével érdemes dolgoznunk. Hogy melyik megközelítést vesszük elő, az attól függ, hogy milyen szempontból szeretnénk beszélni a non-profit szektorról. Az egyes megközelítések más-más struktúrákban ragadják meg a nonprofit szektor jelentését. Amikor egy nonprofit társadalmi jelenséget kívánunk pontosan meghatározni, akkor valószínűleg ezeknek a különböző megközelítési struktúráknak a különböző szempontból látszó metszéspontjait tudjuk elsősorban megjelölni.

A civil szféra fogalma

A civil szféra fogalmának körüljárásához az egyik lehetséges megközelítés a polgári társadalom, a szabadon vállalkozó ember eszméje felől érkezik. A polgár e megközelítésben az, aki az anyagi természetben is – mint a szabad versenyre épülő kapitalizmus vállalkozója (bourgeois) –, és a közérdekű társadalmi tevékenységekben is – mint a közjóért tevékenykedő közösségi polgár (citoyen) – otthonosan mozog. A szabad vállalkozás és a szabad gondolkodás embere. Önállóan, társaival összefogva szervezi saját üzleti és/vagy közösségi tevékenységének kereteit.

80 Idézi Harsányi László *A harmadik szektor* című írásában (In: Együttműködési lehetőségek civil szervezetek és a helyi önkormányzatok között szerk. Tóbiás László Hálózat a Demokráciáért Program Democracy Network Hungary, Budapest, 1999. 23. oldal).

81 Idézi Csanády, 1999., 27. oldal

82 Ennek a megközelítésnek példáját olvashatjuk Kuti Éva *Hívjuk talán nonprofitnak...* című munkájában (Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 1998.), amikor a nonprofit szektor hazai történelmi hagyományait vizsgálja. Az egyes történelmi jelenségeket állampolgári szempontból azonosítja a nonprofit törekvések előzményeiként munkájában.

83 Györfly Gábor *A nonprofit szervezetek ismérvei és tevékenységük* című írásában szintén ezt a megközelítést körvonalazza (In: Török Marianna szerk. Alapfokú kézikönyv civil szervezetek számára NIOK, Budapest 1998.)

Vagyis a polgári társadalom – bizonyos értelemben – független az államtól⁸⁴. A **civil szféra tehát a társadalomnak az a rétegződése és szerveződése**, amely az államtól függetlenül, de akár éppen az állam intézményrendszerére is hatva, a **közjóért tevékenykedő állampolgárok (citoyenek) csoportjaiból áll össze**. A mai diszkurzusban a „közösségi vállalkozók” rétegének is nevezhetjük őket, akik a társadalmi élet bármely területén, az üzleti és állami élettől függetlenül – bár azok erőforrásaira támaszkodva -, autonóm módon segítik elő a közös alakulását. Ennek alapján a civil társadalom részének tekinthető a társadalom minden olyan tagja, aki közösségi tevékenységekben és véleménynyilvánításban vesz részt, függetlenül attól, hogy az adott tevékenység intézményesült-e, vagy sem⁸⁵. Varga Tamás meghatározása szerint⁸⁶ az **állami és politikai szervezetektől (és egyben politikai pártoktól) függetlenül szerveződő, öntevékeny és autonóm társadalmat** nevezhetjük civil társadalomnak.

Egy másik megközelítés szintén a polgári gondolkodás hagyományaira épül. Talán a **demokratikus jogállamiság** fogalmával lehetne legjobban körülírni az európai hagyománynak ezt az örökségét. Ez az eszmétörténeti áramlat a **gondolkodó és tudatos ember képéből indul ki**. Amennyiben képesek vagyunk tudatos döntéseket hozni, akkor lehetőséget is kellene kapnunk rá, hogy részt vegyünk a döntésekben. Rousseau hívja fel a figyelmet a **népszuverenitás elvére**, vagyis arra az elvre, amely kimondja: a hatalmat a népnek, az állampolgároknak kell gyakorolnia. Ehhez eszközként egy másik – több ezer éves hagyományt – újítottunk föl Európában: a cserépszavazást. Ez az eszköz – az általános, egyenlő és titkos választójog -, amelynek révén, választott képviselők útján, az állampolgárok a hatalmat gyakorolják. A demokratikus szabadságjogok (törvény előtti egyenlőség, lelkiismereti szabadság, gondolat- és szólásszabadság, stb.) érvényesítésére köt ilyenkor szerződést egy demokratikus társadalom. Ennek a szerződésnek az alapszövegét az alkotmány adja. A szabadságjogok kiépült társadalmi rendszere azonban - a társadalomban élőkkel együtt - hol közelít e jogok gyakorlásának biztosításához, hol távolodik tőlük. E folyamatos változásban **azokat az önkéntes társadalmi törekvéseket** nevezhetjük civil törekvéseknek, **amelyek kiállnak az ember demokratikus szabadságjogaiért**. Az emberi jogok rendszere szépen fejlődik – többek között a nők, a gyermekek és a kisebbségek jogai is megfogalmazódtak e folyamat során. E fejlődésben óriási szerepe van a gondolkodó és tudatosan egy demokratikusabb állapot felé igyekvő, egymással összefogó civileknek⁸⁷, akik **a magánszféra és a közsféra közötti önkéntes közvetítés során**⁸⁸ **napjainkban is próbálják**

84 Nagy Endre Hegel és Locke polgári társadalomra vonatkozó gondolatainak elemzésében kifejti, hogy míg a locke-i fölfogásban a közpolgárságnak kell az államot áthatnia, addig Hegel az államban látja a garanciát a polgári társadalom érdekeinek érvényesítésére. A két gondolkodó elképzelése abban azonos, hogy az államot és a polgári társadalmat egymáshoz képest elkülönítve tárgyalja. (Nagy Endre: *A civil társadalomtól a polgári társadalomig* in Magyar és európai civil társadalom, szerk. Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999.)

85 Kelemen Eszter meghatározása jó példa erre a megközelítésre (Kelemen Eszter: A civil szektor Magyarországon, In: A civil szervezetek és a területfejlesztési politika, szerk. Kovács Imre, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2005. – Műhelytanulmányok, Digitális Archivum 2005/4).

86 Varga Tamás: A „részdős polgár” In: Magyar és európai civil társadalom, szerk. Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999. Hivatkozik rá Kelemen Eszter is (Kelemen, Budapest, 2005.)

87 Kuti Éva a magyarországi rendszerváltozás kapcsán egyenesen az azt állítja például, hogy „a civil szféra fejlődése nem annyira következménye, mint inkább előkészítője volt a bekövetkezett változásoknak” (Kuti, 1998., 26. oldal).

88 Kondorosi Ferenc: Civil társadalom Magyarországon (Politika+Kultúra Alapítvány, Budapest, 1998.), hivatkozik rá Kelemen is (Kelemen, Budapest, 2005.)

erősíteni a civilek mind nagyobb részvételét a döntési folyamatokban, s ezáltal biztosítani a demokratikus jogok érvényesítését.

A harmadik megközelítés a **civil kurázi felől** közelít, a közösségért tenni bátor emberek tettei felől, azaz amikor a közjóért küzdés a személyes érdekek elé helyezkedett. Ha felidézzük a történelem néhány régebbi és közelmúltbeli „civil” eseményét, máris körvonalazódik számunkra a civil szféra újabb megközelítése. Amikor Thoreau veszi a bátorságot és szabadságát kockáztatva - lelkiismereti szabadságára hivatkozva - nem fizet egyházi adót, hiszen egyetlen egyháznak sem tagja, s megalkotja a polgári engedetlenség fogalmát. Amikor Deák Ferenc „passzív rezisztenciája” nyomán kezdetben gazdasági hanyatlás, a személyes érdekek csorbulása, majd kiegyezés és felvirágzás született. Vagy Gandhi erőszakmentes ellenállásának hatására - amelyben milliók kockáztatták életüket - kiegyezés született: a független India. Jól látható, hogy ebben a megközelítésben a **civil szféra nem annyira a társadalmi tevékenységek meghatározott területe**, hanem inkább egy - akár a társadalom minden tagját is megszólító - helyzetre adott a J. S. Mill **demokratikus alapelveinek megfelelő válasz**⁸⁹. Ezeknek a tetteknek - és ebben a felfogásban a civil szférának - az az üzenete, hogy **ilyen válaszra mindannyian képesek vagyunk**, s vannak olyan antidemokratikus helyzetek, amikor is elő kell vennünk civil kurázsinkat.⁹⁰

A civil társadalom következő hagyományos megközelítése, amikor a **közösségért vállalt felelősség és a társadalmi szolidaritás felől** tekintjük a polgári társadalom civil gesztusait. A jótékonykodás, az elesettekért való kiállás, a magatehetetlenek gondozása, a kisebbségek melletti kiállás szolidáris gesztusai erőteljesen formálták, és napjainkban is formálják, a civil szféráról és annak hatásáról kialakult képünket. Ezeknek a mozgalmaknak nagyon sokat köszönhetünk a demokratikus jogok gyakorlásának fejlődésében. A **felelős és szolidáris nézőpont rávilágít a társadalmi gyakorlat demokráciahiányos területeire**, s közvetlenül a hiányban szenvedő érintettek szempontjából segít megfogalmazni a lehetséges társadalmi megoldásokat⁹¹. Az esélyegyenlőség és a környezetvédelem ma már az Európai Unióban általánosan elfogadott irányelvek, megjelenésüket és társadalmi konszenzust élvező elfogadásukat a mellettük kiálló, több évtizedes civil törekvéseknek köszönhetjük. A kisebbségeket védő jogelvek és a személyes szabadságjogok kiterjesztése (pl. kulturális identitás szabadsága, kisebbségi önkormányzatiság, családhoz való jog, gyermekek neveléséhez való jog, szexuális szabadság) egyaránt nagyon sokat köszönhet azoknak a civileknek, **akik segítettek megérteni egy-egy hátrányos helyzetbe került csoport kapcsán a demokratikus jogok kiszélesítésének szükségességét**. A napjainkban leginkább érezhető áttörése ennek a hagyománynak a környezettudatos gondolkodás térhódításában figyelhető

89 John Stuart Mill *A szabadságról* (Helikon, Budapest, 1980. 183-184. oldal)

90 A civil szó köznapi használata, amely a szervezetekhez képest (állam, kormányzat, rendőrség, katonaság, stb.) kívülálló emberekre utal, feltöltődött a civil kurázsira támaszkodó pozitív jelentéssel, különösen a szocialista pártállam alakulataival, intézményeivel szemben ellenálló civilek mozgalmiban. A civilség az emberi jogokhoz hű szembenállás hívószava lett.

91 Kuti Éva a reformkori jótékonyági egyesületek, tudományos társaságok kapcsán beszél például arról, hogy ezek a szerveződések az elsődleges funkciójukon túl „felmérhetetlen jelentőségű” társadalomszervezői szereppel bírtak (Kuti, 1998., 11. oldal)

meg. Az ökológiai megközelítés a felelősségvállalás és szolidaritás körét kiterjeszti a szűken vett emberi társadalmon túlra, a teljes földi ökoszisztémára⁹².

Ahogy a non-profit szektorral kapcsolatban, úgy a civil szféra fogalmával kapcsolatban is lehetséges olyan megközelítés, amely megőrzi a fogalom komplexitását⁹³. Megvizsgáljuk, **hogyan milyen strukturális gesztust idéz elő** az adott törekvés egy adott társadalmi környezetben. Például létrejön egy szervezet – egy civil törekvés jogi személy struktúráját ölti magára. Vagy megváltozik egy törvényi szabályozás – a jogi szabályozás rendszere strukturálódik. Vagy akár meghiúsul egy környezetromboló vállalkozás – a társadalmi-gazdasági cselekvés át- és újrastrukturálódik. Ide tartozik az is, amikor rendszeressé válnak a közös éneklések a művelődési házban – a civil társasági élet tere-ideje strukturálódik. Majd **vizsgáljuk azt az állampolgári aktust vagy aktussorozatot, amely a strukturális gesztus tevékenységi környezetét** adja: szervezetalapításnál alakuló ülés lebonyolítása – jegyzőkönyvvezetés – nyilvántartásba vételi kérelem; környezetromboló tevékenység elleni küzdelem esetén lobbizási tevékenység – tiltakozások – szakmai támogatók megnyerése.

Ha a strukturális gesztus felől vizsgáljuk, akkor könnyen megállapíthatjuk egy be nem jegyzett népdalkör és egy antidiszkriminációs célokért küzdő, kisebbségi szervezet közötti különbséget. Az egyik a társasági életet szervezi, strukturálja spontán eszközeivel, a másik pedig jogszabályi környezettel megtámogatott strukturális változtatásokra törekszik az állami döntési folyamatokban és ellátási rendszerekben.

Az állampolgári aktussorozat vizsgálata is közelebb visz a különbségek jobb megragadásához. A közös éneklés, főzés és kirándulások civil aktusai jól láthatóan különböznek a petíciókat fogalmazó, tömeggyűléseket, kiállításokat, ülősztrájkokat szervező tevékenységektől. Ennek a megközelítésnek olyan esetekben lehet jelentősége, amikor formailag civil, de törekvéseiben államhatalmi, vagy üzleti érdekeket képviselő szervezetek hovatartozását szeretnénk egyértelműen eldönteni. Ez különösen fontos szempont egy olyan országban, amely mélyen beívódott pártállami és a tanácsrendszeren szocializálódott „lakossági” beidegződésekkel küszködik. Fontos, hogy az olvasónak, mint állampolgárnak olyan megközelítést is felvázoljunk a többi mellett, amely segít – állampolgári olvasatban is – fontos szempontból megvilágítani a különbséget a látszólag civil törekvések és az önkéntes, civil alapú, közcélú és közhasznú együttműködések között.

92 Ehhez már azonban lehet, hogy globális civil társadalomról kellene beszélnünk, ahogyan ez az Anheier-Glasius-Kaldor trió szerkesztésében megjelenő Globális civil társadalom című évkönyvsorozatban is megfigyelhető (magyarul a 2001-es évkönyvet *Globális civil társadalom I.* címmel adták ki, Typotex, Budapest, 2004.)

93 Több strukturális megközelítés lehetséges, amilyen például Bíró Endre *Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon* című összefoglaló munkája (EMLA Egyesület, Budapest, 2002.; <http://www.emla.hu/nosza>). Bíró olyan struktúrában képzel el a civil szféra fogalmát, ahol a mindent magába foglaló halmaz a nem kormányzati szervezetek halmaza, ennek részhalmazát képezik a nem üzleti célú szervezetek, majd a társadalmi önszerveződés. Ezeken belül találhatjuk a civil nonprofit szervezeteket, s ezek szűkebb csoportját képezik a közhasznú szervezetek. Bíró művéhez Fülöp Sándor írt egy függelékét (www.emla.hu/nosza/anyag/apa.html), amelyben két tengelyre épülő értelmezési-inerciarendszert javasol a komplex fogalom megragadására. A két egymásra merőleges tengely a nonprofit-üzleti és az állami-civil tengely. Az egyes társadalmi jelenségeket e két tengely függvényében kiértékelt változók alapján határozhatjuk meg a legpontosabban. Az általam vázolt megközelítés két vizsgálati szempontot javasol: strukturális gesztusok és állampolgári aktusok szempontjait.

E strukturális gesztusokra és állampolgári aktus-környezetere fókuszáló megközelítést jól megvilágítja a következő példa! A magyarországi Soros Alapítvány létrehozása 1987-ben strukturális gesztus volt, hiszen - a Magyar Tudományos Akadémia közbenjárásával megvalósult jogi legitimáció révén⁹⁴ - az alapító nemcsak saját alapítványát hozta létre, hanem lehetőséget teremtett a magánalapítványok alapítására Magyarországon⁹⁵. A Soros Alapítvány akciói ugyanakkor maguk is a nyílt társadalom felé vezető strukturális hatásra törekedtek. Egyik jellemző pályázati programjuk volt a fénymásoló gépek adományozása. Elképzelhető, hogy egy olyan országban, ahol még a stencilgépek is központi nyilvántartásban voltak a cenzúra miatt, milyen áttörést jelentett a nyilvánosság szélesítése szempontjából a függetlenül hozzáférhető és használható fénymásolók megjelenése.

Ez a megközelítés különösen jól használható, ha kifejezetten olyan - strukturális változásokra irányuló - komplex civil törekvésekről van szó, mint a Soros Alapítványról szóló példában is. Ez a komplexitás azonban – igaz nem ennyire explicit formában - jelen van bármely civil társadalmi jelenségben, például az olyan lokális civil akciókban is, mint amilyen egy iskola bezárásának megakadályozása.

A civil szerveződések általános jellemzői

Az alábbiakban a non-profit szférához sorolható társadalmi tevékenységek általános jellemzőit szedjük össze⁹⁶. Olyan általánosan ismert jellemzőkre támaszkodunk, amelyek segítenek pontosabban behatárolni a civil megmozdulásokat.

- **Társadalmi fókusz.** A civil tevékenységek fókuszában közérdekű és közhasznú, demokratikus társadalmi célkitűzések állnak, s nem a közhatalomban való politikai részvétel vagy a profitszerzés. Az állampolgárok önkéntes, kölcsönös és közcélú érdekérvényesítéséről van ilyenkor szó. A civilek a demokratikus gyakorlat szélesítése érdekében közvetíteni próbálnak a magánszféra és a közszféra, a magánszféra és az üzleti szektor között.
- **Autonómia - önkéntesség, önszerveződés, öntevékenység.** A civil mozgalmak vagy szerveződések lényege, hogy az állampolgárok, tudatos és autonóm módon, saját elhatározásukból vesznek részt bennük. Ez azt jelenti, hogy az igazi civil szerveződések alulról szerveződnek. Az önszerveződésnek ez a civil formája a gyülekezési és egyesülési szabadságjogok biztosítása mellett tud igazán kiépülni. A civil önszerveződés akár annyira jelentős és hatékony is lehet, hogy utat nyithat az állampolgárok közvetlen részvételére épülő demokratikus modellek kialakítása

94 A Polgári Törvénykönyv módosításával.

95 Erre a gesztusra hivatkozik Harsányi László is (Harsányi, Budapest, 1999. 9. oldal)

96 A civil társadalmi jelenségek általános jellemzőit gyűjti össze egybehangzó módon a nemzetközi standardokkal Györfly Gábor (Györfly, Budapest, 1998. 21. oldal), Harsányi László (Harsányi, Budapest, 1999. 14-16. oldal) és Bíró Endre (Bíró, 2002. 1.2). A nonprofit szervezetek általános ismérvei között az intézményesültséget, a kormányzattal való függetlenséget, a nem profit orientáltságot, az öntevékenységet-önszerveződést, valamint a közhatalmi törekvések kizárását sorolják föl.

felé. Közvetlen demokratikus gyakorlatról akkor beszélhetünk, ha a társadalom a képviseleti eszközökön – parlament, önkormányzatok - túl is részt tud venni az állami, hatósági döntéshozatal folyamataiban⁹⁷, s kevésbé van kiszolgáltatva a pártképviseleti demokrácia hiányosságaiból fakadó hátrányoknak.

- **Függetlenség.** A függetlenség egyik oldala az, hogy a civil mozgalmak és szerveződések nem valamely kormányzati, törvényi intézkedés, vagy üzletpolitikai érdek lebonyolítására vagy képviseletére alakulnak. Az NGO kifejezés éppen erre a – kormányzattól való – függetlenségre utal. A magyarországi civil társadalom olyan államhatalmi örökséggel néz szembe, amely nem tette lehetővé az államtól, a párttól független társadalmi szervezetek létrehozását. Ez az örökség a mindennapi gyakorlat beidegződéseiben még a mai napig megnehezíti a civilek függetlenségi törekvéseit. Az állami és európai támogatások hazai rendszere éppen ennek az örökségnek az okán nem tekinthető partnerorientátnak. Inkább paternalisztikusnak nevezhető, mivel a civil szervezettel szemben a támogató intézmények a „bölcs atya” stílusjegyeit hordozzák magukon. Tehát a civilek függetlenségét nem az állami támogatások ténye veszélyezteti (a nyugati országokban a civilek nagyobb mértékben részesednek állami támogatásokból, mint nálunk – köszönhetően a közhasznú feladatok nagyobb mértékű és szélesebb körű átvállalásának⁹⁸).

A függetlenség másik oldala, hogy a civil mozgalmak és szerveződések nem közhatalmi törekvéseket takarnak (nem hoznak létre pártot, s állítanak országgyűlési, vagy önkormányzati képviselőjelölteket). A pártok is társadalmi szervezetek, de mivel elsődleges céljuk az általuk képviselt értékek és választók kormányzati helyzetbe hozása, vagyis állami feladatok állami szintű ellátásának szervezése, nem tekinthetjük őket civil szervezeteknek. A pártpolitikai társadalmi tevékenységek szétválasztása a civil tevékenységektől különösen fontos egy olyan országban, ahol a társas létezés minden területét - az intim szférát is beleértve - átható diktatórikus pártállami örökségből próbál kibontakozni a civil szféra.

- **Nyilvánosság.** A civil mozgalmak és szerveződések számára a nyilvánosság kulcsfogalom. Olyan eszköz, amely a szabad véleménynyilvánítás jogának érvényesülését segítheti. (A nyomtatott és elektronikus sajtó, az Internet, vagy akár a tömegdemonstrációk hírértéke a nyilvánosság erejét veti latba a civil mozgalmak érdekében.) Az információhoz való jog, civil szempontból például a közérdekű adatok nyilvánosságának szükségességét jelenti. Az állampolgároknak joguk van tudniuk a közügyek állapotát és alakulását jellemző adatokat, tényeket. A tudatos és autonóm állampolgári döntésekhez biztosítani kell a hozzáférést a közérdekű információkhoz mindenki számára.

97 Jó áttekintést ad a részvételi demokráciáról az *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess - Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról* című kötet (szerk. Márkus Eszter, ELMA Egyesület, Budapest, 2005.).

98 Lásd például Kinyik Margit és Vitál Attila *Közfeladatok ellátása a nonprofit szektorban* című írásának nemzetközi kitekintését (Civil Szemle, 2005/2 91-94. oldal), vagy például Harsányi László írásának nemzetközi összehasonlító táblázatait (Harsányi, Budapest, 1999. 13-14. oldal).

Ugyanakkor nyilvánosságról, mint társadalmi kontrollról is beszélhetünk az európai hagyomány alapján. Habermas nyomán⁹⁹ a civil szervezetek által igénybe vett nyilvánosság említésekor arról a „kritikai publicitásról”¹⁰⁰ van szó, amely a politikai hatalom gyakorlásának és kiegyensúlyozásának eszköze lehet. A politikai nyilvánosságot övező alapjogok (pl. szólás-, vélemény-, lelkiismereti és gondolat szabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság, sajtószabadság, az információáramlás szabadsága) az államtól, a közhatalom befolyásaitól elkülönítik a politikai nyilvánosságot és a magánszférát. Ennél többre van szükség egy szociális és demokratikus jogállam esetében: lehetőséget kell adni arra, hogy ezek az alapjogok részvételi jogként fogalmazódhassanak meg! A manipulatív kommunikációval szemben a civilek a nyilvános kommunikáció de-monstratív és kritikai folyamatát indíthatják el, abból a célból, hogy csökkentsék az érdekkonfliktusokat és a bürokratikus döntéseket.

A nyilvánosság következő dimenziója az, amit kooperatív nyilvánosságnak lehetne nevezni. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a civil szerveződések által feltárt és előállított közjavakat mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni¹⁰¹. Másrészt azt jelenti, hogy a civil szervezetek, szerveződések tevékenységét a társadalom számára átláthatóvá, kont-rollálhatóvá kell tenni¹⁰². Ezek a kritériumok akkor válnak a kooperatív nyilvánosság eszközeivé, amikor nem egyszerűen bürokratikus feladatként jelennek meg egy civil szerveződés életében, hanem a pozitív egymásrautaltság¹⁰³ eszközeiként.

- **Szubszidiaritás és inklúzió – részvételi demokratikus törekvések.** Az alulról, nyilvánosan építkező rendszereknek megvan az esélye arra, hogy a társadalom életét érintő döntésekben és fejlesztésekben az érintettek részvételét egyre inkább biztosítsák, lehetőséget adjanak arra, hogy az állampolgárok közvetlenül képviseljék érdekeiket. A képviseleti demokrácia többpártrendszerre épülő gyakorlata csak egyik formája a társadalmi érdekképviseletnek. Az alulról, lokálisan vagy hálózatszerűen szerveződő civil érdekképviseleti és közösségfejlesztési rendszerek óriási előnye, hogy közvetlen részvételt biztosítanak az érdekelték számára. Vagyis az érintettek nem pusztán választott képviselőik útján, hanem közvetlenül – összefogva más hasonló érdekű és célú emberekkel – is eredményesen képviselhetik érdekeiket, értékeiket¹⁰⁴. A szubszidiaritás keresztény-szerzetesi hagyományból származó,

99 Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Századvég-Gondolat, Budapest, 1993.)

100 Habermas, Budapest, 1993. 331. oldal

101 Ez az elv egyébként megjelenik a közhasznúságról szóló törvényben is, még ha indirekt módon is (1997. évi CLVI. törv. 4.§ a) pontjában).

102 Ez is megjelenik valamennyire a közhasznúságról szóló törvényben (1997. CLVI. 7.§)

103 A „positive interdependency” kifejezés a szociálpedagógiában arra vonatkozik, amikor egy tevékenységet úgy szervezünk meg, hogy az abban résztvevők mindegyikét ösztönzi az együttműködésre, illetve a résztvevők munkája kölcsönösen egymásra épül (Lásd például Johnson, D.W., Johnson, R.T., Holubec, Ed., & Roy, P. *Circles of learning*, Alexandria, 1984.)

104 Ennek valós esély példázza, ahogyan a civil társadalmi szerveződések szisztematikusan átcsérték szocialista, állami monopol szervezetek helyi formáira az ötvenes-hatvanas évek Magyarországon, felismerve a szubszidiáris civil szerveződések demokratikus jellegét (Kuti, 1998., 19-26. oldal)

ma már az európai demokratikus normák között szereplő elve kimondja, hogy a döntéseket a döntésekben érintettek bevonásával, nem tőlük távoli csúcsszervekben kell meghozni.

Azt lehet mondani, hogy akár egy szabadidős egyesület létrehozásával is közvetlenül lehetőséget kapnak az állampolgárok arra, hogy közös céljuk érdekében, közös tevékenységük során létrehozzanak demokratikus kereteket és elsajátítsanak demokratikus állampolgári kompetenciákat. Ennél messzebbre mutatnak azok a közhasznúság szigorúbb jelentése mentén szerveződő civil törekvések, amelyek az állampolgári részvétel szubszidiáris megvalósítására törekednek az állami-társadalmi döntésekben, folyamatokban. Vagyis a társadalmi integrációt nem egyszerűen a szociális helyzet felől közelítik, hanem a politikai és civil érdekérvényesítés inkluzivitása felől is

- **Intézményesültség.** A civil szervezetek abban különböznek a civil mozgalmaktól vagy civil állampolgári kezdeményezésektől, hogy az állampolgárok jogi személyek létrehozásával, jogi keretek között tevékenykedve is képviselhetik társadalmi célkitűzéseiket, s intézményesült jogi alanyokként érvényesíthetik egyesülési és gyűlekezési jogaikat. A jogi személlyé válás lehetővé teszi, hogy egy egyesület tagjainak belső viszonyait vagy egy alapítvány alapítójának személyét jogi értelemben el lehessen választani a létrejött civil szervezettől. Jogi személyiséggé válva a szervezet részt vehet a gazdasági forgalomban, önálló alanyként biztosíthatja huzamosságát, s vagyonát elkülönítheti a tagok, alapítók vagyontól¹⁰⁵.

Egy civil szervezet létrehozása jogilag nem túl bonyolult, s a jogok szabad gyakorlása érdekében nem is túl költséges. A valóságban civil szervezetként működni azonban már szervezetfejlesztési kérdés. A szervezetfejlesztés viszont már nem elégedhet meg a spontaneitással, hanem a gyakorlatban meg kell alkotnia a szervezet működőképes modelljét.

A civil szerveződések általános jellemzői más megközelítésekben

Az információs társadalom szempontja

A civil és az információs társadalom kapcsolatára számos cikk és tanulmány felhívta a figyelmet az elmúlt évtizedben. A **elsősorban szervezeti-technológiai jellemzőket próbálnak megragadni**, mint a civil jelenségek és az információs társadalom vívmányainak rokonvonásait. A civilek horizontális együttműködését a hálózati együttműködésekhez, a részvételi demokratikus törekvéseket az elektronikus demokráciához, interaktivitáshoz, a

105 A jogi személyiséggé válás jelentőségének magyarázatát adja Kozma György és Petrik Ferenc *Társadalmi szervezetek, alapítványok létrehozása és gazdálkodása. Jogszabályok, bírói gyakorlat és ezek magyarázata* című munkájában (UNIÓ, Budapest, 1990.), idézi Kuti Éva is (Kuti, Budapest, 1998.).

civilek harcát az információhoz jutásért, a tudásalapú társadalommal vetik össze¹⁰⁶: az információs társadalom megteremtheti a részvételi demokrácia technikai-szervezeti kereteit.

A civil szerveződések kooperatív szempontja

Kooperatív alapelvek **mércét és egyben útmutatást is adnak** a civil szerveződések vizsgálatához¹⁰⁷. Segítségükkel eldönthetjük, hogy hatékony, eredményes és méltányos-e az együttműködés a civil szerveződésen belül.

A kooperatív rendszerek **lényege az együttműködő heterogén kiscsoport**, amely a többi csoporttal pozitív egymásrautaltsági viszonyban áll. Vagyis a kiscsoport - benne az egyének - sikere, hatékonysága összefügg az egyes csoporttagok sikerével. A pozitív egymásrautaltság alapelve alapján eldönthető, hogy a vizsgált civil szerveződésben érvényesül-e a gyakorlatban is a kölcsönös érdekartikuláció és érdekképviselés. A **pozitív egymásrautaltság** mögött nem nehéz felismerni az ökológiai vagyis **környezettudatos gondolkodást**. Tágabb értelemben tehát azt vizsgálhatjuk, hogy a civil szerveződés és tevékenységrendszer mennyire képes **az őt körbevevő és vele kölcsönhatásban levő társadalmi-ökológiai környezettel összhangban - ösztönző és építő módon - artikulálni és képviselni** a megfogalmazott közhasznú célokat és érdekeket.

A kooperatív rendszerek kiscsoportos struktúrája lehetővé teszi, hogy a döntéseket személyre szabottan hozzák meg. Ezt nevezi a kooperatív szakirodalom **párhuzamos interakciónak**. Lényege, hogy egy időegység alatt minél nagyobb számú interakció valósuljon meg. Az interakciók párhuzamos technikai lehetősége jött létre az Internettel és a hozzá kapcsolódó innovációkkal. Egy hierarchikus modellben az információáramlás iránya kötött és kevesebb interakcióhoz vezet, mint **a korlátlan hozzáférést lehetővé tevő, együttműködésre épülő hálózati rendszerekben**.

Tágabb kontextusban a **szubszidiaritás gyakorlati elvének lehetne nevezni** a párhuzamos interakciót! A párhuzamos interakció vizsgálatával meg tudjuk állapítani, hogy az adott civil szerveződés közcélú és közhasznú célkitűzéseiben megcélzott csoportját milyen mértékben segíti közvetlen részvételi helyzetekhez a társadalmi integráció szempontjából. Van, aki csak arra vágyik, hogy minden kedden együtt énekelhessen valakikkel, másoknak viszont arra van szükségük, hogy halmozottan hátrányos szociális helyzetük ellenére nyugodt körülmények között érettségizhessenek. A kérdés az, hogy a civil szervezkedés hozzásegítette-e – s ha igen milyen mértékben és módon – az adott célcsoportot a közvetlen részvételhez a társadalmi integrációt erősítő-lehetővé tevő helyzetekben.

106 Szemléletes összevetéseket tartalmaz Varga Csaba *Civil társadalom az információs társadalomban* című cikke (In: Magyar és európai civil társadalom, szerk. Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999.).

107 A kooperatív alapelvek angolszász szakirodalomban körvonalazódó rendszerére gondolunk itt. Habár az amerikai iskolák más-más megközelítésben, és nem teljesen azonos alapelvekre támaszkodnak, lehetséges föllátni olyan alapelvek rendszerét, amely mindkét iskola és a kooperatív gyakorlat tapasztalataival is egybecseng. Kagan alapelvekről beszél (Kooperatív tanulás, Önkonet, Budapest, 2001.), mások a kooperatív alapelemekről (Johnson, D.W., Johnson, R.T., Holubec, Ed., & Roy, P. (1984). *Circles of learning*. Alexandria). A kooperatív alapelvek mindkét iskolával összhangban álló rendszerét ld. Arató Ferenc – Varga Aranka: *Együtt-tanulók kézikönyve – Bevezetés a kooperatív tanulásszervezés rejtelmeibe* (PTE BTK, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2006.).

Az **egyéni felelősségvállalás és számonkérhetőség** nélkülözhetetlen eleme a kooperatív rendszereknek. Ez olyan önkéntesen vállalt keretben működik igazán, ahol szabadon elmondhatom igényeimet, vágyaimat, kérdéseimet, elképzeléseimet, hiszen erre épül tevékenységünk. A folyamatos kooperatív nyilvánosságnak köszönhetően azonnal kiderül, ha valamit nem értek, valami bánt, vagy valamiben változást szeretnék, esetleg változnom kell. A **kooperatív nyilvánosság, amelyben kongruens módon – önmagamat vállalva - vehetek részt**, lehetővé teszi számomra, hogy valóban felelősséget vállaljak és érezzek civil tevékenységemért.

A következő kérdés, hogy a **nyilvánosságban hogyan artikulálódnak a felelősségvállalási és számonkérési gesztusok**. A szervezeti elemzésnél a belső nyilvánosságot, a közhasznú tevékenység esetén pedig a tevékenységhez köthető nyilvánosságot kell elemeznünk ebből a szempontból.

Az **egyenlő részvétel** kooperatív elve azt mondja ki, hogy egy kooperatív szervezetben **mindenkinek egyenlő eséllyel** – egyéni tudásának, pillanatnyi képességeinek, igényeinek és szükségleteinek megfelelően - **kell tudnia részt venni** a döntési folyamatokban és a közös, illetve közösen elhatározott tevékenységekben. Ebből a szempontból tehát azt vizsgáljuk, hogy egy civil szerveződésen belül vannak-e olyanok, akik korlátozottabban férnek hozzá a szervezet életét befolyásoló folyamatokhoz. Jól látható, hogy az egyenlő részvétel elve mögött szintén számos demokratikus alapjog és alapelv húzódik meg. Ilyen például az **információhoz és tudáshoz való egyenlő hozzáférés joga, vagy az esélyegyenlőség és a közvetlen részvétel biztosításának az elve**. Egy civil szerveződés törekvései esetében tehát azt kell megnéznünk, hogy **van-e olyan tagja a célcsoportnak, amely korlátozottabban fér hozzá a civil szerveződés által előállított javakhoz**.

A kooperatív rendszerek fejlesztői felismerték, hogy az **együttműködéshez és a polgári boldoguláshoz** (vállalkozás, közcélú tevékenység, magánélet) **szükséges személyes, szociális és tanulási-életviteli kompetenciák** fejleszthetők, ráadásul különösen akkor, ha megőrzik és segítik artikulálni és kibontani az egyének és csoportjaik kulturális identitását. Különösen fontos, hogy mindezt multikulturális környezetben, interkulturális módon, **inklúziót elősegítő feltételek között biztosítsák**¹⁰⁸. Jól felismerhető a tudatos és vállalkozó polgár civil hagyománya e gondolkodás mögött! Ez az alapelv arra hívja fel a figyelmet, hogy egy civil szerveződéssel kapcsolatban azt is meg kell vizsgálnunk, hogy **az adott tevékenységrendszer mennyire segíti bármely a résztvevő vagy érintett állampolgár képességeinek kibontakoztatását**.

A civil szervezetek jogi megközelítése

A hazai jogfelfogásban alapvetően kétféle megközelítésben tárgyalják a nonprofit vagy civil szervezeteket, jogi személyiségeket. Az egyik a **magántulajdonhoz való jogból, s az afölötti**

¹⁰⁸ Ahogyan ezt Varga Aranka is bizonyítja ebben a kötetben.

rendelkezés jogából eredeztethető¹⁰⁹. Ide tartoznak a célvagyonot működtető szervezetek¹¹⁰ (alapítványok, közalapítványok). A civil szervezetek létrehozásának másik forrása a **gyülekezési és egyesülési alapjogból** eredeztethető.

A nonprofit szervezetek között a **jogi szabályozás alapján** általában az egyesületeket, alapítványokat, közalapítványokat, köztestületeket és közhasznú szervezeteket szokás felsorolni. Az alábbiakban Harsányi László összefoglaló táblázatát mutatjuk be¹¹¹.

	Egyesület	Köztestület	Alapítvány	Közalapítvány	Közhasznú társaság
Alapítók	Jogi és magánszemélyek	Törvény	Jogi és magánszemélyek, kivéve az országgyűlés, kormány, helyi önkormányzatok	országgyűlés, kormány, helyi önkormányzatok	Jogi és magánszemélyek
Csatlakozási lehetőség, tagság	Belépés önkéntes, befogadás alapszabály szerint	Törvényben előírt kötelező tagság vagy önkéntes tagság	A csatlakozás önkéntes, elfogadás alapító okirat szerint	A csatlakozás önkéntes, elfogadás alapító okirat szerint	Társasági jog szerint
Cél, alaptevékenység	Alapszabályban meghatározott cél	Tagsághoz tartozó közfeladat	Tartós közérdekű cél	Jogszabály alapján állami vagy önkormányzati feladat	A társadalom közös szükségletkielégítése
Gazdasági tevékenység lehetősége	Csak kiegészítő tevékenységként	Az alapító törvénynek megfelelő	Csak kiegészítő tevékenységként	Csak kiegészítő tevékenységként	Csak kiegészítő tevékenységként
Jogi személyiség megszerzése	Bírósági bejegyzés	Bírósági bejegyzés	Bírósági bejegyzés	Bírósági bejegyzés és hivatalos közzététel	Cégbírósági bejegyzés
Törvényességi felügyelet	Ügyészség	Az alapító törvényben megjelölt hatóság	Ügyészség	Ügyészség és Állami Számvevőszék	Cégbíróság

109 Kecskés László egyenesen – Szent István korában - a királyi tulajdonból adományozással létrejött egyházi tulajdont tekinti a vagyonátengedés, alapítványtétel hagyományának. Az alapító tartós közérdekű célra adományozott, mely adományt később nem vonhatta vissza, viszont előírhatta, befolyásolhatta a vagyonból származó jövedelem fölhasználását. (Kecskés László: Az alapítványi jog fejlődése, Magyar Jog 2. , hivatkozik rá Kuti Éva is – Kuti, Budapest, 1998. 5. oldal)

110 Sík László: *A nonprofit szervezetek szabályozásának egyes kérdései* In: Török Marianna szerk. Alapfokú kézikönyv civil szervezetek számára NIOK, Budapest 1998.

111 Harsányi, Budapest, 1998. 12. oldal *A nonprofit szektor legfontosabb elemei* című táblázat

	Egyesület	Köztestület	Alapítvány	Közalapítvány	Közhasznú társaság
A vagyon sorsa megszűnés után	Alapszabály rendelkezése, vezetőség döntése szerint, azok hiányában közérdekű célra	Alapító törvény szerint	Alapító okirat rendelkezése, bírósági döntés alapján hasonló célú alapítványba	Az alapító döntése szerint	A gazdasági társaságokról szóló törvény szerint
Megszüntetés	Feloszlás, egyesülés, feloszlás útján	Törvénnyel	Alapító okiratban meghatározott cél megvalósul, idő eltelik, feltétel bekövetkezik, illetve megszüntetés, egyesítés útján	Közfeladat ellátása iránti igény megszűnt, vagy más módon hatékonyabban kielégíthető	A gazdasági társaságokról szóló törvény szerint

Itt két szempontot emelünk ki: az egyik az, hogy a jogi szabályozás lehetővé teszi, hogy **magánszemélyek akár alapítványt, akár egyesületet, akár közhasznú társaságot létrehozzanak**; a másik az, hogy a demokratikus szabadságjogok minden polgárt megilletnek, ezért ezeknek a szervezeteknek a **létrehozása nem engedélyhez kötött**, az állam csak nyilvántartásba veszi, bejegyzi azokat¹¹².

Egy másik jogi tipológia a **közhasznúság felől közelít**¹¹³. A közhasznú tevékenységeket huszonhárom tételből álló listával határozza meg a jogszabály. Az egészségmegőrzéstől kezdve a kulturális tevékenységen át, a hátrányos helyzetű csoportok esélyegyenlőségének elősegítésén és az emberi, állampolgári jogok védelmén keresztül, az ár- és belvízvédelemmel kapcsolatos tevékenységekig. A szervezetek nyilvántartásba vételi kérelemmel kérhetik közhasznúvá minősítésüket. **Egy közhasznú szervezet lehet egyszerűen közhasznú és kiemelten közhasznú.** Az utóbbi csak akkor, ha olyan közfeladatot lát el, amelyet az államnak, vagy az önkormányzatnak kellene ellátnia, valamint vállalja, hogy helyi vagy országos sajtó útján legfontosabb adatait nyilvánosságra hozza¹¹⁴. A törvény azt is meghatározza, hogy mely non-profit szervezetek lehetnek közhasznúak, vagy akár kiemelten közhasznúak¹¹⁵. A közhasznúsághoz állami forrásokat rendel¹¹⁶.

A következő jogi tipológia a **civil szervezeteket nevesíti** a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló törvényben¹¹⁷. Ez a törvény elismeri, hogy a civil társadalmi szervezetek és alapítványok működési feltételeit állami garanciákkal biztosítani kell. Az állam ezzel a törvénnyel a civilek és az állam közötti partneri viszony és munkamegosztás kialakítására, s az állami és önkormányzati közfeladatok hatékonyabb ellátásának elérésére törekszik a civil társadalom

112 Nem volt ez mindig így, a hatósági engedélyeztetést 1990-ben törlik el (1990. évi I. törvény).

113 a közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CVCI. törvény

114 1997. CVCI. 5.§)

115 Társadalmi szervezetek (kivéve pártok, biztosító egyesületek, munkáltatói és munkavállalói érdekképviselői szervezetek), alapítványok, közalapítványok, közhasznú társaságok, közttestület (ha törvény engedi), országos sportági szakszövetség. Ez utóbbin kívül mindegyik akár már alapításkor kérelmezheti a nyilvántartásba vételt (1997. CVCI. 2§).

116 1997. CVCI. 6.§

117 a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény

önszerveződésének elősegítése érdekében. Ebben a törvényben a jogszabály egyértelműen **az alábbiakban határozza meg a civil szervezeteket: társadalmi szervezetek, szövetségek**¹¹⁸ (kivéve pártok, biztosító egyesületek, munkáltatói és munkavállalói érdekképviseleti szervezetek, egyházak), **alapítványok**¹¹⁹ (kivéve a közalapítványokat).

A civil szervezetek funkciói – a civil szervezetek, mint eszközök

Érdemes a **társadalmi életben betöltött funkciók alapján** is végiggondolni, milyen szerepet tölthetnek be a non-profit szervezetek vagy a szűkebb értelemben vett civil szervezetek. A szakirodalom többféle, egymást nagyban átfedő funkció-listát határoz meg¹²⁰. A legjellemzőbb funkciók:

- adományok osztása és gyűjtése
- humánszolgáltatások és közfeladatokhoz kapcsolódó szolgáltatások nyújtása,
- önszegélyező jellegű tevékenységek folytatása,
- egy társadalmi csoport érdekeinek artikulálása,
- az együttélést szolgáló közösségfejlesztés végzése,
- munkahelyteremtő és munkaerő-piaci integrációs programokat megvalósítása.

Egy civil szerveződés jogi személlyé válásában rejlő lehetőségek további funkcionális lehetőségeket tárnak fel. A civil törekvések vagyont halmozhatnak föl a közcélú és közhasznú feladataik ellátása érdekében. A jogi személyek önállósági és huzamossági kritériuma segít a párhuzamos interakcióra épülő szubszidiaritás érvényesítésében. Egészen más, ha magánemberként kell minden hivatalos helyet végig járva képviselni érdekeimet, vagy ha egy civil szervezet képviselőiként ezt sokan, kölcsönös érdekeinket képviselve, akár minden fontos hivatalos helyen és egyszerre megjelenve, a kritikai publicitás segítségével demonstrálva tehetjük meg.

A funkciók áttekintéséből is kiderül **a civil szervezetek meghatározható funkcióval rendelkező, demokratikus eszközök lehetnek az állampolgárok kezében.** A civil szerveződések eszközjellegét legelőször azok ismerték fel, fedezték fel újra, akik valamilyen módon érintettek voltak a nők, a gyerekek, a szociálisan hátrányos helyzetű és/vagy társadalmi előítéletektől szenvedők problémáiban. A társadalmi felelősségvállalás és a szolidaritás felől közelítő civil törekvések a társadalmi gyakorlatnak olyan szegmenseire világítanak rá, amelyek egy-egy konkrét csoport szempontjából vizsgálva válnak világosan demokráciahiányos területekké.

118 az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény alapján létrehozható társadalmi szervezetek, szövetségek

119 a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény alapján létrehozott alapítványok

120 Kuti Éva: A harmadik szektor helye és szerepe a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakításában A nonprofit szektor Magyarországon (Tanulmányok), Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 1992., Harsányi, Budapest, 1998.), Györffy, Budapest, 1998.).

Ezek a civil megközelítések éppen azzal küzdenek leginkább, hogy a kisebbségek szempontjából megragadható hiányosságok, nem láthatóak, vagy előítéletekkel elfedhetők a társadalom többsége számára. Így ezek a mozgalmak keresték, és a **mai napig folyamatosan keresik, azokat a civil eszközöket, amelyek világossá teszik a társadalom egésze számára a demokratikus jogok szélesítésének szükségességét.**

A civil szervezetek forrásai

Törvényi lehetőségek

A non-profit szektor állami támogatási rendszere történelmi hagyományokkal rendelkezik: az állami adományok, a rendszeres és szerződésben rögzített állami támogatások, a vámmentesség korábban is előforduló támogatási formák¹²¹. Új támogatási formákat vezetett be a közhasznúságról szóló törvény, amely szerint az állam bevételeinek egy részéről lemond a közhasznú szervezet javára¹²². Az állampolgár közvetlen részvételére épülő - hazai innovációban kidolgozott - állami támogatási forma az úgynevezett „1%-os törvény”¹²³. Ez a modell lehetőséget ad arra az adózóknak, hogy személyi jövedelemadójuk 1%-át felajánlják az általuk választott non-profit szervezetnek¹²⁴.

Közzolgáltatási lehetőségek

Az állam - felismerve, hogy nem tud minden közcélú és közhasznú feladatot maradéktalanul ellátni -, támogatja¹²⁵, hogy non-profit szervezetek állami és önkormányzati feladatokat vállaljanak át, s ehhez állami forrásokat is felhasználjanak. Ez nagy lehetőség a civil szervezetek számára, bár a civilek forrásfelhasználásának csak 5-8 %-os részét teszi ki.¹²⁶

Az adott szervezet közhasznú célkitűzéseinek megfelelő szolgáltatások piacra bocsátásával a civilek forrásfelhasználásuk mintegy 50 %-át képesek fedezni. Az alaptevékenység ár- és díjbevétele, a vállalkozási bevétel és kisebb mértékben az alapszolgáltatások értékesítése képezi a piaci forrásokat. A civil szolgáltatások előnyei között sorolják fel a rugalmasságot, a szolgáltatásban részesülőket bevonó kliensközpontúságot, a nyitott és együttműködő jellegét, a komplex és szociális szempontokat is figyelembe vevő szolgáltatások nyújtásában való jártasságot, a találékonyságot és költséghatékonyságot, a heterogén szakmai és egyéb humán és társadalmi erőforrások mozgósításának képességét¹²⁷. Ha a civilek képesek

121 Kuti, Budapest, 198. 31. oldal

122 Pontosán lásd a közhasznúságról szóló 1997. évi CLVI. törvény 6.§-t!

123 1996. évi CXXXVI. törvény

124 Lásd Török Marianna *A „százalékos klub”* című írását az egyszázalékos magyarországi modell változatainak nemzetközi terjedéséről (Civil Szemle, 2005/2. 107-116. oldal)!

125 1997. évi CLVI. törvény

126 A civilek forrásfelhasználásáról Kuti Éva *Kinek a pénze? Kinek a döntése?* című összefoglaló munkáját (Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 2003)

127 Részben hasonló előnyöket sorol fel Györffy Gábor is (Györffy, Budapest, 1998. 24. oldal).

ezekből az előnyökből piaci előnyt kovácsolni, akkor az állami forrásoktól még inkább függetlenedve lesznek képesek közhasznú és közcélú programjaik fenntartására.

Adományok

Az üzleti szféra és a civilek kapcsolatát elemzi Kuti Éva egy másik szempontból¹²⁸ – az adományozás szempontjából. Megállapítja, hogy a magyarországi vállalatok jelentős része hajlandó pénzbeli vagy egyéb támogatással segíteni a non-profit szervezeteket. A vállalatok adományozással kapcsolatos döntéseit a csúcsvezető hozza elsősorban szolidáris alapon. Az adományozás prioritásait kevésbé befolyásolja a cég saját tevékenysége vagy a presztízs-növelés szándéka. Elsősorban szolidaritási elvek alapján döntenek, gyakrabban adományoznak a kisteleplülésen működő cégeknek a helyi közösségbe való beágyazódásuknak köszönhetően.

Pályázati erőforrások

Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz óriási változásokat hozott és hozhat a hazai nonprofit szervezetek, az egész civil szféra számára. Az egyik előny, hogy jelentősen megnövekedtek a civil szervezetek számára hozzáférhető anyagi erőforrások. A kohéziós és strukturális alapok hozzáférhetővé válása során a civil szervezetek egyre nagyobb és komplexebb támogatási formákban részesülhetnek¹²⁹. E szervezetek akár százmilliós nagyságrendű támogatást is elérhetnek, mellette programszerű támogatási formákban is részesednek (pl. ingyenes pályázati tanácsadás, továbbképzések, partnertalálkozók). A pályázati rendszerben megjelenő szakmai háttérrel ellátott szolgáltatások kialakításában gyakran szerepet játszottak a hazai civilek tapasztalatai.

A másik előny, hogy a civil szféra által képviselt érvrendszerek és irányelvek nemzetközi kontextusba kerültek. A politikai közbeszédet, s ezzel a támogatási formák kialakításának elveit is áthatják a civilek érvrendszerének is részét képező demokratikus alapelvek. A környezettudatos projektszervezés - amelyek során figyelembe veszik a környezetvédelmi, ökológiai és a fenntartható fejlődést elősegítő szempontokat -, valamint az esélyegyenlőség horizontális irányelvként jelenik meg a pályázati rendszerekben. Az európai források pályázati rendszere révén a civil szakemberek olyan helyzetbe kerültek, amely felértékeli szakmai tapasztalataikat a másik két szektor szereplőinek számára. Ez – ha a civilek felismerik a lehetőséget – a szektorok közötti partneri együttműködések európai minőségű modelljeit eredményezheti.

128 Kuti Éva *Számíthatnak-e a nonprofit szervezetek a vállalatok támogatására?*, Civil Szemle, 2004/1 95-117. oldal

129 Ha a hátrányos helyzetű köztük elsősorban a hazai cigány csoportok integrációjának érdekében tevékenykedő alapítványok (Soros Alapítvány, Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, Autonómia Alapítvány, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, stb.) forrásait összevetjük, az azonos terület egy szegmensevel foglalkozó európai támogatási forrásokat biztosító operációs program egyik alprogramjával (például a HEFOP 2.1 a. programmal, amely a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek közoktatási integrációjának elősegítését támogatja), akkor azt látjuk, hogy egy európai alprogram rendelkezésére álló források többszörösét teszik ki az azonos területen forrásokat biztosító összes hazai civil forrás anyagi eszközeinek.

Példa a lehetséges állampolgári szerepvállalásra

Vizsgáljuk meg, hogy például egy a roma/beás/cigány kultúrában és kultúrához kapcsolódó tudományágakban járatos állampolgárnak milyen civil szerepek kínálkoznak egy hozzánk közel álló területen: a halmozottan hátrányos helyzetű, különösen a cigány/roma/beás származású gyerekek közoktatási integrációjáért küzdő törekvések területén!

A lehetséges civil viselkedésmintánk első szegmensét a „civil kurázsival” rendelkező szociológusok körvonalazzák – a Kemény István nevéhez köthető iskola - , akik „máig is nélkülözhetetlen eredményeket, tapasztalatokat”¹³⁰ közvetítenek a szakemberek és civil aktivisták felé. Fontos hogy az oktatáspolitikai törekvéseket is megvizsgálhassuk nevelésszociológiai szempontból érvényesítve a kritikai publicitás elvét¹³¹. Ide tartoznak azok a kutatók is, akik a roma/beás/cigány kultúra nyelvi, zenei jelenségeinek tudományos leírásának, megragadásának szentelték pályájukat¹³². A társadalomtudományi kutatások ebből a szempontból a civil törekvések tudományos háttérét és tárgyük demokratikus szempontból elemzett helyzetelemzését adhatják.

A hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején a cigányság kulturális identitásának artikulálása és megőrzése érdekében indultak meg azok a roma önszerveződési kísérletek¹³³, amelyek ma már tekintélyes civil szervezetek formájában alakítják a romák/cigányok érdek- és értékképviselését. Az elmúlt 20-25 évben egyfajta roma kulturális újjászülöttesnek lehettünk tanúi. A civilek kisebbségi szervezetekben végzett munkája lehetőséget ad arra, hogy a romák/beások/cigányok kulturális értékei is megjelenhessenek az iskolákban, azaz a gyermekek szabadon nyilváníthatassák kulturális hovatartozásukat, és ki is bontakoztathassák azt a közoktatás intézményeiben.

A harmadik civil törekvés, amelybe példánk szereplője aktív állampolgárként bekapcsolódhat, az emberi jogok felől közelíti a kérdést. Ezek a civilek jogvédelmi szervezetek formájában képviselik törekvéseiket, szerepük volt abban is, hogy létrejött a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa intézménye¹³⁴.

Következő – önszerveződést segítő – elemként kell megemlítenünk azt, hogy ezeknek a csoportoknak az összekapcsolását segíthetik a támogató szervezetek¹³⁵. A támogató szervezetek

130 Lásd többek között Forray R. Katalin - Hegedűs T. András: *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*, Oktatókutató Intézet, Új mandátum, Budapest, 2003. 57. oldal

131 Forray R. Katalin: *A kisebbségi oktatáspolitikáról* (PTE BTK, Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium, Pécs 2000.), valamint Kertesi Gábor: *A társadalom peremén– Romák a munkaerőpiacon és az iskolában* (Osiris, Budapest, 2005. 377-387. oldal).

132 Réger Zita, Kovalcsik Katalin és Orsós Anna munkásságát emelném ki itt.

133 Bernáth Gábor-Wizner Balázs: *Roma közélet és civil szervezetek* (In: *Esélyek és korlátok – A Magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*, Forray R. Katalin és Mohácsi Erzsébet szerk., PTE BTK, Romológia Tanszék, Pécs, 2002. 99. oldal)

134 A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő iroda és a Roma Polgárjogi Alapítvány tevékenységét emelném itt ki. Bizonyos értelemben ide sorolnám a Roma Sajtóközpont tevékenységét is, hiszen a demokratikus nyilvánosságért küzd publikációival, médiaszervezési projektjeivel, valamint a médiával kapcsolatos kutatásaival.

135 Ilyen stratégiát követtek a kilencvenes években a magánaláírtványok (Soros Alapítvány, Autonómia Alapítvány). Napjainkban a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, valamint az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány programjaiban fedezhetünk fel hasonló törekvéseket.

programjaiban dolgozó szakemberek, civil önkéntesek és résztvevő érintettek, olyan modellek kidolgozásán fáradoznak, amelyeket az állami ellátórendszerek adaptálhatnak.

Az igazi eredmény azonban az, hogy ha egy támogató szervezet támogatói és humánszervezői stratégiájának köszönhetően megszólítja a fenti csoportokat, és egy élő, civil és szakmai diszkurzus kereteit teremti meg.

A fenti példából kitűnik, hogy az önkéntességre, a szakmai és civil közösségfejlesztésre, illetve hálózatszerű együttműködésekre épülő civil törekvések, a társadalom civil szemléletű és tudatos önszerveződése, nélkülözhetetlenek a társadalmi integráció elősegítésének folyamataiból.

Irodalom

- a közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. törvény
- a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény.
- a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény
- az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény
- Arató Ferenc - Varga Aranka: A kooperatív hálózat (PTE BTK, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2005)
- Arató Ferenc – Varga Aranka: Együtt-tanulók kézikönyve – Bevezetés a kooperatív tanulásszervezés rejtelmeibe, PTE BTK, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2006.).
- Bernáth Gábor-Wizner Balázs: Roma közélet és civil szervezetek (In: Esélyek és korlátok – A Magyarországi cigány közösség az ezredfordulón, Forray R. Katalin és Mohácsi Erzsébet szerk., PTE BTK, Romológia Tanszék, Pécs, 2002.)
- Bíró Endre: Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon (EMLA Egyesület, Budapest, 2002. elektronikus kiadvány: www.emla.hu/nosza)
- Csanády Dániel: A civil társadalom szerkezete (In: Együttműködési lehetőségek civil szervezetek és a helyi önkormányzatok között szerk. Töbiás László Hálózat a Demokráciáért Program Democracy Network Hungary, Budapest, 1999.)
- dr. Spencer Kagan: Kooperatív tanulás (Önkonet, Budapest, 2001.),
- Forray R. Katalin - Hegedűs T. András: Cigányok, iskola, oktatáspolitikai (Oktatáskutató Intézet, Új mandátum, Budapest, 2003.)

- Forray R. Katalin: A kisebbségi oktatáspolitikáról (PTE BTK, Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium, Pécs 2000.)
- Györffy Gábor: A nonprofit szervezetek ismérvei és tevékenységük (in Alapfokú kézikönyv civil szervezetek számára NIOK, Budapest 1998.)
- Harsányi László: A harmadik szektor (in Együttműködési lehetőségek civil szervezetek és a helyi önkormányzatok között szerk. Tóbiás László Hálózat a Demokráciáért Program Democracy Network Hungary, Budapest, 1999.)
- Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolában (Oktatókutató Intézet, Új mandátum, Budapest, 2002.)
- Helmut Anheier, Marlies Glasius, Mary Kaldor: Globális civil társadalom I. (Typotex, Budapest, 2004.)
- Ismerd, értsd, hogy cselekedhess - Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról (szerk. Márkus Eszter, (ELMA Egyesület, Budapest, 2005.)
- Kondorosi Ferenc: Civil társadalom Magyarországon (Politika+Kultúra Alapítvány, Budapest, 1998.)
- Mill, John Stuart: A szabadságról (Helikon, Budapest, 1980.)
- Johnson, D.W., Johnson, R.T., Holubec, Ed., & Roy, P. : Circles of learning (Alexandria, 1984.)
- Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (Századvég-Gondolat, Budapest, 1993.)
- Kelemen Eszter: A civil szektor Magyarországon (in A civil szervezetek és a területfejlesztési politika, szerk. Kovács Imre, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2005. – Műhelytanulmányok, Digitális Archivum 2005/4)
- Kertesi Gábor: A társadalom peremén– Romák a munkaerőpiacon és az iskolában (Osiris, Budapest, 2005. 377-387. oldal).
- Kinyik Margit - Vitál Attila: Közfeladatok ellátása a nonprofit szektorban (Civil Szemle, 2005/2)
- Kozma György-Petrik Ferenc: Társadalmi szervezetek, alapítványok létrehozása és gazdálkodása. Jogszabályok, bírói gyakorlat és ezek magyarázata (UNIÓ, Budapest, 1990.)
- Kuti Éva: Hívjuk talán nonprofitnak... (EMLA Egyesület, Budapest, 1998.)
- Kuti Éva: Kinek a pénze? Kinek a döntése? (Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 2003)

- Kuti Éva: Számíthatnak-e a nonprofit szervezetek a vállalatok támogatására? (Civil Szemle, 2004/1 95-117. oldal)
- Kuti Éva: A harmadik szektor helye és szerepe a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakításában A nonprofit szektor Magyarországon (Tanulmányok) (Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 1992.)
- Nagy Endre: A civil társadalomtól a polgári társadalomig (in Magyar és európai civil társadalom, szerk. Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999.)
- Sík László: A nonprofit szervezetek szabályozásának egyes kérdései (in Török Marianna szerk. Alapfokú kézikönyv civil szervezetek számára NIOK, Budapest 1998.)
- Török Marianna: A „százalékos klub” (Civil Szemle, 2005/2. 107-116. oldal)!
- Varga Csaba: Civil társadalom az információs társadalomban (in Magyar és európai civil társadalom, szerk. Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999.)
- Varga Tamás: A „részdős polgár” (in Magyar és európai civil társadalom, szerk. Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999. 213-220.)
- Zengő – Ökológia, politikai és társadalmi mozgalmak a Zengő-konfliktusban (szerk. Vay Márton, Védegylet, Budapest, 2005.)

7. Módszertani útmutatás

Forray R. Katalin: Módszertani útmutató a romológiai kutatásokhoz

Célkitűzés

Már a bevezetésben jeleztük, hogy a romológiát jellegzetesen multidiszciplináris területnek tekintjük – olyan szakágnak, amely a cigányság problémavilágát, kultúráját, a társadalom egészében való elhelyezkedését próbálja meg minél alaposabban megismerni. Ennek megfelelően a kutatások is sokfélék, a romológiában több tudományágban honos megismerési módszerekkel élünk: a szociológiai, történelmi, nyelvészeti, néprajzi, politikai, művészeti, stb. összefüggéseket adekvát módszerekkel törekszünk feltárni.

A romológia szakos alapképzésnek nem célja tudományos kutatók képzése, de célja a tudományos kutatásokban résztvevő, segítő asszisztensek kiképzése. E rövid áttekintésnek sem lehet célja a romológia területén alkalmazható kutatási módszerek bemutatása. Célunk az, hogy olyan alapismereteket adjunk, amelynek birtokában az alapképzést végzett hallgató képes tudományos kutatásban szerepet vállalni, illetve amelyekre alapozva önállóan is képes szűkebb körű kutatást elvégezni.

Változtassuk meg a kiinduló pontot! Hogyha nem a romológiát, hanem a kutatást választjuk kiindulásként, másként fogalmazódnak meg céljaink. Mert mi más a kutatás lényege, mint önmagunk, környezetünk, világunk megismerésére irányuló érdeklődésünk?! Ahogy a gyermek, érdeklődünk, mert kíváncsiak vagyunk mindenre (kíváncsiak maradunk, ha és amíg mentálisan „egészségesek” vagyunk), kérdezünk, a választ igyekszünk megérteni, és megint kérdezünk.

A tudományos kutatásban a kérdéseket rendszerezetten, következetesen, minél sokoldalúbban tesszük fel. Arra törekszünk, hogy utána nézzünk, mások a hasonló kérdésekre milyen válaszokat kaptak, hol vannak azok a pontok, amelyekre eddig még nem született megfelelő magyarázat. Megkeressük azokat a módszereket, amelyekkel hasonló érdeklődésű elődeink és kortársaink már próbálkoztak, és amelyek sikeresnek bizonyulnak a válasz megtalálásához – sőt a kérdés pontos megfogalmazásához. Olyan válaszokat keresünk, amelyek segítségével nemcsak megérthetjük a jelenlegi helyzetet, hanem megértjük a következményeket, vagy éppen javaslatot is tudunk kidolgozni a nem kívánatos következmények elhárításához. Találunk valamit – egy szokást, egy nyelvi fordulatot, egy műalkotást -, amiről azt gondoljuk, más még nem vette észre. Észlelünk egy társas helyzetet (például egyes gyerekekkel nem játszanak más óvodások), és tudni szeretnénk az okát – sőt javítani szeretnénk. Tapasztalunk egy problémát (például az egyik városrészben feltűnően gyakori a légúti megbetegedés),

ahhoz hogy javítsunk a helyzeten, pontosan kell ismernünk a jelenséget. Nem föltétlenül végzünk tudományos kutatást, hanem jelentést („report”) készítünk: nem dolgozzuk fel a kérdés szakirodalmát, nem törekszünk általánosításra a tudományos ismeretek gazdagítása érdekében, stb., egy gyakorlati problémát derítünk fel, vizsgálunk, elemzünk, és ennek alapján konkrét javaslatot teszünk a konkrét helyzet megoldására.

A példákat hosszan sorolhatnánk, de talán már ezek is illusztrálják a fejezet egyik fontos üzenetét: ahhoz, hogy „kutatók” legyünk, elég kíváncsinak lennünk elkötelezettségből vagy hivatalból. Ahhoz viszont, hogy tudományos igénnyel keressünk választ kérdéseinkre, egy kicsivel többre van szükség. A fejezet másik üzenete az, hogy a tudományos érdeklődésben (kutatásban) kétféle motiváció játszhat szerepet. Ezek egyike a megismerés igénye, a válaszok tudományos következményeinek tudata, másika pedig a megismerés gyakorlati vagy társadalmi következményeinek motivációja. A romológia esetében természetesen mindkét alaptípusnak – az elméleti és az empirikus érdeklődés, tudományos kutatás – fontos szerepe van.

A kutatást tehát ebben a fejezetben a célzott, rendszeres (szisztematikus) megismerés módjának tekintjük. Ha pedig így fogjuk fel, akkor felmentve érezhetjük magunkat azon kötelezettség alól, hogy a módszereket akár a megismerendő terület (szociokulturális helyzet, nyelv, történet, néprajz, stb.). akár a megismerés motivációja (ismeretbővítés vagy alkalmazás-fejlesztés) szempontjából csoportosítva teljességében mutassuk be. Célunk az, hogy néhány olyan fontosabb aspektust ismertessünk, amelyekkel hallgatóink az önálló rendszeres ismeretgyűjtéshez kaphatnak ismereteket, kompetenciákra tehetnek szert érdeklődésük szisztematikus kielégítése érdekében.

Ha a kutatást a fentieknek megfelelő tág keretek között értelmezzük – tehát nemcsak a tudományos kutatásra gondolunk –, akkor beleérthetjük a munkahelyeken végzett rendszeres adatgyűjtéseket, feldolgozásokat is. Ezért ez a fejezet reményünk szerint azok számára is felhasználható lesz, akik az alapképzés befejezése után a kilépnek a munkapiacra. Az itt részletezett kompetenciák alkalmasak lehetnek a képzettségüknek megfelelő munkahelyeken önálló vagy asszisztensi munkakörök betöltésében.

Az alábbiakban az empirikus¹³⁶ kutatási módszerekről esik szó. Ennek legfőbb indoka az, hogy a romológia alapképzésben résztvevők érdeklődése feltételezhetően inkább a jelenre mint a múltra, inkább a megoldandó problémákra, mint az elméleti összefüggések feltárására irányul. Valójában nem kutatási technikákat, módszereket ismertetünk – erre a célra különböző szakkönyvek állnak rendelkezésre, amelyeket nem helyettesíthet egy rövid fejezet –, inkább arra törekszünk, hogy a kutatással kapcsolatos általánosabb kérdéseket tegyünk fel, és vizsgáljunk meg.

136 Empirikus kutatás: tapasztalati módszerrel végzett kutatás. Például interjúval, kérdőívvel, részt vevő vagy nem részt vevő megfigyeléssel, esettanulmánnyal, stb. végzett kutatást jelent.

Morális szempontok

A módszereket ismertető tankönyvekben az etikai aspektus a módszertanok végén, szinte függelékként szerepel. Témánkban az indokolja kiemelését, hogy az etnicitás egyike a különösen érzékeny kérdésköröknek, amelyek a személyiséghez fűződő jogokra vonatkoznak (vö. **statisztikai törvény**). A törvényhozás egybecseng a morális értéktételel: az etnikai hovatartozás vállalása perszonális (személyes) jog. A törvény a különösen érzékeny adatok közé sorolja - például a stigmatizálás¹³⁷ veszélye miatt. Ezért például a népszámlálásokban is – ahol a válaszadás kötelező – kivételt képeznek az etnicitásra vonatkozó kérdések (a vallási hovatartozásra, a mentális - testi problémákra vonatkozókkal együtt).

Ebben a fejezetben több szó esik a morális szempontokról, mint az adatgyűjtés technikáiról. Természetesen nem könnyű a megfelelő technikák elsajátítása sem, de kényesebb kérdés, ezért különösen a cigány, roma népességgel való kapcsolattartásra készülő leendő szakemberek számára fontos, hogy eligazítást kapjanak a mit szabad és mit nem szabad a törvények szerint és a másik ember személyiségének tiszteletben tartása mellett.

Az etikai aspektus hangsúlyosan az itt és most élő emberektől gyűjtendő információkra vonatkozik, ám ne tegyünk itt éles különbséget: a tapintat és a tisztelet a múltban élt embereknek is kijár! Tehát aki levéltárban, lelkészi hivatalban vagy iskolai évkönyvben gyűjt anyagot, kellő távolságtartással és tisztelettel kell megközelítse időben és térben távoli „partnereit”.

Nem véletlen a szóhasználat: vizsgálat, kutatás „tárgyának” lenni lefokozása a másik embernek. De a valódi helyzetnek – nemcsak a korrekt beszéd követelményének - is jobban megfelel, ha „partnerről” beszélünk. Igaz, hogy ebben a kapcsolatban én vagyok az, akinek feladata a megfigyelés, kérdés, információgyűjtés, de a másik együttműködése, sőt rátermettsége nélkül nem tudom teljesíteni ezt a kötelességemet.

Kérdésről, kérdezőkről és adatközlőkről, válaszolókról lesz szó ebben a fejezetben. Ezek a fogalmak nem a szociológiai kutatás „privilegiumai”. Ahogyan már eddig is szó volt róla, szándékunk szerint mindenféle érdeklődést (gyűjtést, adatgyűjtést, feldolgozást, elemzést) magában foglal a kérdés (kérdező) és a válasz (válaszoló) kettőssége.

Általában mindenkitől minden megkérdezhető **egyenlőségen alapuló helyzetekben** (bár nem mindig tanácsos). Azaz megkérdezhet bárki az utcán, homoszexuális, református vagy sváb vagyok –e, melyik pártra szavazok, és a kérdésre válaszolok vagy nem válaszolok. Bemehetek egy családhoz kérdőívvel ilyen kérdésekkel is, de vállalnom kell, hogy durván elutasítanak, kizavarnak a kérdőívemmel együtt. Ám nem tehetem fel ezeket a kérdéseket aszimmetrikus helyzetekben, tehát amelyek alá-fölérendeltséget tartalmaznak: nem szabad különösen érzékeny adatra (etnikai-nemzetiségi hovatartozásra, vallásra, stb.) vonatkozó kérdést föltenni kiskorúaknak általában, különösen nem az iskolában (oktatási-nevelési intézményben), de felnőtteknek sem például munkahelyen, felsőoktatási intézményben.

137 Stigmatizálás: megbélyegzés

Tovább pontosítva: nem tilos – sem morálisan, sem a törvény szerint – kérdőívvél, interjúval személyes adatokról megkérdezni bárkit, ha a kérdező semmilyen formális kapcsolatban nincs a kérdezővel. Ám nem szabad ilyen kérdést feltenni még a felsőoktatásban sem, ha a kérdező tanára a kérdezettnek vagy egy tanár (tanszék) nevében lép fel. (Az utcán, az egyetem kapujában persze feltehető bármilyen kérdés.) Ugyanígy nem szabad föltenni személyes adatokra vonatkozó kérdéseket munkahelyeken sem, különösen ha a kérdező (vagy megbízottja) tagja a munkahelyi szervezetnek.

Tudni kell, hogy bármely kérdésre való válaszadás – a népszámlálás kivételével – önkéntes (ezt többnyire fel is szokták írni az adatlapra), és nem járhat semmilyen hátránnyal a válaszadás teljes vagy csak az egyes kérdésekre vonatkozó elutasítása. Hierarchikus helyzetben azonban az önkéntesség sérül, hiszen nem biztos, hogy mindenki komolyan veszi a válaszadás megtagadásának következmény-nélküliségét. A „mindenki” nemcsak a válaszolót, hanem a kérdezőt is magában foglalja: joggal gyanakszik a kérdezett, hogy ha nem válaszol, annak negatív következményei lehetnek.

Az **anonimitás**¹³⁸ sem egyszerű kérdés. A tudományos kutató számára rendszerint világos: a válaszoló azonosítására szolgáló személyes adatok nem fontosak, sőt fölöslegesek a kutatás szempontjából, hiszen a kutatás lényege az, hogy az egyedi adatokból a kutató valamilyen általánosítható tapasztalatra, ismeretre tegyen szert, általános következtetést vonjon le. E szempontból teljesen fölösleges információ, mi a neve az egyes válaszolóknak, gyakran nem is tudja, kitől származnak az információk. Arra kell törekedni, hogy a partnert is meggyőzzük arról, hogy névtelen marad - és a névtelenséget föltétlenül biztosítani kell.

Más helyzetben az anonimitás kérdése fel sem merülhet. Erről elsősorban akkor van szó, ha egyedi alkotásokról (pl. művészi alkotás, népdalok, népmesék előadása) gyűjtünk információt. Természetes, hogy a válaszoló nevét, lakhelyét, életkorát stb. feltüntetjük, ha az illető saját vagy közössége meséjét, dalait, táncát stb. mutatja be, hagyományozza az utókorunk. Ugyanígy természetes, hogy meg- és feljegyezzük közéleti személyiségek nevét – már amennyiben ilyen minőségükben nyilatkoznak meg. Ezt azonban a partnerünknek föltétlenül tudniuk kell – ha netán tiltakoznak, biztosítani kell számukra a névtelenséget.

A két szélsőség között rengeteg helyzet fordulhat elő, ahol az anonimitás kérdése nehezebben eldönthető. A levéltári kutatásokban, forráselemzésekben rendszerint fontosak a nevek, de a közelmúltra irányuló kutatásokban már óvatosnak kell lennünk. A megfigyeléssel, különösen résztvevő megfigyeléssel végzett vizsgálódás aligha teszi lehetővé, hogy partnereink ténylegesen névtelenek maradjanak, azonban éppen ezért még jobban kell ügyelni arra, hogy bármilyen szintű, műfajú publikációban azonosíthatatlanok legyenek. Fantázianevek szolgálhatnak arra, hogy a megjelenítés a személyesség varázsát megőrizze, de partnereink személyét ne adjuk ki.

¹³⁸ Anonimitás: szó szerint névtelenséget jelent; a kutatásban annak biztonsága, hogy a válaszoló személye nem lesz azonosítható.

Ha valaki például elemzést készít egy cigány kisebbségi önkormányzathoz érkezett kérelmekről vagy panaszokról, akkor nyilvánvaló, hogy az egyes személyeknek, családoknak nem kell azonosíthatóknak lenniük: az elemzés lényegét, a vizsgált probléma valódi súlyának kiemelését zavarná, ha minden esetben leírná valaki, pontosan ki volt a kérelmező vagy panaszt tévő személy. Az elemző tudja, ismeri az adatokat, de nem használja ezeket. A példában hivatali titoknak számító adatokról van szó, más esetben nem „hivatali” a titok, hanem morális. Ez azt jelenti, hogy nem jár büntetőjogi felelősségre vonással a megsértése – ám jobb, ha az illetőnek senki sem árul el információt.

Összefoglalva, a **névtelenség** (**anonimitás**) olyan helyzetet jelent, amelyben még a kutató sem képes azonosítani az információt azzal a személlyel, akire vonatkozik. A **titkosság**¹³⁹ pedig azt jelenti, hogy a kutató – bár tudja, hogy melyik adat kire vonatkozik – vállalja, hogy az információkat bizalmasan kezeli.

Mindezek a szempontok akkor kapnak kiemelt hangsúlyt, ha meggondoljuk, az emberek kockázatot vállalnak, amikor különböző, esetleg kényes kérdésekre kell válaszolniuk, megengedik, hogy egy kívülálló bepillantson az életükbe, esetleg részt is vegyen benne. Ezért különösen nagy a kutató felelőssége, hogy ne legyen az illetők ártalmára együttműködési készségük.

A **politikai elkötelezettség** is kényes kérdés lehet a romológiai kutatásokban – persze minden kutatásban az, de a cigánysággal kapcsolatos kutatások az elmúlt években és talán még hosszabb ideig különösen ki vannak téve a kísértésnek. A kutató magánemberként – szigorúan magánemberként! – nyilván rendelkezhet politikai preferenciákkal, akár értékpreferenciákkal, akár egyértelmű pártkötődésre. A valódi tudományos kutatás azonban politikamentes abban az értelemben, hogy nem tükrözheti például a kutató politikai elkötelezettségét sem. A természettudományos kutatásban ez nagyjából magától értetődőnek tűnik, bár ott sem mindig az (gondoljunk csak a genetikára, amely szélsőséges esetben embercsoportok, emberfajták alacsonyabb- vagy magasabb-rendű besorolásához szolgáltatott muníciót). A társadalomra vagy a kultúrára irányuló kutatásokban még ennyire sem magától értetődő a „szubjektív” ember és az „objektív” kutató szétválasztása.

Egy nagyon nem mai példával illusztrálva ezt a problémát, gondoljunk az elmúlt évek botrányaira, amelyek a cigány kisebbségi népismereti tankönyvek körül gyűrűztek: az egyik szerint például a cigány csoportok feladata volt egykor a falvakban a veszélyes hulladék (pl. elhullott állatok) utcákról való eltakarítása. A vita arról szólt, szabad-e a magyarországi cigányság történetét ide „lealacsonyítani”. A kutató természetesen akkor jár el megfelelően, ha minél alaposabban vizsgálja és elemzi a forrásokat, függetlenül attól, hogy mai gondolkodásunk szerint erkölcsileg „helyes” vagy „helytelen”, „rossz” vagy „jó” volt-e, amit megfigyelt. Ha személyes politikai elkötelezettsége motiválja a kutatásban, akkor mondjuk – a példánál maradva – nem vesz tudomást arról, hogy más cigány csoportok másképp tették hasznossá magukat a társadalomban (esetleg éppen mai ítéleteink szerint is pozitívan,

139 A titkosság azt jelenti, hogy a kutató vállalja, hogy a kapott információkat nem adja ki más személynek.

például zenélés), vagy arról a kézenfekvő összefüggésről, hogy az új beköltözők mindig azt a munkát végzik, ami fontos ugyan, de az őshonosok már nem nagyon hajlandók vállalni.

Ez persze nem jelenti azt, hogy politikai megrendelésre egyáltalán nem jöhet létre „valódi” kutatás, de a helyzet mindenesetre kényes: lehet, hogy a megrendelő az eredményeket is maga akarja meghatározni. Lehet, hogy aszimmetrikus, hierarchikus helyzet alakul ki, amely – ahogyan az egyes adatgyűjtésekben már leírtuk – a tudományos vagy egyszerűen a tárgyyszerű, sokoldalú, lelkiismeretes elemzést megnehezíti. A tudományos kutatásban az esetleges egyéni politikai elfogultságokat „semlegesíti” az alapos és sokoldalú tájékozódás a téma szakirodalmában, a tudományos közösség tagjaitól (a kollegáktól) érkező bírálatok.

A kutatásban – akár tudományos kutatásról, akár „egyszerűen” valamely kérdés, probléma vizsgálatáról és elemzéséről, új ismeretek gyűjtéséről, tehát valamiféle jelentésről (angol nyelven „report”, ami nem egészen azonos a médiában megjelent „riporttal”) van szó - nem szabad abból kiindulni, hogy érveket keresek igazam bizonyítására. Ezért nem szerencsés, ha valaki feltevéseit, hipotéziseit „igazolni” törekszik, nem pedig megvizsgálni! Kijelöljük a választott témát, **kérdéseket** teszünk fel, **feltételezéseket (hipotéziseket)** fogalmazunk meg, és vizsgálódásunk során kiderülhet az is, hogy kérdéseink nem pontosak, feltételezéseink egyike-másika téves volt. Ez nem baj, hiszen éppen azért végezzük a kutatást, hogy a valóságról minél pontosabb képet alakítsunk ki. Amikor elkezdjük, tudni akartunk valamit, de erről kiderült például, hogy sokkal komplikáltabb, mint eleinte hittük, ezért új kérdéseket kell(ett) megfogalmazni. Feltételeztünk valamely választ a kérdéseinkre, de a hipotézisünk vagy igaz volt vagy sem, az is lehet, hogy az új kérdésekre kigondolt új válaszok hibásak, vagy éppen megfelelők. (A jó kérdések és a jó hipotézisek kialakításában a szakirodalom sokat segíthet!) A lényeg nem az, hogy tévedtünk vagy sem, hanem az, hogy tudjuk-e meggyőzően indokolni, érvekkel (kutatási eredményekkel) alátámasztani következtetéseinket, megállapításainkat: a tévedéseket éppen olyan korrekten lehet indokolni, mint azt, amikor eleve „igazunk” volt.

Magatartási tanácsok

Az alábbiakban nem valamiféle illemkódex összeállítása a célunk, hanem – oktatói tapasztalataink nyomán – segítség nyújtása azokban a helyzetekben, amikor az ember tudományos vagy nem tudományos kutatói szerepben lép fel.

Valójában nincsenek külön, a társas érintkezés egyéb formáitól elkülönült szabályai az empirikus adatgyűjtésnek, mégis érdemes néhány szót ejteni erről a kérdésről, mert sokak számára jelenthet problémát a „helyes” viselkedés.

Tehát ugyanazokat a „szabályokat” kell betartani, mint más szociális helyzetekben.

A tiszteletnek ki kell fejeződnie a kommunikációban!

Minél hagyományosabb, minél inkább tradicionális közösség tagjával találkozunk, annál jobban kell ügyelni a formális tiszteletadásra is. A tisztelet kifejeződhet öltözködésünkben (ne legyen kihívó, feltűnő), beszédmódunkban (halkan, de tagoltan, érthetően beszéljünk, kerüljük az idegen szavakat), az üdvözlés és megszólítás módjában (minél idegenebbek vagyunk a kérdezettek számára, legyünk annál udvariasabbak) és általános magatartásunkban (pl. ne üljünk le, ne gyűjtsunk rá, amíg nem szólítanak fel erre).

Ha megkínálnak valamivel, köszönettel el kell fogadni, ha az utcáról behívnak a házba, be kell menni, legalább pár percre, mert az elutasítás sértő lehet.

És mindenekelőtt: figyeljünk a kérdezetre, hiszen az ő munkájának rendszerint egyetlen honoráriuma, hogy valaki odaadón hallgatja, érdeklődést keltett egy másik emberben.

Ne akarjunk okosabbak, szebbek, sikeresebbek lenni, mint interjúpartnereink!

Ne javítsuk ki a válaszoló által elkövetett nyelvi, nyelvtani, viselkedésbeli hibákat (legfeljebb akkor, ha maga kér tanácsot). Ne oktassuk ki, ne mondjuk meg, szerintünk mi a „helyes”. Ugyanez vonatkozik öltözködésünkre, megjelenésünkre is.

Ez olyan helyzetekre is érvényes, amikor egy iskolai osztályt vagy éppen büntetésüket töltő embereket kérdezzünk-figyelünk meg, tehát a sem életkori különbség, sem a társadalmi helyzet nem jogosít fel arra, hogy fölényünket jelezzük. Ráadásul akárki is a válaszoló, mi a vagyunk a választ kérők, tehát nem vagyunk fölényben.

Ehhez a ponthoz, de a következőhöz is tartozik a tanács, hogy nagyon kell ügyelni a nemek közötti kapcsolatokra. Tradicionálisabb vagy zártabb közösség esetében szerencsésebb, ha azonos neműt kérdezzünk (ezt különösen fiatal és/vagy egyedülálló nőknek, férfiaknak érdemes szem előtt tartaniuk). Nemcsak a kutatás láthatja kárát, hanem az egyes személyek is sérülhetnek, ha a szakmai kapcsolat személyes érzelmekkel, indulatokkal (pl. féltékenység) keveredik.

Rómaiak között élj úgy, mint egy római! - így szól a régi mondás. Persze, ettől az ember nem válik „rómaivá”, de ez az egyetlen esélye arra, hogy elfogadják.

Különösen, ha terepkutatásra, részt vevő megfigyelésre vállalkozunk, mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a közösség bizalmába fogadjon. Ez igen kényes és nehéz feladat. Mindenki átélte vagy megfigyelte már az új gyerek helyzetét az óvodai, iskolai csoportban, diákkorban, volt önmaga vagy látott új beköltözőt a lakóhelyén, új kollegát az összeszokott munkahelyi közösségben. Tudjuk, milyen nehéz – gyakran „vizsgákhoz”, rítusokhoz kötődik - a befogadás. Nem kevésbé nehéz a kutató helyzete, ha belülről akar megismerni egy közösséget! Meg kell tanulnia a csoporton belüli szabályokat (értékeket, normákat, szokásokat), a közösség struktúráját (pl. kik a vezetők vagy tekintélyes személyek), és alkalmazkodnia kell ezekhez a szabályokhoz – tudva és szem előtt tartva azt, hogy sose lesz a közösség tagja.

Cigány, roma közösségben végzett eredményes munkához – reményünk szerint – jól felhasználhatók a romológia szakon tanultak: a közösség által beszélt nyelv felismerése, alacsonyabb-magasabb szintű ismerete, a kommunikáció és interakciók, szokások és rítusok általánosabb szabályainak ismerete, amelyekre alapozva a konkrétabb, és az adott közösségre (családra, személyre) vonatkozó információkat gyűjteni tudjuk.

Ne akarjunk másnak látszani, önmagunkat feladni. Ez hosszabb és intenzívebb kapcsolatban (az empirikus kutatás során) úgyse sikerülhet.

Cigány, roma közösségben a nem cigány kutató akkor lehet sikeres, ha vállalja kívülállását, egyúttal kifejezi érdeklődését, elkötelezettségét, esetleg valamiféle mediátori szerepet is játszik: válaszol a saját közösségére irányuló kérdésekre. A cigány, roma etnikumú kutató bizonyos értelemben „otthon van” akkor is, ha nem saját csoportjában, közösségében végzi munkáját. Ennek a helyzetnek sok előnye, de persze hátránya is van. Előnye, hogy könnyebben megnyílnak előtte az emberek, esetleg nem kell fáradoznia azért, hogy kivívja: ne akarják önkéntelenül vagy tréfából félrevezetni. Hátránya pedig az, hogy nehezebb megtartania a megfigyeléshez szükséges tárgyilagos távolságot, nem kívülállóként könnyebb bevonni olyan helyzetekbe, amelyeknek a munkájához nincsen köze. Azt se felejtjük el azonban, hogy a cigányságon belüli csoportok között esetleg nagy társadalmi távolság¹⁴⁰ érzékelnek egyes személyek, így hát az is mérlegelés tárgya lehet, melyik csoportból érkezett a kutató. Ez együtt már olyan sokféle feltétel figyelembe vételét jelentené, hogy gyakran nem is érdemes foglalkozni az optimális döntés ilyesfajta „kicentizésével”. Az adottságok és feltételek ismeretében kell kialakítani azt a játékteret, amely a legjobb lehetőségét adja a felek interakcióinak.

Nagyon nehéz kérdés annak eldöntése, mennyire vegyünk részt az életproblémák megoldásában.

A társadalomtudományi problémák megfogalmazásában mindig fontos szerepet játszik a valóság megismerésének instrumentális megközelítése: a világ megértésére való törekvés azért, hogy azután valamilyen irányban megváltoztassuk. Ha például megállapítjuk, hogy egy iskola mely osztályaiban felülreprezentáltak¹⁴¹ a roma tanulók, ez előfeltétele lehet a cselekvésnek az oktatáspolitikai vagy iskolairányítás területén. Ugyanakkor – az elemzésbe

¹⁴⁰ Bogardus-féle társadalmi távolság-skála: mérési eljárás annak meghatározására, hogy mennyire hajlandók emberek másfajta emberekkel – különféle közelségi fokú – társas kapcsolatokba kerülni. Az eljárás attól különösen jó hatásfokú, hogy az adatok eredeti részletességének feláldozása nélkül teszi lehetővé több külön változó összegzését.

¹⁴¹ Reprezentativitás: a kutatásba bevont személyek, a minta jellemzője. Ha a mintában ugyanaz a tulajdonságok megoszlása, mint az alapsokaságban, akkor beszélünk reprezentativitásról. Ebből következően feltehető, hogy az ilyen minták elemzésével nyert leírások és magyarázatok az alapsokaságra vonatkozó hasonlókat képviselnek (reprezentálnak). A valószínűségi mintavételi eljárások alkalmazása növeli a reprezentativitást, a reprezentativitás teszi lehetővé az eredmények általánosíthatóságát, és a statisztikai következtetéseket. Ha valamely tulajdonsággal jellemezhető csoport az alapsokasághoz viszonyítva nagyobb arányban van jelen a mintában, akkor felülreprezentációról, ha kisebb arányban, akkor alulreprezentációról beszélünk.

más változókat is bevonva – esetleges tudományosan is értékes, elméleti összefüggéseket, törvényszerűségeket figyelhetünk meg, írhatunk le.

Az imént leírt „viselkedések” a kutatás keretén belül maradtak. A kérdést azonban úgy fogalmaztuk meg, hogy a konkrét kutatáson kívüli problémákra gondoltunk. Ez azért életszerű kérdés, mert cigány, roma közösségben számíthatunk arra, hogy találkozzunk torokszorító szegénységgel, a hivatalok packázásával szembeni tehetetlenséggel, a munkapiaci vagy munkahelyi diszkrimináció felháborító eseteivel – akár éppen erre irányul kutatásunk, akár nem, akár résztvevő megfigyelést végzünk, akár kérdőívről keressük fel a családokat. Ráadásul joggal feltételezhetjük arról, aki romológiai kutatásra vállalkozik, hogy átlagon felüli szociális érzékenység, a szegényekkel, kiszolgáltatottakkal való együttérzés és felelősségtudat jellemzi. Mit tegyünk hát?

Mindenekelőtt: ne csapjuk be a segítségért hozzánk fordulót, ne ígérjük problémái megoldását, ha nem tudunk segíteni. Talán rövid időre nagynak és hősnek éreznénk magunkat, ha így tennénk, de teljesíthetetlen ígéretünkkel ártunk kollegáinknak, rosszabb esetben a bennünk megbízókban. Ha azonban akkor és ott segíteni tudunk (pl. egy hivatalos levél megírása, tájékoztatás megadása, információ nyújtása), akkor haladéktalanul segítsünk.

Ne lázítsuk interjúpartnereinket azok ellen, akikkel problémájuk van (hivatalok, feletteseik, stb.), mert mi elmegyünk, és őket még nagyobb bajban hagyjuk magukra.

Legyünk tisztában azzal, hogy a legtöbb esetben nem tudunk segíteni: nem ismerjük teljességében a kérdést, nem biztos, hogy mi olyan jól el tudunk igazodni a hivatalok útvesztőiben.

Természetesen vállalhatjuk is a személyes intézkedést, élére állhatunk a lázadásnak, ám valószínű, hogy akkor a foglalkozást kell váltanunk, mert a kutatásra nem marad időnk, elfogulatlanságunk és tárgyilagosságunk is veszélyben forog. Még így sem bizonyos, hogy akár csak egyetlen emberen, egyetlen családon érdemben segíteni tudtunk.

Kínzó morális dilemma a segítség vagy a nem-segítés közötti döntés, amit mindenkinek magának kell meghoznia. Ám ha tudományos kutatásban akarunk részt venni, talán helyesebb, ha a valóság minél teljesebb, lelkiismeretesebb feltárásával, a törvényszerűségek minél pontosabb, alaposabb leírásával törekszünk a világot megváltoztatni.

Tegyünk-e feljelentést, ha visszaélésekre bukkanunk?

Komoly probléma ez is, az előbb felvetett kérdés másik oldala. Mit tegyünk, ha pedagógus-interjúpartnerünk elmeséli, ő és kollegái rendszeresen verik a gyerekeket (mert másképpen nem lehet velük bírni), vállalkozó interjúpartnerünk elmondja, hogy nem vesz föl cigányt bizonyos munkakörökbe (pl. mert elriasztják a vevőket), és így tovább.

Mielőtt döntenénk, gondoljuk végig a helyzetet: az információhoz úgy jutottunk, hogy anonimitást vagy titoktartást ígértünk, ezzel (is) sikerült elnyernünk az illető bizalmát.

Melyik a fontosabb „szabály”, ígéretünk betartása vagy a (jogosan) elítélhető akció leleplezése?

Talán az előző pontban is javasolt magatartás itt is az ajánlatos: csak akkor lépje át a tudományos kutatáshoz szükséges távolságtartás határait, csak akkor avatkozzon be, ha elszánta magát a foglalkozásváltásra. (Ez esetben állítása mellé gyűjtsön további információt, meggyőző és bizonyító erejű adatokat.) Kutatóként tiszteletben kell tartania saját ígéretét és a válaszoló bizalmát.

Ha és amikor nyilvánosságra hozzuk a kutatás eredményeit, akkor ügyelnünk kell arra, hogy a konkrét személy és a helyszín ne lepleződjék le. Ha szélesebb körű kutatás részeként találjuk meg ezt az információt, akkor a probléma megoldódik: a táblázatok számszerű vagy százalékos adatainak sorában nyilván nem lesz azonosítható. Ha a hitelesség és életszerűség kedvéért közölt interjúrészlet vagy éppen esettanulmány forrásaként használjuk fel az elmondottakat, akkor álnévvel vagy körülírással kell gondoskodnunk arról, hogy interjúpartnerünk ne legyen azonosítható!

Nem sértő-e, ha interjúpartnerünket cigánynak (romának) mondjuk?

A romológia szakos hallgató már tudja, hogy az etnicitás, az etnikai hovatartozás önmagában érték-semleges, de természetesen lehet negatív ítéletet fűzni hozzá (stigmatizálás, megbélyegzés), és pozitív minősítést is (nacionalizmus). Azt is megtanulja, hogy minden egyes embernek az identitása összetett, többféle, több komponensből áll, amelyek közül csak az egyik – nem is minden helyzetben lényeges –, hogy az illető melyik etnikumhoz tartozik. Ám helyes-e azt mondani, hogy „cigány”? Mondjunk inkább „romát”?

E rövid áttekintésnek nem feladata az elnevezések történetének vizsgálata. Ezért itt előbb egyetlen nemzetek és etnikumok felett álló emberjogi és polgárjogi alapelvet emelek ki: minden népnek joga van arra, hogy önmagát elnevezze, és ezt a jogot (elnevezést) másoknak tiszteletben kell tartaniuk. Magyarországon az érintettek többsége elfogadja a „cigány” elnevezést, ezen a néven saját érdekvédelmi (tehát lényegében politikai) szervezeteket alakítanak máig, következképpen senki sem vitathatja el jogukat ehhez a névhez. Az európai cigány szervezetek több mint egy évtizede a „rom” népvét (többsé száma a „roma”) javasolták közös elnevezésként, de csak politikai diskurzusokban. Ezt is tiszteletben kell tartani. Ám ha egy közösségtől, családától, személytől információt kérünk, akkor a helyzet határozottan nem definiálható politikai diskurzusként. Így hát nem „kötelező” a rom, roma elnevezés használata. (Némely esetben nem is ajánlatos, mert ellentétes hatást érhetünk el vele.)

A gyakorlatban a javasolható eljárás az, hogy megfigyeljük, hogyan nevezi önmagát, közösségét partnerünk, és ehhez alkalmazkodunk. Ha pedig résztvevő megfigyelőként élünk együtt, megtanuljuk az egyes elnevezések konnotációit (hozzáfűzött tartalmait) is.

Empíria vagy elmélet?

A szakirodalom tanulmányozása elengedhetetlen feltétele a tudományos kutatásnak: tudnunk kell, hogy témánkról, kérdésünkről, mint vélekednek mások, milyen ismeretek gyűltek össze, melyikkel értünk egyet, melyikkel van vitánk, mi az amit magunk tennénk hozzá mindehhez. Ha kérdésünk természete nem empirikus, hanem elméleti kutatást kíván (például egy történeti kérdés levéltári kutatása), akkor ugyancsak meg kell ismernünk a témával kapcsolatos szakirodalmat, ebben nincs különbség. Valójában az egyetlen lényeges különbség az elméleti és az empirikus kutatás között, hogy az előbbi dokumentált forrásokra alapozva (esetleg előbb még ezeket is feltárva, megkeresve) vizsgálja a kutatói kérdésre adható válaszokat, az utóbbi pedig élő személyektől gyűjti az információkat a kérdésre adható válaszokhoz.

Persze azért nem ilyen egyszerű a dolog, mert a besorolás függ a kérdéstől és a választott vizsgálati módszertől. Ha például egy szervezet (iskola, civil szervezet, önkormányzat, stb.) kapcsolatrendszerét és működését az iktatókönyvi bejegyzések alapján kívánjuk tanulmányozni – ez igen hatékony módszere a szervezetelemzésnek – akkor nyilvánvalóan empirikus kutatást végzünk. Az iktatókönyvi bejegyzéseket úgy értelmezzük, mint egy kérdőívre adott válaszokat, csoportosítjuk, kódoljuk¹⁴², rögzítjük az adatokat, majd valamilyen matematikai statisztikai programmal (vagy kézi erővel) eloszlásokat, táblázatokat készítünk az adatokból.

Elméleti kutatás szükséges például a jogi szabályozás változásainak elemzéséhez – a forrás ebben az esetben a jogszabályok összessége, a szakirodalmat az e jogszabályokra vonatkozó elemzések szolgáltatják. Empirikus kutatást lehet végezni e témakörben, ha például a jogi változások társadalmi hatását akarjuk tanulmányozni (pl. a cigány kisebbségi önkormányzatok összetételének változása a kisebbségi választásra vonatkozó törvény módosulása nyomán). Elméleti kutatást kíván a nyelvtani struktúrák leírása, azonban empirikus kutatásra van szükség, ha ezeknek a nyelvtani struktúráknak az élőbeszédben történő alkalmazását vizsgáljuk meg. Elvileg elméleti kutatást kíván az irodalmi szövegek elemzése, ám ha narratívának¹⁴³ tekintjük, azaz egyfajta interjúként értelmezzük, joggal empirikus anyagként is kutathatjuk. Ugyanez érvényes – bár talán kicsit több magyarázatot igényelne részletesebb indoklása – a nem szöveges, hanem például képi, zenei vagy mozgásos megjelenítési formákra (pl. képzőművészet, film, zene, tánc).

A statisztikák értelme

Minden kutatásban találkozunk statisztikával: a hivatalos, a valahol már megjelent adatokra támaszkodunk, vagy magunk állítunk elő táblázatokat. A hivatalos (KSH, minisztériumi)

142 Kódolás: az az eljárás, melynek során gépi feldolgozásra alkalmas formára hozzuk a nyers adatokat, számokkal jelöljük ezeket.

143 Narratíva: elbeszélés, ebben az összefüggésben a kutatás egyik lehetséges információs forrása

statisztikák fontos alapot képeznek következtetéseink általánosításához (összehasonlítás, ellenpontosítás). Nagy előnyük, hogy szakszerűek, teljes körűek és összehasonlíthatók, te-hát idősorokat tudunk készíteni belőlük egy-egy tényező, változó időbeli alakulásának tanulmányozásához, korlátozottan ugyan, de nemzetközi összehasonlításhoz is felhasználhatók. Persze, mint mindennek, ennek is ára van. A hivatalos statisztikák nem a kutatói kérdéshez igazodnak, a válaszadás (a KSH esetében) kötelező ugyan, de nem egyezik más adatokkal, és így tovább. Ami a cigány, roma (és az egyéb nemzeti-etnikai kisebbségekre vonatkozó) adatokat illeti, ott különösen nagyok a problémák: minden adat más, attól függően, milyen forrásból származik. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a kutató a forrásoknál (vagy a szakirodalomban) pontosan jelölje meg, honnan származnak az adatok.

A saját adatokat is – abban a tág értelemben, ahogyan az előző fejezetben szó volt erről – statisztikai táblázatokban lehet összefoglalni. Semmi mást nem jelent ez, mint a gyakorisági táblázatok, azt, hogy melyik kategóriában (változó) hány adat fordul elő, és ez az összes adat hány százaléka. Amikor bonyolult (többváltozós) matematikai-statisztikai műveleteket hajtunk végre, az lényegében nem jelent mást, mint hogy megnézzük, hogyan szóródnak (milyen értéket vesznek fel) a vizsgált tényezők, változók, a számítógépes program kiszámítja az átlagot és besorolja az értékeket (válaszokat) az átlagtól eltérő csoportokba.

Vannak eljárások – ezért érdemes nemcsak az Excel táblázatok szerkesztését, hanem legalább az SPSS-programot megtanulni -, amelyek arra szolgálnak, hogy a nyert adatokat gyorsan lehessen elemezni és a köztük lévő összefüggéseket megtalálni. (E népszerű és közismert számítógépes programokon kívül olyanok is vannak, amelyeket kifejezetten narratívák elemzéséhez hoztak létre.) A legokosabb számítógép sem pótolja az embert, nem dolgozik helyette, tehát a kutatónak kell a kérdéseket, a feldolgozás szempontjait (kódolás), az összefüggések szempontjait (táblázatszerkesztés) kitalálnia és kidolgoznia. Ezután következhet csak a talált összefüggések értelmezése, a kutatási kérdésekkel és hipotézisekkel való szembeállítás.

Nézzünk meg egy publikált táblázatot! Figyeljük meg: van száma (fent vagy a táblázat alatt), pontos és rövid címe, az oszlopoknak és soroknak is vannak címei, majd az oszlopoknak és a soroknak is van „Összesen” rovata, ahol az elemszámokat találjuk és a 100 %-ot (az utóbbit annak jelzéséként, hogy vízszintesen vagy függőlegesen számoljuk a részadatokat).

Az önálló táblázatok szerkesztése során fontos szem előtt tartani néhány alapszabályt. Az egyik, hogy derüljön ki valahol, valamikor, hány ember, hány válasz adataiból jött létre a táblázat, a mátrix (50-nél kisebb mintából nem szokás táblázatot készíteni, az eredményeket más módszerekkel kell interpretálni), a százalékos megoszlásokat csak az elemszám (a válaszolók száma) megadása után illik megadni. (Bután néz ki olyan táblázat, amely pl. 50 %-okról szól, és kiderül, vagy éppen nem derül ki, hogy mindössze két ember szerepel ebben a sorban.)

A statisztikai adatokat táblázatban foglalhatjuk össze, vagy grafikonban, diagramban ábrázolhatjuk. Az ábrázolásra egyszerűen alkalmazható számítógépes programok (pl. az Excel) állnak rendelkezésre.

A kartográfiai ábrázolás

A szociálökölógiai¹⁴⁴ környezet vizsgálata mondhatni minden romológia irányú kérdésfeltevésben fontos lehet: van-e és hogyan alakul a lakóhelyi elkülönítés/elkülönülés (szegregáció), mennyire elérhetők a gyermekintézmények, és az elérhetőség mértéke hogyan befolyásolja a szülők társadalmi helyzetét, van-e és hogyan működik a civil szféra, milyen a tömegközlekedés – és mindez milyen összefüggésben van a helyben lakó családok társadalmi helyzetével, kulturális szintjével. A társadalomstatisztikai adatokból (ha ábrázoljuk, táblázatban foglaljuk össze: változókból) tehát következtetéseket lehet levonni egy-egy lakóhely, terület, térség fejlettségével, a lakosság élethelyzetével kapcsolatban.

A szociálökölógiai életviszonyok összessége persze nem fér egyetlen térképre, azonban többváltozós matematikai-statisztikai eszközökkel (SPSS cluster-analízis) jól csoportosíthatók a lakóhelyek (lokalitások) a vizsgálni kívánt szempontból. Másfelől érdekes és tanulságos lehet, hogy ezen életviszonyok egy-egy eleme (az egyes társadalmi változók) hogyan alakul az országban.

A kartográfiai ábrázolás a társadalom horizontális összetételét térképen, tehát érzékletesen mutatja be. Egyetlen pillantásra látni engedi azokat a területi-társadalmi különbségeket, amelyek túlzottan nagy mértéke az ország öntudatos lakóit jogos aggodalommal tölti el.

A térképes (kartográfiai) ábrázolásról tudni kell, hogy kizárólag teljes körű adatokkal működik. Nem kizárólag országos adatokat lehet térképen ábrázolni, hanem például megyei vagy települési szintű adatokat is: a teljes körűség a választott területi egységre érvényes.

Esettanulmány

Azért érdemes erről a kutatási módszerre külön kitekinteni, mert különösebb anyagi és eszközbeli ráfordítás nélkül elkészíthető. Lehet önálló kutatás, de lehet az egyéb módszerrel készülő, szélesebb körű vizsgálat kiegészítője is, illetve a későbbi elemzések forrása.

Az esettanulmány lényege egy eseménysor, sztori minél pontosabb, sokoldalúbb leírása. Amikor esettanulmányt készítünk, arra kell figyelniünk, milyen körülmények között bonyolódik le az esemény, és hogyan viselkednek a szereplők. Úgy készíthetjük, hogy naplót készítünk, vagy újra és újra ellátogatunk helyszínre, megkérdezzük, hogy most éppen hol tartanak, hogyan módosultak az eredeti elgondolások, hogyan látják a dolgok kimenetelét, az esélyeket, a jövőt.

Az elemzés során azokat a feltételeket vizsgáljuk, amelyek az ilyen eseményeket kialakíthatták. Továbbá elemezni kell a szereplők „társadalmi magatartását”, cselekvési eszközeit is, amelyek megértéséhez viszont ismerni kell kultúrájukat.

¹⁴⁴ Szociálökölógiai környezet: társadalmi-gazdasági-természeti környezet, amely magában foglalja a környezet lakosságának társadalmi összetételét, a gazdaság és infrastruktúra helyzetét, valamint a természeti környezet adottságait.

Esettanulmányt írni mindenki tud, az elemzéshez azonban több eszköz és átfogó ismeret szükséges (ezek nélkül közhelyek gyűjteményévé válik elemzésünk). Szükséges a helyismeret – a környezet megfelelő ismerete -, és a fogalmak ismerete, amelyekkel a vizsgált helyzeteket megfelelően tudjuk leírni. Az esettanulmányozás olyan módszer, amellyel a helyi hatalmi és érdek-viszonyokat tudjuk értékelni, tehát igen jól használható a romológiai kutatásokban is.

Összefoglalás

Ebben a fejezetben a kutatások végzéséhez igyekeztünk gyakorlati tanácsokat adni. A romológia alapképzésből nem tudományos kutatókat bocsátunk ki, de olyan szakembereket szeretnénk képezni, akik részt tudnak venni kutatásokban, további tanulás után maguk is tudnak majd tudományos kutatást vezetni.

Ezek a gyakorlati tanácsok elsősorban a kutatásban való részvételre, a kérdezettek megszólítására, a velük való együttműködés etikai normáira, a viselkedés formáira vonatkoznak. Végül néhány konkrétabb módszertani leírást adtunk egyes kutatási módszerekről.

A romológiai kutatások területeiről, módszereiről kötetünk tanulmányaiból is tájékozódhat a hallgató, az elmélyültebb érdeklődés kielégítését a csatolt szakirodalom szolgálja.

Irodalom

- Babbie, E (1995): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi
- Barna Ildikó – Székelyi Mária (2004): Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikák társadalomkutatók számára. Budapest: Typotex
- Geertz, C (1997) Sűrű leírás: út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Bohannon, P. – Glazer, M. szerk: Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest: Panem, 713-742.
- Kozma Tamás (2004): Bevezetés a nevelésszociológiába. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nowak, S. (1981) A szociológiai kutatás módszertana. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Prónai Csaba (2000): Előszó. In: Prónai Cs. szerk.: Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Budapest: Új Mandátum, 11-28.

